MIRCEA ELIADE

Memorii

Recoltele solstiţiului

VOLUMUL II (1937—1960)

Ediţie îngrijită de:
MIRCEA HANDOCA

HUMANITAS
BUCUREŞTI, 1991

Coperta colecţiei :
DOINA ELISABETA ŞTEFLEA

© HUMANITAS

ISBN 973-28-0279-0
ISBN 973-28-0281-2

PARTEA A PATRA

Cînd moartea îşi camuflează mitologia

XV

ENIGMA „MORŢII COLECTIVE“

Cînd, în noaptea de 9 septembrie 1940, am coborît în adăpostul antiaerian al imobilului unde locuia, la etajul IV, unul din colegii mei de la Legaţie, deodată, pe neaşteptate şi înghesuite una într-alta, de parcă ar fi constituit un singur episod, fără întreruperi, mi-am amintit o seamă de întîmplări din ultimii trei ani[1]. Impresia era atît de stranie, încît mi-am spus că, foarte probabil, nu voi mai ieşi viu din acest adăpost. Nu ştiu dacă mi-a fost sau nu frică. Dar, zărind cîţiva copii, am rezistat anevoie ispitei de a mă apropia şi de a îndemna părinţii să plece cît mai repede, *cît mai era timp,* să se ascundă în primul *basement* sau adăpost pe care-l vor întîlni, pentru că adăpostul nostru se va nărui.

Cîteva minute în urmă, ca să fiu lăsat în pace, am pretextat o teribilă migrenă şi, scoţîndu-mi ochelarii, mi-am apăsat palmele pe ochi şi am regăsit filmul interior pe care zadarnic încercasem să-l întrerup. 9 septembrie 1940. Londra mai fusese bombardată, dar niciodată ca acum. Încetasem să-mi petrec după-amiezile la British Museum. Îmi cumpărasem destule cărţi, puteam lucra acasă ; deşi, în micul apartament pe care îl închiriasem aproape de Legaţie, nu se afla o masă de lemne solidă şi destul de mare ca să-mi pot întinde manuscrisele şi dosarele cu note. Îmi făgăduisem să-mi cumpăr un birou dar tot amînam, aşteptînd „desfăşurarea evenimentelor", să aflu, adică, dacă serviciile auxiliare ale Legaţiei vor fi sau nu evacuate din Londra.

---

[1] Am relatat în amănunt aceste întîmplări în *Noaptea de Sînziene* (partea I, capitolul VII) şi nu le mai rezum aici.

Eram ataşat cultural ; făceam, deci, parte din serviciile auxiliare, ca şi membrii comisiilor economică şi militară, reduşi la inactivitate după armistiţiul semnat de Pétain. De altfel, postul de ataşat cultural părea o sinecură. Îmi aduc aminte că, în aprilie, puţine zile înainte de plecare, prezentîndu-mă unui secretar al Legaţiei engleze din Bucureşti (prima mea „vizită protocolară"), tînărul, foarte politicos dar cu mult umor, s-a mirat auzind termenul „cultural".

— Nu cred că veţi reuşi să vă împliniţi datoria, mi-a spus zîmbind. Marea Britanie e în război. Chiar poeţii şi filozofii sînt mobilizaţi...

Am încercat să-i explic că prezenţa culturală a Angliei, la noi, ca şi în restul Europei Centrale, este mai mult decît utilă ; poate constitui şi o acţiune politică. Nu cred că l-am convins, dar puţin timp în urmă toate legaţiile şi ambasadele principalelor naţiuni şi-au dublat serviciile de presă prin posturi şi misiuni culturale. De altfel, mi-am dat repede seama că ataşaţii şi consilierii de presă, confiscaţi de evenimentele militare şi politice, nu aveau nici timpul necesar, nici destulă pricepere pentru dezvoltarea şi consolidarea relaţiilor culturale ; bunăoară, turnee de conferinţe sau spectacole artistice, expoziţii, traducerea cărţilor „utile" (deci, nu exclusiv de propagandă) etc. Împreună cu Matyla Ghica, fost diplomat de carieră, dar acum consilier cultural la Londra, am luat parte la reuniunile PEN Clubului, am cunoscut o seamă de scriitori, savanţi şi istorici, am obţinut drepturile de traducere a mai multor cărţi, am găsit editori pentru o antologie de proză românească modernă şi o istorie a românilor. Numai o parte din acest program a putut fi împlinit, căci, la 10 februarie 1941, Anglia va rupe relaţiile diplomatice cu România.

Filmul interior îşi accentua ritmul. Am revăzut Londra din după-amiaza de 15 aprilie, cînd sosisem. Evident, nu mai era Londra pe care o cunoscusem în vara [anului] 1936. Cerul era înţesat de baloane lunguieţe, care se clătinau uşor, la diferite înălţimi. Nici un avion de tip *Stuka* n-ar fi izbutit să se strecoare printre ele. Ni se oprise o cameră la Hotel „Rembrandt". A doua zi m-am prezentat ministrului nostru, V. V. Tilea. Am cunoscut, de asemenea, pe consilierul de presă Dimăncescu, pe secretarul de Legaţie, Ion Vardala, pe ataşatul comercial, Dimitrie Danielopol. Încă din prima noapte m-am obişnuit cu camuflajul *(black-out)* ; îl cunoscusem deja la Paris. De a treia zi mi-am început lucrul : un „Buletin" al revistelor periodice şi, mai ales, al nenumăratelor *News Letters* care apăruseră în ultimul timp. Rezumam articolele importante, traduceam pasajele semnificative, încercînd să redau starea de spirit a „inteligheţiei" britanice. Eram poate naiv, dar mi se părea că asemenea informaţii, comunicate la timp în ţară, pot contribui la înţelegerea situaţiei reale din Anglia. Buletinele mele, ca şi cele ale Serviciului de Presă, erau transmise săptămînal, prin curier, la Paris, şi de-acolo la Bucureşti. Evident, după căderea Franţei, Buletinele nu mai ajungeau decît foarte rar la destinaţie.

Surpriza şi marea bucurie au fost sosirea, la începutul lui mai, a Misiunii Economice, prezidată de Mircea Vulcănescu. (Lui Mircea îi vorbisem printre cei dintîi, la începutul războiului, despre dorinţa mea de a pleca în Statele Unite şi speranţa de a găsi acolo o catedră de Istoria Religiilor.) Dejunam sau cinam adesea împreună. Cum era de aşteptat, discutam îndeosebi situaţia militară, mai ales după declanşarea ofensivei germane din 10 mai. Multă vreme, Mircea se arătase optimist. Înaintarea fulgerătoare a diviziilor germane nu-l descurajase ; se aştepta la o încleştare decisivă la porţile Parisului ; ne amintea mereu de toamna [lui] 1914, de bătălia de la Marna. Nu ştiu ce rezultate obţinuse Misiunea Economică, dar curînd după ocuparea Parisului membrii Misiunii au fost rechemaţi în ţară. La ultima noastră întîlnire, Mircea mi-a mărturisit că nu crede în victoria Germaniei.

— Doar dacă vor invada Anglia *acum*, în cîteva zile, cel mult într-o săptămînă. Dar nu cred că Hitler o va face...

După plecarea lui Mircea m-am simţit mai singur, deşi mă apropiasem de doi dintre colegi, Ion Vardala şi Dimitrie Danielopol. Cum munca de la Legaţie îmi lăsa destul timp liber, lucram cu furie la British Museum, punînd la punct cîteva capitole din *La Mandragore* şi adunînd material pentru *Le Chamanisme*. De vara care abia se încheiase mi-am amintit prea puţin în acea noapte de 9 septembrie 1940. Am trecut repede (parcă mînat din spate de un duh necunoscut şi sever) peste evenimentele tragice din 26 iunie (pierderea Basarabiei) şi 30 august (arbitrajul de la Viena, care cedase Ungariei o parte din Transilvania). Mi-am adus aminte de cele cîteva zile (12—15 aprilie) petrecute la Paris, unde îi reîntîlnisem pe Emil Cioran, Eugen Ionescu şi pe fostul meu student, Mihail Şora. Mă întrebam, îngrijorat, de soarta lor. Dar mă adînceam din ce în ce mai febril în trecut.

Nu se întîmplă aşa în preajma morţii ? mă întrebam ascultînd exploziile bombelor, parcă tot mai apropiate. Destinul începea „să-şi arate colţii", cum se exprimase odată Nae Ionescu, nu mai ştiu în legătură cu ce întîmplare sau cu ce personaj. Mi-am amintit cu o tulburătoare precizie cum, în timp ce purtam cu alţi trei prieteni coşciugul lui Nae Ionescu către groapă, m-am împiedicat şi, cu un mare efort, m-am sprijinit într-un genunchi, pînă ce s-a repezit cineva şi m-a ajutat să mă ridic. Cunoşteam superstiţia populară că cel care alunecă ducînd un mort la groapă e ursit să moară în cursul aceluiaşi an. Cînd i-am povestit ce mi se întîmplase, mama a încercat să mă liniştească, citîndu-mi exemple din istoria familiei noastre, exemple care infirmau, uneori cu umor, superstiţia populară.

E drept, nu-mi mai amintisem de acest „semn", deşi mă gîndeam adesea la ultimele luni ale lui Nae Ionescu şi, mai ales, la moartea lui. În dimineaţa de 15 martie 1940 sunase telefonul. A răspuns, ca de obicei, Nina. Apoi s-a îndreptat spre mine.

— A murit Profesorul, mi-a spus, foarte palidă.

Îl văzusem cu puţine zile înainte, la vila lui de la Băneasa. Era întins în pat, acoperit cu o pătură. M-a privit lung, încercînd să zîmbească. N-a scos nici un cuvînt. Apoi doctorul mi-a apucat braţul şi am ieşit în vîrful picioarelor. Profesorul ceruse să ne mai vadă o dată, pe noi, prietenii, elevii şi colaboratorii lui cei mai apropiaţi ; ca şi cum ar fi voit să-şi ia rămas bun de la fiecare în parte...

Datorită morţii lui Nae Ionescu, eu mă aflam acum la Londra. Ca şi lui Mircea Vulcănescu, îi vorbisem de mult profesorului Alexandru Rosetti despre dorinţa mea de a pleca în Statele Unite. Cînd colegul şi prietenul lui, istoricul C.C. Giurescu, fusese numit ministru al propagandei în ceea ce s-a numit „ultimul guvern liber al Regelui Carol", profesorul Rosetti i-a cerut să mă trimită, ca ataşat cultural, în Anglia. M-a chemat în biroul lui de la „Fundaţiile Regale" şi mi-a spus :

— Acum, că a murit Nae Ionescu, nimic nu te mai reţine în ţară... După cum ştii, crearea unei catedre de indianistică sau de istoria religiilor este imposibilă. În ceea ce priveşte America, nu uita ce ţi-a răspuns Coomaraswamy. Pe de altă parte, nu vei putea trăi din traduceri şi din colaborările la reviste. Vei fi mai util la Londra, alături de V.V. Tilea şi de Matyla Ghica.

Am fost să-l văd pe profesorul C.C. Giurescu, care mă susţinuse cu prilejul scandalului provocat de comunicatul Ministerului de Instrucţie (cap. XIV). M-a asigurat că o propagandă *culturală* bine chibzuită este tot atît de preţioasă cît o baterie antiaeriană. Din păcate, adăugă, postul de ataşat cultural nu este încă „omologat" oficial. Nu voi primi un paşaport diplomatic, ci un paşaport de serviciu...

Am plecat la 10 aprilie şi, pentru întîia oară în viaţă, am călătorit în clasa I, wagon-lit. Familia şi prietenii m-au însoţit la gară. Cînd mă întrebau cît timp voi lipsi, răspundeam : „Un an, cel mult un an jumătate." Dar Mihail Sebastian repeta : „Pleacă pentru zece ani..."

...Mă întrebam, după cîte o explozie neobişnuit de puternică, dacă moartea lui Nae Ionescu, care făcuse posibilă această neaşteptată şi fericită schimbare în viaţa şi „cariera" mea, nu mă apropiase de propriul meu sfîrşit. Mă întrebam dacă destinele noastre nu sînt solidare într-un chip misterios, al cărui înţeles nu-l puteam descifra. Mi-am amintit de primele hemoptizii din lagărul de la Miercurea-Ciuc, datorită cărora am fost internat într-un sanatoriu, cîteva zile înainte de criza cardiacă a lui Nae Ionescu şi de transportarea lui la Spitalul Militar din Braşov. E adevărat, destinele noastre păreau solidare ; dar, în timp ce Nae Ionescu fusese la 50 de ani doborît de un atac cardiac, eu cunoscusem numai ameninţarea morții, și, datorită chiar bolii care m-ar fi putut pierde, am fost salvat la timp și, curînd după ce împlinisem 33 de ani, fusesem trimis la Londra în misiune oficială. Probabil, îmi spuneam, mă așteaptă un *altfel* de sfîrșit, caracteristic epocii care abia începuse, o „moarte colectivă“, nu numai alături de Nina și cîțiva colegi români, dar împreună cu zeci de locuitori ai Londrei, majoritatea bătrîni, femei și copii. Simțeam că însăși imaginea acestei iminente „morți colective“ încearcă să-mi reveleze o taină, dar nu izbuteam s-o dezleg. De cîțiva ani, moartea era, în România, exaltată ca jertfă supremă de către legionari și uciderea — individuală sau colectivă — se practica în mod curent. La 30 octombrie 1933, o echipă de legionari asasinase pe primul ministru, I.G. Duca ; în noiembrie 1938, regele Carol și Armand Călinescu ordonaseră execuția lui Codreanu și a legionarilor implicați în complotul împotriva lui Duca. La 14 septembrie 1939, o echipă de legionari a ucis pe Armand Călinescu. Drept represalii, Carol a ordonat executarea lor și a altor cîtorva sute de legionari, majoritatea închiși în lagăre și în temnița de la Rîmnicu Sărat. Cadavrele au fost expuse în piețele tuturor orașelor, cu următoarea inscripție : „Aceasta este pedeapsa trădătorilor de neam și de țară“. Dar mă întrebam dacă evocarea acestor execuții „politice“ mă va ajuta să înțeleg „taina“ morții noastre colective : atîtea zeci de oameni, buni și răi (probabil, mai degrabă buni decît răi), condamnați la o lentă sufocare în ruinele adăpostului antiaerian. De un lucru eram sigur : de la intrarea mea în Universitate și în redacția „Cuvîntului“ (cf. capitol VI), Nae Ionescu fusese mai mult decît profesorul meu favorit ; îl consideram maestrul meu, „ghidul“ care îmi fusese dăruit ca să-mi pot împlini destinul, adică, în primul rînd, creația în ordinea culturii ; singura creație care, în credința mea, ne fusese îngăduită de „Istorie“. Nae Ionescu, dimpotrivă, era fascinat de „misterul Istoriei“, de aceea, din 1926 făcuse, cu pasiune, gazetărie ; de aceea se lăsase antrenat în „politică“. Direct sau indirect, noi toți, discipolii și colaboratorii lui, eram solidarizați cu concepțiile și opțiunile politice ale Profesorului. Moartea lui Nae Ionescu mă afectase profund ; îmi pierdeam maestrul, călăuza ; spiritualicește, rămăsesem „orfan“. Dar într-un anumit sens, moartea lui mă „eliberase“ de trecutul nostru imediat ; adică, de ideile, speranțele și deciziile Profesorului din ultimii ani, cu care, din devotament, mă solidarizasem.

Acum, în noaptea de 9 septembrie 1940, *necesitatea* — aș fi spus fatalitatea — „morții colective“ într-un adăpost din Londra mă tulbura prin enigmatica ei indiferență (nu îndrăzneam s-o numesc *absurditate*). Dacă mă așteaptă un asemenea trist *finale*, înseamnă că, de la un moment dat, am apucat pe un drum care nu făcea parte din destinul meu. Dacă destinele noastre erau, cum mi se părea, solidare, ar fi trebuit să mor *singur*, așa cum a murit Nae Ionescu, îngăduindu-i-se un răstimp (cîteva zile ? cîteva ore ?) ca să mediteze, să se roage. Enigma morții colective care mă aștepta mă împiedica să mă „adun“, să realizez că, de la o clipă la alta, voi înceta să exist...

*

...M-am trezit deodată cu trei ani în urmă. În acea vară a anului 1937 plecasem spre Berlin. Ne-am oprit întîi la Veneția, pentru expoziția Tintoretto, apoi ne-am dus la Berna, unde Lucian Blaga fusese numit atașat de presă. Ne găsise o pensiune ieftină și timp de o săptămînă am luat zilnic masa cu el. Îl întîlnisem de cîteva ori pînă atunci și-i plăcea ce scriu. Îi plăcea mai ales multilateralitatea producției mele. Pe una din ultimele lui cărți scrisese următoarea dedicație : „Lui Mircea Eliade, de la om universal la om universal“. În vara aceea lucra la *Geneza metaforei și sensul culturii*. Ședeam mult de vorbă ; adică, mai exact, eu îi puneam întrebări, așteptam cîtva timp răspunsul, reîncepeam să vorbesc, repetam întrebările și, tîrziu, Lucian Blaga rostea cîteva cuvinte — grele, precise și totuși parcă vrăjite de o arhaică sacralitate. După o săptămînă de asemenea dialog eram istovit și totodată îmbătat. La plecare, doamna Blaga m-a luat deoparte și mi-a mulțumit : „Niciodată, de cînd îl cunosc, nu l-am văzut pe Lucian mai în vervă și atît de vorbăreț...“

Cîteva săptămîni în urmă, la Berlin, am scris *Convorbiri cu Lucian Blaga*, care au apărut pe o pagină întreagă din „Vremea". Făceau parte dintr-un *Carnet de drum*, pe care-l începusem la Veneția. Îmi cumpărasem un carnețel, pe care-l purtam tot timpul în buzunar, și în care notam necontenit tot felul de amănunte : expresia ochilor unui copil, asociațiile fulgurante la auzul unui început de cîntec, o idee în legătură cu cărțile pe care le citeam sau le pregăteam și altele de acest fel. Nopțile, în odăile de hoteluri sărace, la pensiunea din Berna, în cea din Berlinerstrasse, răsfoiam însemnările acestea scurte, aproape cifrate, și le transcriam, precizîndu-le, elaborîndu-le. Așa am scris multe zeci de pagini, despre nimicuri semnificative, întîlniri, peisaje, meditații sau amintiri la Veneția, Berna, Ulm, Heidelberg etc. Majoritatea au apărut în „Vremea" și „Universul Literar", în anii 1937—1939. Paginile acestea îmi plăceau atît de mult (poate și pentru că Dinu Noica îmi spusese : „Nu credeam că ești un atît de bun *călător*. În fond, ești primul *călător* român"), încît voiam cu orice preț să le adun în volum. Dar, împreună cu alte cîteva cărți aproape încheiate, *Carnet de drum* n-a mai apucat să apară.

Odată ajuns la Berlin, am reluat programul din anii trecuți : ziua la Stadtbibliothek, serile și nopțile lucrînd acasă. Am reelaborat cîteva texte despre cosmologia babiloniană, deja apărute în „Vremea", și am scris ultimele capitole despre alchimie, astfel că la reîntoarcere aveam gata manuscrisul. *Cosmologie și alchimie babiloniană* a apărut la sfîrșitul toamnei [2].

---

[2] În această cărțulie se găsesc, *in nuce*, toate interpretările mele în legătură cu simbolismul Centrului Lumii, modelele arhetipale ale templelor, orașelor și locuințelor, structura platonică a gîndirii arhaice și orientale, interpretări dezvoltate mai tîrziu în *Le Mythe de l'éternel retour, Traité d'histoire des religions* și *Images et symboles*. Lucian Blaga, Nae Ionescu, Tudor Vianu și alții au citit-o entuziaști. Dar, evident, era greu să mă aștept la o adeziune totală a intelectualilor români. Camil Petrescu îmi reproșa că-mi risipesc inteligența și cultura cu asemenea probleme fără interes, în loc, bunăoară, să studiez pe Husserl și să fac o analiză fenomenologică a artei. Iar unii intelectuali naționaliști deplîngeau alienarea mea, faptul că mă las absorbit de fenomene culturale exotice, în loc să studiez creațiile autentic românești. Or, ca s-o mai repet o dată, cred că eforturile mele de a înțelege structurile

M-am întors în strada Palade încărcat de note, documente și proiecte. Aproape completasem documentarea pentru *La Mandragore* și-mi propuneam s-o scriu în cursul anului. Al. Rosetti mi-o ceruse pentru Editura „Fundațiilor Regale", și Paul Geuthner o aștepta. *Habent sua fata libelli*... Începusem să adun materialele pentru această carte la „Imperial Library" din Calcutta, prin 1930—1931. Publicasem două foiletoane în „Cuvîntul", în 1932, și, de atunci, de cîte ori aveam răgaz, continuam să-mi îmbogățesc dosarele. De curînd, cerusem lui Ion Mușlea, directorul Arhivei de Folclor de la Cluj, să-mi trimită materialul documentar inedit, așa că în toamna aceea am redactat primul capitol, *Le culte de la mandragore en Roumanie*. Textul va apărea, în primăvara lui 1939, în „Zalmoxis", revista de studii religioase pe care hotărîsem s-o public îndată după întoarcerea de la Berlin. Nae Ionescu, Al. Rosetti și alții îmi încurajau acest proiect. Generalul Condeescu îmi făgăduise o subvenție de la Fundațiile Regale, iar Paul Geuthner acceptase s-o editeze *. Mulți savanți străini își anunțaseră contribuțiile și în iarna 1938 primisem deja articole de la Ananda Coomaraswamy, R. Pettazzoni, C. Hentze, J. Przyluski, B. Rowland.

Mă hotărîsem să scot „Zalmoxis", în speranța că, pe de o parte, voi încuraja studiile de istoria religiilor în România, iar, pe de altă parte, voi promova rezultatele cercetătorilor români, publicîndu-le într-o limbă de mare circulație. Nu exista nici o catedră de istoria religiilor la facultățile de Litere și Filozofie, deși Vasile Pârvan, Nae Ionescu, iar, de cîțiva ani, eu însumi ținuserăm cursuri de istoria religiilor. Mă interesa, de asemenea, „deprovincializarea" studiilor de folclor și etnologie comparată în România. Îmi propuneam să silesc oarecum pe folcloriștii români să ia în serios valoarea istoric-religioasă a materialelor pe care le adunau și le utilizau ; să treacă, adică,

---

gîndirii arhaice și orientale contribuiau mai valabil la descifrarea valorilor spiritualității populare românești decît, bunăoară, exegeza lui Kant sau interpretările sociologice învățate după ultimele cărți apărute în Germania, Franța sau Statele Unite.

* Dintre români nu puteam conta, deocamdată, decît pe colaborarea lui I. Coman, Pippidi și a admirabilului folclorist P. Caraman [suprimat].

de la faza filologică la momentul hermeneutic[3]. Proiectele pe care le făceam atunci, în toamna 1937, erau grandioase, dar nu mi se păreau irealizabile. Îmi propuneam să termin *La Mandragore* într-un an, ca să pot începe după aceea o carte teoretică asupra structurii miturilor și a simbolului. Ținusem în ultimii ani cursuri asupra acestor probleme. În toamna 1937 anunțasem un curs special despre simbolismul religios, în care aveam să cercetez îndeosebi simbolismul acvatic și al Arborelui Cosmic. Esențialul prelegerilor va apărea mai tîrziu în volumul II din „Zamolxis“ și în *Traité*. Asemenea probleme pasionau un mic grup de studenți, pe care-i cunoscusem mai bine la seminarele despre *De docta ignorantia* și cartea a X-a din *Metafizica* lui Aristot. Le anunțasem, pentru anul următor, 1938—1939, un curs asupra mitului. Dar n-am mai apucat să-l țin.

Pe nesimțite, atmosfera politică se schimbase și amenința să se agraveze. Popularitatea mișcării legionare era în continuă creștere. Cîțiva dintre prietenii și colegii mei aderaseră de cîțiva ani la Garda de Fier. Alții păreau a aștepta momentul prielnic ca să-și ceară admiterea. Deși nu se încadrase în chip oficial, Nae Ionescu era considerat „ideologul“ mișcării legionare, spre iritarea altor intelectuali și gazetari de dreapta. Cu puțin înainte de alegerile din toamna aceea, Iuliu Maniu și Corneliu Codreanu încheiaseră un acord electoral, care le îngăduia să evite abuzurile guvernamentale. Este foarte probabil că acest acord a pecetluit soarta mișcării legionare. Nu numai pentru că succesul electoral a întrecut toate așteptările, dar mai ales pentru că guvernul n-a obținut cota de 40% din voturi, care i-ar fi asigurat majoritatea parlamentară. Astfel că alegerile au fost anulate. Regele a însărcinat pe Octavian Goga să constituie guvernul, cu Armand Călinescu la Interne, și s-au anunțat noi alegeri în cursul iernii.

În ianuarie 1938, după o suspendare de patru ani, a reapărut „Cuvîntul“. Dar nu mai era ziarul pe care-l cunoșteam și-l iubeam din anii studenției. Cenzura, de curînd reintrodusă, și mai ales presentimentul că ne aflăm în preajma unor evenimente hotărîtoare, îi schimbaseră parcă „stilul“. Cum Mihail Sebastian și Ion Călugăru nu mai colaborau (deși Sebastian rămăsese tot atît de legat de Nae Ionescu), aveam răspunderea paginii culturale. Scriam două-trei articolașe săptămînal și invitasem pe cîțiva din foștii mei studenți să colaboreze.

În timpul iernii campania electorală reîncepu și mai aprigă. S-a spus mai tîrziu că Armand Călinescu, întemeindu-se pe informațiile pe care le primea la Ministerul de Interne, a anunțat pe Regele Carol că rezultatele alegerilor vor fi dezastruoase, că mișcarea legionară ar putea recolta cel mai mare număr de voturi. Astfel că, la 11 februarie, guvernul Goga a fost demis și s-a alcătuit un nou guvern sub președinția Patriarhului Miron, dar condus, în realitate, de Armand Călinescu. Cum scopul final era distrugerea mișcării legionare, eram mulți care ne întrebam de unde va izbucni scînteia care va dezlănțui conflictul între Carol și Codreanu. Șeful Gărzii de Fier alesese calea nonviolenței. Într-o circulară declarase că guvernul poate schingiui și omorî, dar legionarii nu vor răspunde. Și, cu toate acestea, cînd N. Iorga a scris în „Neamul Românesc“ că în restaurantele legionare* se urzesc comploturi, Corneliu Codreanu i-a răspuns într-o altă circulară, acuzîndu-l că e „necinstit sufletește“. Aceasta a fost neașteptata ocazie pe care o aștepta Armand Călinescu. N. Iorga a intentat proces de calomnie și, în aprilie 1938, Codreanu a fost arestat, judecat și condamnat la șase luni închisoare. Cu o noapte înainte, sediile legionare au fost ocupate și percheziționate, iar a doua zi toate ziarele au publicat o pagină întreagă cu facsimile de scrisori, din care ar fi trebuit să se vadă că mișcarea legionară pregătea o răzmeriță. Constituția fusese suspendată, decrete-legi speciale erau promulgate în fiecare zi. Evident, toate ziarele legionare fuseseră interzise.

---

[3] Nu bănuiam atunci, în toamna lui 1937, cînd pregăteam primul volum din *„Zalmoxis“*, că nu-mi va fi dat să public decît trei volume, dintre care ultimele două după plecarea mea din țară. Nu bănuiam, mai ales, că *La Mandragore : Essai sur les origines des légendes*, la care lucram cu atîta entuziasm, nu va apuca să apară nici după 40 de ani de la redactarea ei. Aparent, era o monografie de folclor comparat ; în realitate, așa cum o preciza subtitlul, încercam o teorie generală asupra originii și formării legendelor. Îmi propuneam să prezint întîi credințele populare în legătură cu mătrăguna și alte plante „magice“, apoi să examinez legendele privitoare la nașterea lor și să arăt relațiile cu miturile cosmogonice arhaice.

* „printre blide și farfurii“ [suprimat].

Nae Ionescu fusese arestat împreună cu aproape toți șefii legionari. Cîtva timp după aceea, am aflat că au „domiciliu forțat“ într-o Școală de Agricultură, de lîngă Miercurea-Ciuc. În mai, avusese loc un alt proces, de astă dată de înaltă trădare, al lui Codreanu și al unui grup întreg de șefi legionari. De data aceasta, Corneliu Codreanu fusese condamnat la zece ani de temniță.

Continuasem să-mi țin cursurile în aceste săptămîni de tensiune. Singura noutate o constituiau cîteva figuri suspecte pe care le remarcasem în primele și ultimele bănci din amfiteatrul „Titu Maiorescu“. Într-o seară a sunat telefonul. O voce necunoscută m-a prevenit că „ar fi bine dacă n-aș dormi acasă în noaptea aceea“. Știam că perchezițiile și arestările se fac în timpul nopții și mai știam că, odată arestat, era imposibil să fii pus în libertate. Mă gîndisem mai de mult la o asemenea eventualitate, dar generalul Condeescu, președintele Societății Scriitorilor Români, mă asigurase că nu se fac descinderi și nu riscă „domiciliul forțat“ decît cei care făcuseră „politică activă“. Cum Condeescu era prietenul din tinerețe și bibliotecarul Regelui Carol, îmi închipuiam că este bine informat. Dar trebuia, cu orice preț, să evit arestarea. Un prieten venise tocmai să mă vadă. I-am propus să mîncăm, numai noi doi, în oraș, și apoi să ne plimbăm pînă în zori. Așa am și făcut. Pe la două noaptea am trecut amîndoi prin fața casei. Ardea lampa pe birou, semnalul pe care-l fixasem cu Nina, în cazul cînd percheziția fusese efectuată, dar era încă riscant să mă întorc. Am trecut din nou după trei ceasuri. Lampa fusese stinsă și am urcat. Nina mi-a povestit ce s-a întîmplat. Curînd după miezul nopții doi comisari și un inspector de la Siguranță au intrat și au întrebat de mine. Le-a spus că sînt plecat în provincie. Au început să răscolească sertarele și bibliotecile, căutînd texte compromițătoare. Au citit toată corespondența recentă, primită din străinătate (majoritatea în legătură cu „Zalmoxis“, care se afla sub tipar), au confiscat scrisorile redactate în englezește, pentru că nu le puteau înțelege *. Nu-mi era somn, după atîtea cafele băute toată noaptea, și am început să răsfoiesc dosarele „Zalmoxis“, și *La Mandragore*, să mă conving că au rămas intacte. Trebuia, însă, să găsesc o „gazdă“, la care să mă ascund pînă va avea timp Condeescu să limpezească situația. Am găsit-o chiar în acea zi, la tatăl unei colege de școală a Gizei, în cealaltă parte a Bucureștiului. Am plecat cu o pijama și cîteva cărți, socotind că nu voi rămîne decît o zi-două. Am rămas aproape trei săptămîni. Nina l-a văzut chiar în acea zi pe Condeescu, cu care era de altfel înrudită. Generalul a făgăduit că va vorbi cu Armand Călinescu, dar m-a sfătuit să nu mă întorc acasă pînă nu-mi va trimite el vorbă. „Odată arestat, i-a spus Ninei, nu mai pot face nimic. Nimeni nu mai poate face nimic. Nici măcar Regele. Asta a fost condiția pusă de Armand : absolut nici o intervenție...“

Din ziare aflam nu numai de procesele și condamnările legionarilor, ci și amănunte care mă interesau personal ; bunăoară, demiterea lui Nae Ionescu de la Universitate, adică, indirect, și a mea, asistentul lui. Din iunie, deci, pierdeam salariul și mă întrebam din ce vom trăi. Proprietarul apartamentului o asigurase pe Nina că mă va păsui cu chiria, dar articolul pe care-l trimisesem la „Vremea“ fusese cenzurat, deși alesesem un subiect neutru și destul de anost (cred, în legătură cu gîndirea indiană). Spre mirarea și bucuria mea, articolul scris pentru „Revista Fundațiilor Regale“ a putut apărea, dar a fost ultimul în acel an. Din fericire, Al. Rosetti mi-a propus să traduc un roman de Pearl Buck, *The Fighting Angel*, și mi-a avansat o sumă importantă. Pentru moment, nu eram amenințați să murim de foame. Dar nu-mi făceam iluzii. Presimțeam că, mai curînd sau mai tîrziu, voi fi „scos din circulație“, așa cum îmi uraseră mai de mult unii din criticii mei. Chiar dacă aș fi scăpat de domiciliul forțat, știam că nu voi redobîndi o catedră universitară. Știam de asemenea că nu voi mai putea scrie și publica sub dictatură. Şi totuşi, nu eram nici trist, nici dezamăgit. Într-un anumit fel, mă aşteptam la asta. Cu unsprezece ani în urmă scrisesem articolul *Anno Domini*. Ştiam că pierdusem „Raiul“, pe care-l cunoscusem în adolescenţă şi prima tinereţe : disponibilitatea, libertatea absolută de gîndire şi creaţie. De aceea produsesem atît de mult şi atît de repede : ştiam că răgazul pe care ni-l îngăduia „Istoria“ era limitat. E drept, nu-mi închipuisem niciodată că ne vom găsi într-o asemenea situaţie datorită unei mişcări naţionaliste pe care în vremea studenţiei mele o privisem cu indiferenţă şi datorită unui rege tînăr, a cărui venire pe tron o socotisem, ca toată generaţia mea, providenţială.

---

* și o carte poștală de la Paris, în care Emil Cioran îmi mărturisea că vrea să se întoarcă imediat în țară „ca să se poată delecta din mîncările gătite cu sarea scoasă din ocnă de Nae Ionescu“ [suprimat].

N-am fost niciodată curios să cunosc mai dinainte „sosul cu care voi fi mîncat“. Ştiam însă că va veni o zi cînd „Istoria“ mă va împiedica să cresc şi să devin eu însumi. Ştiam că voi fi ameninţat să fiu înghiţit şi digerat de viu în pîntecul unui monstru. Mă consola gîndul că apucasem să scriu măcar o parte din cărţile pe care le visasem şi să public măcar *Yoga*, deşi eram ros de remuşcări că nu scrisesem *Viaţă Nouă*, nu terminasem *La Mandragore* şi nu tipărisem volumul I din „Zamolxis“. Dacă doream atît de mult libertatea era, în primul rînd, pentru a putea încheia măcar lucrările începute. Bănuiam că, într-un anumit fel, ciclul de „creaţie românească“ se apropie de sfîrşit. Abia împlinisem 31 de ani, eram încă — şi mai ales mă simţeam — foarte tînăr, plin de proiecte şi de posibilităţi. Îmi spuneam că voi găsi o catedră în Italia (unde mă invita Tucci) sau în Statele Unite, unde mă îmbia Coomaraswamy. Nu vedeam în exil o rupere de cultura românească, ci numai o schimbare de perspectivă, mai exact o deplasare în *diaspora*. Mă gîndeam la exil fără amărăciune şi fără nici un gînd de răzbunare. În cîţiva ani, avusesem tot ce se putea avea în România, în afară de avere : glorie, notorietate, prestigiu ; fusesem şi poate mai eram încă „şeful generaţiei tinere“. De tot ce mi se întîmplase în ultimele luni nu puteam învinui pe nimeni, nici măcar pe Carol sau pe Armand Călinescu. Vedeam aici destinul generaţiei noastre : zece ani de libertate, şi apoi din nou „condiţionaţi“ de momentul istoric. Lucrurile s-ar fi putut întîmpla altfel, dar sentinţa nu putea fi abolită ; putea fi, cel mult, amînată încă doi-trei ani. De astă dată ştiam şi eu, ca toată lumea, că războiul se apropie, că orice am face, vom fi şi noi implicaţi, că singura problemă a românilor era, după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm“. Spre deosebire de majoritatea tinerilor, nu credeam că generaţia mea avea destin politic, aşa acum avusese generaţia războiului şi cum speram că vor avea generaţiile care vor veni după noi. Destinul nostru era exclusiv cultural. Aveam de răspuns la o singură întrebare : sîntem sau nu capabili de o cultură majoră, sau sîntem condamnaţi să producem, ca pînă în 1916, o cultură de tip provincial, traversată meteoric, la răstimpuri, de genii solitare ca Eminescu, Hasdeu, Iorga ? Apariţia unui Vasile Pârvan, unui Lucian Blaga, Ion Barbu, Nae Ionescu şi a altora îmi confirmase încrederea în posibilităţile creatoare ale neamului românesc. Dar la întrebarea pusă generaţiei noastre trebuia să răspundem repede. Cum repetam încă din 1926, trebuia să răspundem „cît mai era timp“.

Niciodată pînă atunci nu simţisem atît de concret cît de puţin timp ne mai rămăsese. Trebuia cu orice preţ să pun la punct „Zalmoxis“ şi am scris, zi şi noapte, aproape în întregime recenziile apărute în primul volum. Giza îmi trimitea prin colega ei cărţile şi caietele de note de care aveam nevoie. După vreo două săptămîni au venit să mă vadă Nina şi cîţiva prieteni. Apoi, la începutul lui iulie, generalul Condeescu mi-a trimis vorbă că mă pot întoarce acasă. Îl văzuse pe Armand Călinescu şi fusese asigurat că nu există nici o acuzare împotriva mea, că percheziţiile fuseseră făcute dintr-un exces de zel al Siguranţei, ca să se convingă că nu adăpostesc vreun fugar şi că nu posed „acte compromiţătoare“.

M-am întors acasă, dar la început nu prea îndrăzneam să mă arăt în oraş. De altfel nici nu aveam timp. Zi şi noapte lucram la *La Mandragore*. Curînd am primit de la tipografie corecturile articolelor colaboratorilor străini la „Zalmoxis“ şi m-am dus la Poşta Centrală să le expediez, în plicuri recomandate, ca să nu se rătăcească. Asta se întîmpla în dimineaţa zilei de 14 iulie. După-amiază, a venit să mă vadă un student italian, care începuse să traducă *Maitreyi*. Abia apucase să citească o pagină, cînd am auzit bocanci şi paşi grăbiţi urcînd pe scări şi cîteva clipe în urmă au năpădit în birou vreo şase-şapte agenţi şi doi jandarmi. Pătrunseseră în casă prin toate intrările deodată şi au ocupat toate încăperile, chiar şi odaia de baie, unde au lăsat un jandarm de pază. Şeful echipei m-a privit curios, a privit bibliotecile şi, după ce a identificat pe studentul italian, mi-a spus, destul de politicos : „Veniţi cu noi la Siguranţă, să daţi o declaraţie. Dar luaţi-vă o pijama şi ce mai trebuie. Poate o să fie nevoie de o anchetă..."

Scena pe care mi-o amintisem m-a trezit brusc, deşi nu auzisem nici o explozie. De aici a început totul, mi-am spus. Călătoria către „moartea colectivă", care mă aştepta, începuse în acea după-amiază de 14 iulie. Făcusem desigur o greşeală, dar nu izbuteam s-o identific. Mi se părea absurd să cred că soarta îmi fusese pecetluită pentru că, în dimineaţa aceea, expediasem recomandat şpalturile articolelor lui Pettazzoni, Coomaraswamy şi Przyluski. E drept, cum am aflat curînd după aceea, verificîndu-se la Siguranţă listele scrisorilor recomandate expediate în acea dimineaţă, au dat peste plicurile mele. Aveam, deci, „contacte cu străinătatea", purtare oarecum suspectă pe atunci (mai ales în cazul meu, asistentul şi colaboratorul lui Nae Ionescu). Totuşi, nu puteam crede că un asemenea incident îmi deschisese drumul spre „moartea colectivă". *Ştiam* că făcusem o greşeală fatală, foarte probabil în legătură cu preocupările mele din ultimul timp *(La Mandragore ?*, „Zamolxis" ?), dar mi-era peste putinţă să înţeleg mai mult...

— S-a dat *all-clear*-ul ! exclamă Nina, scuturîndu-mă. Crezuse, ca şi toţi ceilalţi, că adormisem cu palmele la ochi, rezemîndu-mi capul pe genunchi. Mi-au trebuit cîteva minute ca să înţeleg.

— Deci, de data aceasta, am scăpat cu viaţă. *De data aceasta*, am repetat melancolic. În orice caz...

Voiam să adaug : În orice caz, am scăpat de o „moarte colectivă" ; dar m-am oprit la timp.

XVI

ŞANSA DE A FI BOLNAV

De atunci mi-am amintit de multe ori obsesia din acea noapte de 9 septembrie, cînd s-a dezlănţuit faimosul *Blitz* împotriva Londrei. Nu înţelegeam (şi mă îndoiesc că am înţeles vreodată în toate implicaţiile ei) enigma „morţii colective" care solidariza destinul meu de al lui Nae Ionescu şi *totodată* îl despărţea. Nu înţelegeam, de asemenea, *certitudinea* mea din acea noapte că tot ce se întîmplase după 14 iulie 1938 se datora unei „erori fatale", pe care o făcusem atunci sau cu puţin timp înainte. Făcusem, desigur, multe greşeli şi înainte şi după 14 iulie 1938, dar niciuna nu mi se părea că poartă în consecinţele ei explicaţia enigmaticei obsesii a „morţii colective" care mă aştepta de la o zi la alta...

...Am fost condus la Siguranţa Generală şi închis într-un birou, cu o sentinelă lîngă mine. Noaptea m-am culcat pe podea. Am adormit greu, căci nu aveam voie să sting becul puternic atîrnat în tavan. Dar curînd m-am învăţat. Am rămas în acel birou aproape 40 de zile. Probabil că primiseră ordine precise în ceea ce mă priveşte, pentru că, în afară de faptul că dormeam pe podea, nu mă puteam plînge de nimic. În schimb, auzeam ţipetele şi urletele celor anchetaţi la subsol, mai ales în timpul nopţii, cînd înceta muzica de la cinematograful vecin. Mi-am dat seama că mă bucur de un regim de favoare, cînd am fost informat că pot primi mîncare de acasă şi, mai ales, că mi se pot aduce cărţi şi manuscrise. Cum ancheta anunţată se tot amîna, m-am apucat serios de lucru. În acele săptămîni, am redactat *Magic, Metallurgy and Alchemy*. Era, de fapt, elaborarea considerabil sporită a unor capitole din *Cosmologie şi alchimie babiloniană*. A apărut mai tîrziu în „Zamolxis" şi, de asemenea, separat, ca primul din *Cahiers de Zalmoxis*.

Încă din seara arestării mele, Nina a fost să-l vadă pe generalul Condeescu. Părea dezolat de întîmplare şi i-a făgăduit că va vorbi cu Armand Călinescu. După cîteva zile i-a vorbit, dar Călinescu a ridicat din umeri.

— Arată-mi dosarul, i-a cerut Condeescu... să văd şi eu ce i se reproşează.

— E omul lui Nae Ionescu, i-a răspuns. Nu e deajuns ?...

Apoi a adăugat :

— Este un simbol.

— Ce simbolizează ? l-a întrebat Condeescu. India ? Istoria Religiilor ?

— Simbolizează tot ce e susceptibil să mă plictisească în lupta pe care o duc pentru salvgardarea monarhiei şi a democraţiei în România.

— Să lăsăm glumele, l-a întrerupt din nou generalul.

— Asta spun şi eu. N-am nimic cu el. De fapt, îmi place ce scrie. Să semneze o declaraţie de desolidarizare de mişcarea legionară, şi-i dau drumul.

„Declaraţia de desolidarizare" era ultima descoperire a lui Armand Călinescu. Socotea, probabil, pe bună dreptate, că asemenea declaraţii, publicate de toată presa, contribuiau la descurajarea şi dezorientarea legionarilor şi simpatizanţilor lor. Seria desolidarizărilor o inaugurase un preot, fostul duhovnic al lui Corneliu Codreanu. Cum nu mă consideram un „om politic", am refuzat să semnez toate formulele de „declaraţii", pe care mi le prezenta un inspector de Siguranţă în diferitele faze ale „anchetei". Căci, după vreo săptămînă, în care timp, probabil, speraseră că-mi voi pierde răbdarea sau curajul, începuse „ancheta". Eram adus în biroul unui inspector, sau venea el în biroul unde mă aflam, poruncea, răstit, sentinelei să-l aştepte pe coridor şi începea să-mi pună întrebări : Cînd l-am văzut ultima oară pe cutare sau cutare ? Ce-a spus Nae Ionescu în ziua cînd a apărut circulara lui Codreanu în legătură cu articolul lui N. Iorga ? şi altele de acest fel.

Faţă de bătăile şi torturile altor deţinuţi şi, mai ales, faţă de asasinatele care vor urma — ca să nu mai vorbesc de lagărele de exterminare sovietice şi naziste de mai tîrziu, sau de teroarea şi genocidul care se vor abate asupra României după 1945 — plictiselile pe care le înduram erau floare la ureche. Dar în perspectiva anului 1938 erau destul de grave. Fusesem urmărit şi arestat pentru prietenia mea cu Nae Ionescu şi pentru că eram colaborator la un ziar care reapăruse cu încuviinţarea guvernului. Mii şi mii de oameni fuseseră arestaţi pentru că aderaseră la un partid politic legal, cu care Iuliu Maniu nu şovăise să încheie un acord electoral. Erau acuzaţi, retrospectiv, de o atitudine politică, pe care, pînă în iarna 1938, le-o garantase Constituţia. Dictatura lui Carol anticipa tot ce avea să se întîmple, şapte-opt ani mai tîrziu, după ocuparea ţării de către Soviete. Ca şi teroarea dezlănţuită după 1948 de partidul comunist, cea ordonată şi efectuată de Armand Călinescu era întreprinsă în numele şi pentru apărarea „democraţiei". Singura originalitate a lui Carol era certitudinea lui că-şi poate îngădui totul, căci „poporul" nu va reacţiona ; certitudine întemeiată pe foarte proasta opinie pe care o avea despre români. Cum nu cunoscuse decît politicieni veroşi şi oameni fără şira spinării, Carol socotea toţi românii croiţi pe acelaşi calapod. Inteligenţa lui politică şi-o vădise cînd alesese ca sfetnici pe Puiu Dumitrescu şi Ernest Urdăreanu, în locul lui Nae Ionescu. Restul — onoare, respectul cuvîntului dat, „personalitate" — depindea de decizia sau capriciile metresei lui, Elena Lupescu. Arghirofil el însuşi, Carol nu vedea în politicienii români decît arghirofili, escroci şi poltroni. Cum toate intrigile şi manevrele îi reuşiseră, cum izbutise să sfărîme unitatea partidelor liberal şi naţional-ţărănesc, credea că-şi poate îngădui tot. Şi a murit probabil cu convingerea că nu se înşelase.

În 1937—1938, singura lui teamă fusese eventualitatea unei răscoale provocate de mişcarea legionară şi susţinută de Armată. Dar avusese grija să se asigure de

Armată, îndepărtînd pe toți cei care nu acceptaseră să-i fie unelte, și să întărească Siguranța Generală și Jandarmeria. Pe de altă parte, știa că Corneliu Codreanu nu va dezlănțui o răscoală într-un moment critic, cînd ar fi riscat să provoace intervenția trupelor sovietice. (Or, ne aflam în plin război civil spaniol, un an înainte de pactul germano-rus.) Știa, în sfîrșit, că „masele“ nu vor reacționa, dacă teroarea se va desfășura treptat. Succesul aproape deplin al dictaturii lui Carol se datorește în primul rînd tacticii adoptate de Armand Călinescu, și care va fi aceea a partidelor comuniste din Europa centrală și răsăriteană, după 1945. La început, nimic spectacular, ci doar mărunte, continue hărțuieli. Apoi, suspendarea Constituției, arestări masive, înăsprirea mijloacelor de represalii și cîteva procese senzaționale, dar fără condamnări la moarte. În sfîrșit, cînd mișcarea legionară se afla dezorientată, dacă nu chiar în sincopă, cu aproape toți șefii în închisori și lagăre, lovitura finală, adică decapitarea ei.

Nu știu cum va fi judecat de istorie Corneliu Codreanu. Fapt este că patru luni după fenomenalul succes electoral al mișcării legionare, șeful ei se afla condamnat la 10 ani de temniță grea, iar după încă cinci luni era executat. Evenimente care mi-au reconfirmat că generația noastră nu are destin politic. Probabil că Corneliu Codreanu nu m-ar fi contrazis. Căci, pentru el, mișcarea legionară nu constituia un fenomen politic, ci era de esență etică și religioasă. Repetase de atîtea ori că nu-l interesează cucerirea puterii, ci crearea unui „om nou“. Știa de mult că regele îi pregătește pieirea și, dacă ar fi vrut, s-ar fi putut salva, refugiindu-se în Italia sau Germania. Dar Codreanu credea în necesitatea jertfei, socotea că orice nouă prigoană nu poate decît purifica și întări mișcarea legionară ; credea, de asemenea, în propriul lui destin și în protecția Arhanghelului Mihail.

În 1937—1938, tema cea mai populară printre legionari era moartea. Modelul exemplar îl constituise moartea lui Moța și Marin. Cuvintele lui Moța — „cea mai puternică dinamită e propria ta cenușă“ — deveniseră

literă de Evanghelie. O bună parte din „activitatea legionară“ consta în slujbe, parastase, posturi negre și rugăciuni. Și cea mai patetică ironie a acelei primăveri 1938 a fost că nimicirea singurei mișcări politice românești care *lua în serios* creștinismul și biserica a fost începută sub oblăduirea Patriarhului Miron. Nu știu ce va fi gîndit Codreanu cînd a înțeles că în cîteva ceasuri va fi executat. Nu mă gîndesc la credința lui, ci la destinul lui politic. Pentru că *el* asigurase pe Armand Călinescu, prin atîtea circulare, că legionarii nu vor reacționa, nici chiar cînd vor fi spînzurați de picioare și torturați. El dăduse ordine stricte de non-violență, de renunțare chiar la rezistența pasivă, și dizolvase chiar partidul *Totul pentru Țară*. Tactica lui Călinescu reușise : toți legionarii se lăsaseră prinși și se aflau acum în cușcă, așteptînd, ca șoarecii, să fie arși de vii. Probabil că Codreanu, ca și atîția alți legionari, au murit convinși că jertfa lor va grăbi victoria mișcării. Dar mă întreb dacă unii din ei n-au văzut în moartea lor iminentă nu numaidecît o jertfă, ci consecința fatală a unei catastrofale erori de tactică politică. Știu doar că Mihail Polihroniade, care se număra printre foarte rarii șefi preocupați de victoria politică, iar nu de mîntuirea sufletelor, i-a spus odată soției, în temnița de la Rîmnicu Sărat, după executarea lui Codreanu :

— Iată unde ne-au dus slujbele și parastasele !...

La mai puțin de un an, avea să fie executat și el, care nici măcar nu avea mîngîierea slujbelor și parastaselor. Dar n-a murit mai puțin senin ca ceilalți, cei credincioși. A cerut o țigară, a aprins-o și s-a apropiat zîmbind de zidul unde-l așteptau mitralierele.

*

În vara 1938, a fi legionar sau „simpatizant“ legionar implica riscul de a pierde tot : slujba, libertatea și, poate, în cele din urmă, viața. Ușor de înțeles de ce, pentru unul ca mine, care nu credeam în destinul politic al generației noastre (și nici în steaua lui Codreanu), o declarație de desolidarizare de mișcarea legionară mi se părea nu numai inacceptabilă, ci de-a dreptul absurdă.

Mi se părea de neconceput să mă desolidarizez de generaţia mea în plină prigoană, cînd oamenii erau urmăriţi şi persecutaţi fără vină[1].

Astfel că, refuzînd să semnez declaraţia, după vreo şase săptămîni de deţinere la Siguranţa Generală, am fost trimis în lagărul de la Miercurea-Ciuc. Terminasem între timp *Magic, Metallurgy and Alchemy* şi începusem să traduc *The Fighting Angel*. Am utilizat multe din amintirile mele de la Siguranţa Generală şi de la Ciuc în *Noaptea de Sînziene*, şi-mi pare rău ; am putut lăsa astfel impresia că Ştefan Viziru ar fi fost un *alter ego* al meu, ceea ce nu era adevărat. Dar evenimentele din 1938, ca şi anii pe care i-am petrecut la Londra şi Lisabona în timpul războiului, îmi puneau la îndemînă, oarecum „de-a gata“, un bogat material epic — şi m-am lăsat ispitit. De la un moment dat, în loc să continui a inventa viaţa lui Viziru, i-am alcătuit-o folosind propriile mele experienţe. Am ţinut să precizez acest lucru pentru a explica lipsa de entuziasm cu care scriu despre întîmplările din vara şi toamna anului 1938 : am impresia că le-am mai povestit odată.

Lagărul se afla într-o fostă Şcoală de Agricultură, la vreo zece kilometri de Miercurea-Ciuc. Era o clădire de pe la începutul secolului, cu trei etaje şi camere spaţioase ; în fiecare din ele dormeau între cinci şi zece deţinuţi. O curte de vreo sută de metri lungime, pe 30 metri lăţime, înconjurată cu sîrmă ghimpată şi păzită de jandarmi înarmaţi cu puşti-mitraliere. În colţuri, foişoare de lemn, cu mitralierele în poziţie de tragere îndreptate asupra curţii. Aici ne plimbam, stam de vorbă, iar dis-de-dimineaţă, sub conducerea unui instructor, făceam gimnastică. De aici se întindea cîmpia pînă în munţii Odorheiului, pe care îi contemplam cu melancolie profilîndu-se viorii la orizont. O singură şosea venea dinspre Ciuc, dar arareori se zărea vreo maşină. Cînd maşina se îndrepta spre noi, trecînd de primul cordon de jandarmi, la vreo cinci sute de metri, întreg lagărul începea să freamăte. Era o „vizită“, mama sau soţia vreunui deţinut. Deşi întrevederea avea loc în faţa maiorului de jandarmi, comandantul lagărului, tot se mai strecurau anumite veşti de-afară. Altminteri, singurele noutăţi erau aduse de proaspeţii arestaţi. Evident, ziarele erau interzise, dar se găseau cîteva cărţi, care circulau cu aviditate din mînă în mînă. Mie mi se îngăduise să aduc *The Fighting Angel* şi alte cîteva volume, printre care *The Complete Works of Shelley*, carte pe care i-am dat-o lui Nae Ionescu cînd, cîteva luni în urmă, a fost strămutat la Spitalul Militar din Braşov. Mi se îngăduise, de asemenea, să aduc hîrtie de scris. Faţă de lagărele de mai tîrziu, viaţa la Ciuc în vara lui 1938 era destul de suportabilă. Eram izolaţi de familii şi de restul lumii, dar eram lăsaţi liberi să ne plimbăm, să discutăm şi să citim, iar mîncarea nu era mai proastă decît cea de la un regiment oarecare. E drept, uneori macaroanele aveau viermi, iar brînza era iute, dar ni se dădea ciorbă din belşug, cartofi fierţi şi varză acră. Totuşi, în 1938, eram precursorii unei situaţii care se va agrava şi se va generaliza mai tîrziu, atît la noi cît şi în alte ţări. Poate că de aceea ne simţeam atît de „persecutaţi“ : ce ni se întîmpla era ceva *nou*, era o inovaţie diabolică în moravurile politice româneşti şi aşa destul de corupte. De altfel, nimeni nu ştia ce se va întîmpla a doua zi. O dictatură nu se poate menţine multă vreme într-un minimum de omenie. (Învăţasem asta în India.) Mitralierele acelea nu erau îndreptate asupra noastră doar în chip simbolic.

Deocamdată, eram fericit că scăpasem de cei patru pereţi ai Prefecturii şi de becul aprins în permanenţă, că mă puteam plimba în curte şi, mai ales, discuta cu Nae Ionescu. Mi se aduse un pat de campanie în camera lui. Mai erau acolo Nellu Manzati, un preot tînăr şi plin de duh, şi un doctor, tînăr şi el, care suferea de inimă şi se ştia condamnat şi poate de aceea era întotdeauna vesel, mucalit, inepuizabil în anecdote şi vorbe de duh. Programul era simplu : deşteptarea la 6, apelul în curte pe la 7, ceaiul la 7.30, prînzul la 12 şi cina la 7 seara, urmată de un nou apel şi de rugăciunea colectivă, la 9. O singură excepţie : vinerea, zi de post, cînd, afară de bolnavii de piept, nu mîncam decît seara. În restul timpului, fiecare făcea ce voia. Cînd am ajuns eu, se organizaseră diverse cursuri ; Nae Ionescu ţinuse cîteva prelegeri de metafizică, iar eu am fost rugat să improvizez un curs de istoria religiilor şi să vorbesc despre Gandhi şi mişcarea naţionalistă indiană.

---

[1] Amintesc imediat că în cele trei luni de guvernare coaliţia generalului Antonescu şi Horia Sima (septembrie-decembrie 1940), teroriştii legionari au săvîrşit nenumărate şi odioase crime.

Printre deţinuţi se aflau oameni de tot felul, profesori şi conferenţiari universitari, medici, preoţi, institutori, muncitori, ţărani. Majoritatea o alcătuiau intelectualii. Seara, rugăciunea colectivă era încheiată printr-un cutremurător : „Cu noi este Dumnezeu !...“, cîntat de 300 de voci. La ultimul etaj se afla o odaie rezervată „rugăciunii permanente“. Încontinuu, zi şi noapte, un deţinut se ruga sau citea Biblia timp de o oră şi nu se întrerupea decît cînd cel care trebuia să-l înlocuiască intra în odaie. Orele cele mai grele de veghe şi rugăciune erau, fireşte, între trei şi cinci dimineaţa — şi mulţi cereau să fie înscrişi pe listă la acele ore. Rareori în istoria creştinismului modern au fost răsplătite cu mai mult sînge posturile, rugăciunile şi credinţa oarbă în atotputernicia lui Dumnezeu. Şi, mai tîrziu, cînd tragedia se consumase, unul din lucrurile care mă fascinau mai mult era să descopăr aceeaşi credinţă, neclintită, la puţinii supravieţuitori ai măcelurilor. Erau destule cîteva asemenea confruntări ca să înţelegi că mişcarea legionară avea structură şi vocaţie de sectă mistică, iar nu de mişcare politică. Ceea ce mi-o repetase, de altfel, Puiu Gârcineanu în lungile noastre discuţii, susţinînd că ţelul suprem al mişcării legionare nu mai e nici măcar mîntuirea individuală, printr-un eventual martiraj, ci „învierea neamului“, dobîndită printr-o „saturaţie de tortură şi jertfă de sînge“. Singura infirmare masivă a cunoscutului refren că poporul român nu e religios (singurul popor creştin fără nici un sfînt, ni se amintea necontenit) a adus-o purtarea cîtorva mii de români, în anii 1938—1939, în închisori sau lagăre, fugăriţi sau liberi. Cu atît mai gravă e răspunderea acelor şefi legionari care au anulat „saturaţia de tortură şi jertfă de sînge“ prin odioasele asasinate din 30 noiembrie 1940, cînd, alături de mulţi alţii, au fost ucişi N. Iorga şi V. Madgearu. Dar şi această tragedie face parte din destinul

neamului românesc, neam fără noroc, căruia nu i-a fost îngăduit nici măcar să-şi păstreze neintinată cea mai proaspătă din nenumăratele sale jertfe.

*

Nae Ionescu era neschimbat : senin, optimist, strălucitor, acelaşi de pe catedră sau din biroul lui de la „Cuvîntul“. Majoritatea deţinuţilor îşi lăsaseră barbă şi umblau în haine jerpelite ; Nae Ionescu, dimpotrivă, se bărbierea în fiecare zi, avea întotdeauna cămaşa curată, cu legendara lui cravată-papillon, şi schimba hainele de cîte ori putea (i se îngăduiseră trei costume, o vestă şi cîteva pulovere). Mărturisea că, atîta timp cît i se va îngădui, se va îmbrăca şi comporta în lagăr aşa cum se îmbrăcase şi se purtase la Palat, pe stradă sau la Universitate.

Nu-mi amintesc să-l fi văzut o singură dată trist, abătut sau descurajat. Uneori, cînd rămîneam singuri sau într-un grup restrîns, ne vorbea de cărţile pe care se hotărîse să le scrie : un *Comentariu la Epistolele Sfîntului Pavel* şi *Căderea în Cosmos*, aceasta din urmă alcătuită dintr-o serie de scrisori, majoritatea către C. D., marea — şi ultima — lui dragoste. Nae Ionescu socotea pe Sfîntul Pavel cel mai important gînditor creştin — nu pentru că ar fi avut mai mult geniu filozofic decît, bunăoară, Sfîntul Augustin, Origen sau Sfîntul Toma, ci pentru că arătase în ce sens se putea gîndi filozofic, în chip creator, după Întrupare. Nu ştiu cît a apucat să scrie din *Comentariul la Epistolele Sfîntului Pavel*, dar am văzut şi discutat planul acestei cărţi în iarna 1940, împreună cu alţi cîţiva din foştii lui elevi (Mircea Vulcănescu, Dinu Noica şi alţii), în întîlnirile noastre săptămînale în casa lui de la Băneasa. În ceea ce priveşte textele care trebuiau să compună *Căderea în Cosmos*, şi pe care le scrisese în anii 1938—1939, ele existau încă în timpul războiului.

Nina venise să mă vadă la începutul lui septembrie, dar fiind de faţă maiorul de jandarmi, comandantul lagărului, nu izbutise să-mi spună mare lucru. Îmi adusese, însă, veşti de la familie şi prieteni, cafea şi ţigări şi haine mai groase, de toamnă. În ceea ce privea situaţia mea, am înțeles că era „staționară". Armand Călinescu îi repetase generalului Condeescu că nimeni nu iese din lagăr fără declarația de desolidarizare.

Terminasem de tradus *The Fighting Angel* cînd a început să mă obsedeze subiectul unui roman. Cîteva zile m-am zbătut căutîndu-mi un colț liniștit, mutîndu-mă dintr-o sală într-alta, încercînd zadarnic să scriu. În cele din urmă, am găsit, la ultimul etaj, o odăiță nelocuită, în care dormise pînă de curînd unul din deținuți, bolnav grav de tuberculoză, și care fusese transportat la Spitalul Militar din Miercurea-Ciuc. Mi-am adus o măsuță și m-am apucat de scris chiar în noaptea aceea, la o lampă fumegîndă de gaz. Treptat, lagărul amuțea ; nu se mai auzeau decît sentinelele patrulînd dincolo de sîrma ghimpată și, din ceas în ceas, pașii celor care se duceau să se roage. Către miezul nopții îmi făceam o cafea și continuam să scriu pînă la 2—3 dimineața. Curînd, însă, a început să se facă frig și, cum odaia era neîncălzită, îmbrăcam două sau trei pulovere și-mi puneam și paltonul lui Nae Ionescu pe umeri.

Mă apucasem de scris pe la mijlocul lui septembrie. Pe nesimțite, m-am trezit că venise toamna ; pădurea din spatele lagărului ruginise și munții Odorheiului se zăreau tot mai anevoie, înecați în brumă. Apoi au început ploile ; întîi, sfioase și parcă depărtate, de mă întrebam dacă plouă cu adevărat sau sînt doar frunzele uscate frămîntate de vînt. Dar curînd s-a așternut ploaia lungă, măruntă, de toamnă, pe care o auzeam căzînd blîndă pe acoperiș, parcă ar fi încercat să-mi spună că se apropie sfîrșitul unui an, al unui ciclu, poate al unei vieți, și că ar trebui să mă grăbesc, să închei romanul cît mai e timp...

Nina reușise să obțină din nou permisia să vină să mă vadă. Îmi adusese iarăși cafea și țigări, și alte haine, și mai groase, de iarnă. Cum se aflase la București că mulți deținuți se îmbolnăviseră de tuberculoză, îmi adusese și medicamente, adăugînd că generalul Condeescu, N. I. Herescu și ceilalți prieteni scriitori mă „implorau să mă îngrijesc", să nu mă obosesc, ca să „pot rezista cît mai mult". Evident, n-am îndrăznit să-i spun că scriam nopțile în odaia unui tuberculos, ale cărui grave și repetate hemoptizii siliseră pe maior să-l evacueze de urgență la spital.

Nae Ionescu mă întreba uneori „cum merge". Îi spuneam că visez un „roman de dragoste" care să nu semene cu nimic din ce scrisesem pînă atunci ; o dragoste care era, și ar fi trebuit să rămînă „perfectă", dacă n-ar fi intervenit un element mistic, și anume dorința de a o prelungi indefinit într-o durată biologic-temporală, făcînd-o „roditoare". Subiectul era, în aparență, simplu : doi bărbați, întîlnindu-se întîmplător la o vînătoare, își povestesc, în aceeași noapte, „marea lor dragoste". Confesiunea o începe cel mai tînăr, un romancier, Mavrodin, probabil pentru că tovarășul lui îl întrebase ce scrie, și Mavrodin îi răspunse că scrie *Nuntă în Cer*, carte în care voia să-și ceară iertare Ilenei, pe care o iubise, pe care o iubea încă, și care dispăruse fără urmă, cu un an mai înainte. Îi vorbeam Profesorului de ce-aș fi vrut să fac, dar fără să-i rezum romanul ; mi se părea că orice fel de rezumat îl trădează, anulînd tocmai ceea ce constituia esența povestirii mele. Era, firește, o poveste de dragoste, trăită, la o distanță de 8 ani, de doi bărbați, dar tragedia care de două ori curmase această „dragoste perfectă" nu fusese provocată de incidente aparținînd lumii profane. De fapt, nici unul din cei doi bărbați — care, la început, nici nu bănuiau că vorbesc de aceeași femeie — nu înțelegeau de ce fuseseră părăsiți. De aceea, multă vreme nici nu putuseră să creadă că Ileana îi părăsise cu adevărat și pentru totdeauna. Deși erau atît de deosebiți unul de altul, nici unul din ei nu se îndoise de „perfecțiunea" dragostei lor ; dimensiunea mistică, nupțială, pe care o aștepta Ileana ca o împlinire finală, le rămăsese inaccesibilă, deși din motive diferite.

— Dar de ce-i spui *Nuntă în Cer* ? m-a întrebat odată Profesorul.

N-am știut, atunci, să-i răspund cum trebuie. Pentru că *Nuntă în Cer* exprimă ambiguitatea întregii situații, ar fi trebuit să-i răspund. Cerîndu-și iertare Ilenei, romancierul încearcă, prin acest titlu, să-și justifice purtarea : asumînd destinul lui de „creator" în ordinea spiritului, scriitorul spera că „nunta" la care visa Ileana se va împlini totuşi *undeva*, într-o lume transcendentă, în Cer, *in aeternum*. Dar dacă ar fi putut afla de acest titlu, Ileana l-ar fi înţeles altfel ; ea trăise de la început *nunta în cer ;* pentru ea, *asta* fusese „dragostea perfectă“: o nesfîrşită beatitudine, un *raptus*, o desăvîrşită unire, căreia, în sine, nu-i lipsea nimic, la care nimic nu se mai putea adăuga. Dar pentru Ileana o asemenea *nuntă în cer* nu era decît condiţia indispensabilă unei împliniri ulterioare, care o privea numai pe ea. Nu era vorba, aşa cum greşit a putut crede Mavrodin, de un instinct specific feminin, cel al maternităţii, pentru că atunci nu se înţelege de ce Ileana îşi părăsise soţul după ce acesta îi ceruse să aibă un copil. (Copil voia să aibă şi ea ; „dar nu aşa, la întîmplare“, îi spusese odată. Ea simţea că dragostea lor „perfectă“ e ameninţată din toate părţile şi ştia că ultima şansă de a o salva era copilul.) Nu „maternitatea“ ca atare era implicată aici, ci dorinţa — de natură mistică — de a *întrupa* „nunta în cer“, integrînd-o în sfera vieţii, într-un anumit sens, sanctificînd din nou viaţa... Dar, evident, nici unul din cei doi bărbaţi nu aveau cum să ghicească toate acestea : Ileana nu le vorbise niciodată de acest „element mistic“. Nici nu ar fi ştiut să le vorbească, de altfel, pentru că nici măcar nu ştia că e într-adevăr un „element mistic“ : pentru ea era, pur şi simplu, propriul ei mod de a fi, acelaşi ca la toate femeile, dar asumat total şi definitiv numai arareori.

Într-un anumit sens, încercam să surprind în acest roman „eternul feminin“, aşa cum putea fi intuit de un român cu oarecare înţelegere a sensului sacramental al existenţei. În afară de Ştefania, din *Viaţă Nouă*, pe care nu apucasem s-o descriu, personajele mele feminine de pînă atunci erau prezentate în două dimensiuni ; nu-şi revelaseră dimensiunea lor profundă, modul lor propriu de a fi. Erau reduse la „psihologie“ şi „evenimente“. Dimpotrivă, mă pasionase „dimensiunea profundă“ a masculinităţii ; de aceea, poate, atîtea din personajele mele masculine păreau „demonice“, de un exasperant şi steril egocentrism, ducînd setea de „libertate“ şi „autenticitate“ pînă la cruzime şi iresponsabilitate. Credeam, pe atunci, că banalitatea condiţiei masculine nu poate fi depăşită decît printr-o *absolutizare* a cîtorva tendinţe specifice bărbatului (în primul rînd nevoia de libertate) sau printr-o experienţă paradoxală (bunăoară, încercarea lui Pavel Anicet de a iubi două femei în acelaşi timp şi tot atît de sincer şi de total) [2].

*

În octombrie se făcuse destul de frig, şi cum odăiţa în care scriam rămăsese neîncălzită, nu izbuteam să lucrez decît cu eforturi şi numai cîteva ceasuri. Către miezul nopţii trebuia să mă întorc în dormitor, unde ardea soba, să mă încălzesc. Curînd, am început să tuşesc : o tuse seacă şi continuă, care a sfîrşit prin a nelinişti pe toţi tovarăşii mei de cameră. Unul din doctori m-a ascultat şi a cerut maiorului să fiu trimis la Spitalul Militar din Ciuc pentru o radiografie, mai ales că descoperise o temperatură suspectă (o aveam, probabil, mai de mult, dar nu o luasem în seamă). Maiorul a trebuit să telefoneze la Bucureşti, ca să obţină permisia radiografiei. Cum era de aşteptat, vestea a ajuns repede pînă la Armand Călinescu, care a dispus să fiu trimis la spital. Dar curînd după aceea a aflat şi generalul Condeescu şi a insistat din nou pe lîngă Călinescu, cerîndu-i să fiu internat la un sanatoriu pentru boli de piept. Nu-mi dau seama cum a izbutit să-l convingă ; probabil, seria de hemoptizii pe care o avusesem în ultima săptămînă. Eram, în orice caz, un privilegiat, şi maiorul şi-a dat repede seama de asta ; printre atîtea zeci de tuberculoşi pe care-i avea în lagăr, eram singurul despre care „Bucureştiul“ ceruse „să fie ţinut la curent“. Ceilalţi erau evacuaţi la Spitalul militar din Ciuc numai cînd hemoptiziile deveneau ameninţătoare — şi după aceea nimeni nu mai cerea „să fie ţinut la curent“...

---

[2] Dar deşi *Nuntă în Cer* a avut un mare succes de critică şi de public, nu cred că mulţi cititori au văzut altceva decît un „roman de dragoste“ (ceea ce, fără îndoială, este). În măsura în care Ileana întrupa un „etern feminin“ *românesc*, acesta era ursit să rămînă insensibil, sau, mai exact, irecognoscibil sub fervoarea blîndă şi cumpătata seninătate care caracterizează toate modurile româneşti de a fi în lume.

În acele ultime săptămîni am scris partea a II-a din *Nuntă în Cer*. Știam că manuscrisul, ca și manuscrisul traducerii romanului lui Pearl Buck *The Fighting Angel*, va trebui încredințat maiorului pentru cenzură, dar speram să-mi fie restituit cît de curînd. Nu știam însă ce voi face cu jurnalul pe care-l scrisesem, de cum ajunsesem în lagăr, pe hîrtie higienică, ca să poată fi mai ușor ascuns. (Sperasem, chiar, să-l furișez odată în mîna Ninei, dar am renunțat să mai încerc, după ce-am aflat că eram percheziționați înainte de a fi conduși în „odaia vizitelor" și că maiorul era întotdeauna de față.) În cele din urmă, m-am hotărît să-l presez, să-i reduc cît pot proporțiile și să mi-l leg direct pe trup, sub cămașă. Îmi spuneam că vor veni agenți speciali de la Ciuc sau poate chiar de la București să mă însoțească la Sanatoriu și, în acel caz, probabil, maiorul se va mulțumi cu o percheziție sumară.

S-a întîmplat așa cum mi-am închipuit. La 25 octombrie a sosit un căpitan de jandarmi de la Brașov și, împreună cu un plutonier, m-a însoțit în mașina Siguranței pînă la Brașov. Cu o zi mai înainte maiorul îmi anunțase plecarea și-mi ceruse cele cîteva cărți și manuscrisele. Spre marea mea surpriză și bucurie, mi le-a înapoiat la urcarea în mașină. Era o zi posomorîtă, neguroasă, și toți deținuții ieșiseră în curte să mă vadă trecînd printre santinele și sîrma ghimpată și părăsind lagărul. Le părea rău că plec, dar cum mă socoteau destul de serios bolnav, se bucurau că voi fi îngrijit într-un sanatoriu.

Nu aveam să revăd decît foarte puțini dintre toți care se adunaseră în curte să mă salute. Cîtva timp în urmă, o parte din ei aveau să fie trimiși în lagărul de la Vaslui. Zece luni mai tîrziu, cam două treimi din ei aveau să fie executați, la Ciuc și la Vaslui. Suferind de inimă, Nae Ionescu a fost internat la Spitalul Militar din Brașov, curînd după plecarea mea; și nu aveam să-l revăd decît după aproape 13 luni.

...Nu îndrăzneam să mă bucur cînd am văzut lagărul aburindu-se și dispărînd în depărtare. Plutonierul se așezase lîngă șofer, iar eu, în fund, tăceam alături de căpitanul de jandarmi. La Brașov, ne-am suit într-un compartiment rezervat și am coborît la Predeal. Aici ne aștepta o altă mașină, care ne-a dus pînă la Sanatoriul din Moroeni.

Am ajuns la căderea nopții, după vreun ceas de drum prin pădure. Sanatoriul scînteia de departe, parcă ar fi fost un Palace scăldat în lumini.

Nu-mi venea să-mi cred ochilor cînd am descoperit că aveam o cameră mare, cu baie, cu terasă, și alături un antreu, în care trebuia să doarmă — și să mă păzească — un plutonier de jandarmi din Sinaia. Era ultima cameră la etajul IV, la capătul aripii din dreapta, aleasă anume ca să împiedice o eventuală încercare de evadare. De la fereastră nu vedeam decît pădurea, iar foarte sus, și, mi se părea, aproape, Piatra Craiului, așa cum nu o văzusem niciodată, albă de zăpadă.

*

A doua zi de dimineață au început analizele și radiografiile. Numai după cîteva zile doctorii s-au dumirit — și atunci mi-am dat seama cît fusesem de norocos. Au descoperit că hemoptiziile nu erau de origine pulmonară, ci se datorau unei venule din gîtlej, pe care o rupeau din cînd în cînd accesele de tuse. Cu toate acestea, continuam să am febră, iar la ascultare surprindeau acele sunete suspecte, care induseseră în eroare doctorii din lagăr. O altă serie de radiografii au identificat cauza : suferеam de o inflamație a pleurei, pe cale de a provoca o pleurezie ; iar dacă aș mai fi rămas o lună în lagăr, fără îndoială că aș fi fost contaminat de tuberculoză, așa cum s-a întîmplat cu mulți deținuți. Părăsisem lagărul la timp. Doctorii m-au asigurat că după două luni de sanatoriu voi fi pe deplin restabilit. Cu condiția de a respecta programul, adică să petrec cel puțin 4—5 ceasuri pe zi întins pe un *chaise longue* pe terasă, să mă supraalimentez și să nu mai fumez.

Pe cît mi-a fost cu putință, m-am ținut de program. Nu puteam însă renunța la orele de lucru, nopțile. Trebuia să corectez și să pun la punct cele două manuscrise. Voiam cu orice preț să public *Nuntă în Cer* înainte de Crăciun. Pe de o parte, aveam nevoie de bani, pe de altă parte, voiam să-mi liniștesc prietenii și cititorii, arătîndu-le că tot ce mi se întîmplase în acel an nu-mi paralizase creativitatea literară. În afară de această muncă, trebuia să-mi transcriu jurnalul. Foițele subțiri și de culoare mohorîtă, scrise cu creionul şi cît putusem mai mărunt, deveniseră aproape ilizibile ; mai ales după ce încercasem să le reduc volumul, împăturindu-le şi presîndu-le cu călcîiul pantofului. Nu îndrăzneam să mă apuc de descifrarea şi transcrierea acestor însemnări decît în timpul nopţii, după ce mă convingeam că paznicul meu, plutonierul de jandarmi, adormise. Ardeam foiţele pe măsură ce le transcriam şi ascundeam paginile transcrise printre paginile romanului. Munca aceasta mi-a luat aproape două săptămîni. Puţin timp după aceea Nina a venit să mă vadă şi i-am dat manuscrisele, sugerîndu-i să încerce publicarea romanului la Editura „Cugetarea“. Spre surpriza şi bucuria mea, Georgescu-Delafras a acceptat *Nuntă în Cer* şi mi-a trimis vorbă că va apărea înainte de Crăciun.

Într-o zi, la vreo trei săptămîni de la internarea mea în sanatoriu, plutonierul mi-a spus că a primit ordin să se întoarcă la post, la Sinaia. Nu-mi venea să cred : eram liber ! I-am telefonat Ninei marea veste, apoi am plecat să mă plimb în jurul sanatoriului. Trecuseră numai vreo 6—7 luni de cînd nu mă mai plimbasem fără grijă, dar mi se părea o veşnicie. Numai atunci *am simţit* cît este de miraculos acest act, în aparenţă atît de simplu, de *a trăi*, de a fi viu. Îmi spuneam că niciodată nu voi mai uita că pot fi fericit prin simplul fapt că sînt liber să ies din casă şi să mă plimb pe stradă, că nici o tristeţe nu va putea rezista acestei beatitudini. Dar, evident, euforia libertăţii regăsite n-a durat prea mult. Cîteva săptămîni în urmă reluasem rutina existenţei din ultimii ani. Cu o singură deosebire : că, de data aceasta, nu mai puteam uita cît e de precară libertatea şi, în cele din urmă, viaţa. Şi, uneori, cînd eram copleşit de atîtea griji, îmi era de ajuns să-mi amintesc de camera de la Siguranţă, de curtea lagărului sau de jandarmul care dormise lîngă mine, ca să-mi recapăt seninătatea şi bucuria de a trăi.

Nina a sosit a doua zi, şi directorul sanatoriului i-a îngăduit să rămînă cu mine. Mi-a adus, printre atîtea alte scrisori şi mesaje din partea prietenilor şi colegilor de la Societatea Scriitorilor Români şi Universitate şi o foarte emoţionantă scrisoare, semnată de mulţi din studenţii mei, în care mă asigurau că „se aliniază“ în faţa patului unde mă aflam, respirînd anevoie („practicînd *prānāyāma*,“ spuneau ei) şi meditînd concentrat (*ekagrata*, spuneau, adică „concentrat într-un singur punct“), se aliniază toţi în faţa patului meu — şi mă salută. Evident, nu ştiau atunci că, într-un anumit sens, îşi luau rămas bun de la mine, că îşi salutau, laolaltă, profesorul pentru ultima oară. Pe unii din ei, foarte puţini de altfel, aveam să-i revăd, dar individual. „Clasa“ sau „promoţia“ pe care o alcătuiseră în ultimii ani nu-mi va mai fi accesibilă.

Nu fusesem profesor decît cinci ani, şi totuşi, mult timp după aceea, descopeream necontenit, cu emoţie şi orgoliu, cît de puternică rămăsese amintirea cursurilor mele. Mulţi ani mai tîrziu, prin 1956—1957, etnologul italian Ernesto de Martino, după cîteva luni petrecute în România pentru cercetări folclorice, mi-a spus că regăsise pretutindeni ecoul lecţiilor şi seminariilor mele din 1933—1938, şi mă felicita că lăsasem un semn pe care adversităţile nu izbutiseră să-l distrugă. Am fost impresionat mai ales de acest amănunt : un „cercetător“, care lucra cu el la Institutul de Folclor, l-a întrebat dacă m-a întîlnit vreodată.

— Da, i-a răspuns de Martino, l-am întîlnit chiar anul acesta, la Roma. Necunoscutul l-a privit lung, apoi a izbucnit în plîns. Dar E. de Martino nu-şi mai amintea numele.

XVII

AM TREIZECI ŞI TREI DE ANI — O SĂPTĂMÎNĂ ÎNAINTE DE MOARTEA LUI NAE IONESCU

Am stat la sanatoriu pînă la 25 noiembrie, deşi doctorii îmi spuseseră la început că va trebui să rămîn cel puţin două luni. Dar, după ce plecase plutonierul de jandarmi şi nu mai eram „deţinut“, deci pe cheltuiala statului, a trebuit să plătesc eu sanatoriul. Şi, deşi preşedintele şi secretarul „Societăţii Scriitorilor Români“, generalul Condeescu şi profesorul N.I. Herescu, mă asiguraseră că Societatea va contribui cu o subvenţie („ajutor de boală“), suma era prea mare pentru veniturile mele ; deocamdată nu puteam conta decît pe avansul promis de Editura „Cugetarea“.

Am regăsit cu emoţie, dar şi cu melancolie, apartamentul din strada Palade. Masa de lucru era încărcată cu sutele de scrisori primite în lipsa mea şi cu ultimele corecturi ale revistei „Zalmoxis“, aşteptînd din august bunul de tipar. Alături, pe parchet, se adunaseră zeci şi zeci de pachete cu cărţi, majoritatea din străinătate. Unele din ele au rămas mult timp nedesfăcute. Căci, oricît de însetat aş fi fost de „cititul în libertate“, după pofta inimii mele, mult şi multe — ştiam că va trebui să mă concentrez exclusiv asupra lucrărilor începute (în primul rînd, *La Mandragore)* şi să-mi limitez lecturile la acele cărţi despre care puteam scrie cronici sau articole.

Am regăsit însă cu bucurie, începînd chiar din seara întoarcerii mele, familia şi prietenii. Ca niciodată pînă atunci, tata nu şi-a putut ascunde emoţia. Auzise atîtea zvonuri despre boala mea (tuberculoză bilaterală înaintată), încît, probabil, nu mai sperase să mă revadă în viaţă. Mama, dimpotrivă, era aceeaşi : senină, încrezătoare (convinsă că adevărul sfîrşeşte întodeauna prin a fi recunoscut, şi dreptatea triumfă, cît ar fi de tîrziu), plină de speranţe. Iar Corina şi Ticu, probabil ca să nu se trădeze, repetau, exclamînd, că nu mă văzuseră niciodată atît de robust, „plesnind de sănătate“. Venisem împreună cu Nina. Întîmplările din ultimele luni avuseseră măcar acest rezultat pozitiv : Nina făcea acum parte din familie.

Prietenii, şi cei „de dreapta“, şi cei „de stînga“ s-au arătat tot atît de devotaţi şi sinceri precum îi lăsasem. Şi pentru că ştiau situaţia noastră financiară, se invitau mereu la masă şi veneau întotdeauna încărcaţi cu bunătăţi. Ştiau că din aprilie nu mai primeam salariul de la Universitate, iar de cînd fusesem arestat Nina trăise din sumele pe care i le împrumutaseră ei, din avansurile pe care i le dăduse Al. Rosetti, pentru *La Mandragore*, şi din „ajutorul de boală“ primit de la Societatea Scriitorilor Români. Dar dacă achitarea împrumuturilor putea fi amînată, Tipografia Monitorului Oficial aştepta de mult restul de 60 000 lei (sumă considerabilă, şi nu numai pentru mijloacele mele), ca să imprime volumul I din „Zalmoxis“.

Din fericire, Alexandru Rosetti, pe care îl văzusem chiar a doua zi, m-a asigurat că pot relua colaborarea la „Revista Fundaţiilor Regale“ şi mi-a avansat o sumă importantă. Curînd după aceea, generalul Condeescu a găsit mijlocul de a acoperi datoria la tipografie, şi „Zamolxis. Revue des Études Religieuses“, tome I, a apărut cîteva luni în urmă. Iar înainte de Crăciun fusese lansată *Nuntă în Cer*, şi prima ediţie, de 4000 exemplare, s-a epuizat destul de repede. Romanul a fost, cum se spunea pe atunci, „bine primit de critică şi de public“. Dar, deşi s-a retipărit de două ori, n-a atins popularitatea de care se bucuraseră *Maitreyi* şi *Huliganii*.

Totuşi, în iarna 1939, am început să-mi dau seama că oricîte articole aş publica în periodicele săptămînale şi în „Revista Fundaţiilor Regale“, oricît aş încasa din reeditarea romanelor mai vechi, tot nu voi reuşi să asigur acel minim care ne-ar îngădui să trăim omenește. E drept, proprietarul nu ne presa cu plata chiriei pe ultimele trimestre, dar datoria aceasta trebuia achitată într-o zi. Dintr-o scrisoare a lui Ananda Coomaraswamy înțelesesem că, datorită numeroșilor savanți refugiați din Germania nazistă, aproape că nu se mai găseau catedre disponibile în universitățile americane. Știam, de asemenea, că posturile de la „Fundațiile Regale“ fuseseră de mult ocupate. Pentru difuzarea volumului I din „Zamolxis“ cheltuisem deja multe mii de lei, dar de abonamentele în străinătate se ocupa editorul parizian, iar în țară numărul abonaților era insignifiant.

Soluțiile la care a trebuit să recurg au fost multe și variate, de la împrumuturi pe termen scurt și traduceri nesemnate, la verificări de texte prost traduse și corecturi. Pentru că prin avansurile luate acoperisem de mult drepturile de autor pentru *La Mandragore*, Alexandru Rosetti mi-a sugerat să adun în volum studiile și cronicile publicate în „Revista Fundațiilor Regale“, și la semnarea contractului am putut încasa o sumă destul de mare. Volumul, intitulat *Insula lui Euthanasius*, a fost predat editurii în iarna lui 1940, dar datorită schimbărilor care interveniseră curînd după aceea în conducerea „Fundațiilor Regale“, n-a putut apare decît în 1943, trei ani după plecarea mea din țară.

*

In primăvara anului 1939, pe neașteptate, generalul Condeescu a fost răpus de o sincopă cardiacă. Pierdeam pe cel mai important „protector“, de care, în pofida diferenței de vîrstă, mă atașasem mult în ultimii ani. Scriitorii și oamenii de cultură pierdeau un sprijinitor fără egal. Datorită lui, Societatea Scriitorilor Români dispunea acum de fonduri și putea ajuta atîția scriitori, tineri și bătrîni, săraci sau bolnavi ; el introdusese la „Fundațiile Regale“ pe Mihail Sebastian, pe Păstorel Teodoreanu și mulți alți scriitori și critici. Generalul Condeescu cunoștea bine precaritatea meseriei de scriitor în România și nu-și uita niciodată făgăduielile. Soția lui mi-a spus că, în ultima zi, între două crize cardiace, i-a repetat de mai multe ori că îmi făgăduise o subvenție pentru tipărirea volumului II din „Zalmoxis“, și încă nu izbutise să mi-o trimită.

A doua zi, la slujba religioasă oficiată chiar în odaia lui, în fața patului pe care zăcea, au asistat Regele Carol, Elena Lupescu și Armand Călinescu, și așa i-am văzut și eu, pentru întîia oară. Dintre prietenii lui scriitori se aflau N. I. Herescu, Al. Rosetti, Mihail Sebastian și cu mine. *Nimeni*, nici chiar d-na Condeescu, nu știuse că va veni Regele Carol, însoțit de Lupeasca și primul ministru.

Puțin timp în urmă, la Adunarea Generală a Societății Scriitorilor, a fost ales președinte profesorul Herescu. Postul de secretar devenise liber și Herescu m-a convins să-l primesc eu. Făcea și asta parte din planul elaborat împreună cu generalul Condeescu de a mă reintegra în „normalitate“, adică de a elimina stigmatul de fost „deținut“. Funcția de secretar nu era retribuită, dar nu-mi cerea mult de lucru. Trebuia doar să trec, pe seară, de vreo trei-patru ori pe săptămînă pe la sediul Societății, unde rămîneam mai puțin de un ceas. Singura decizie responsabilă era distribuția textelor — mai întotdeauna traducerea dialogurilor din filmele străine, care trebuiau corectate din punct de vedere gramatical și stilistic. Casele de filme plăteau 1 600 de lei pentru fiecare text corectat. Societatea Scriitorilor retribuia pe corector cu jumătate din sumă, cealaltă jumătate trecînd la fondul de „ajutoare urgente“.

N-am regretat acele ceasuri petrecute în biroul Societății, unde, în afară de casier, găseam întotdeauna cîțiva din vechii membri — în frunte cu Corneliu Moldovanu — alături de tineri poeți și prozatori, mai mult sau mai puțin înzestrați, dar tot atît de săraci, veniți să vadă dacă pot obține „un film“ (corectura celor cîteva pagini dactilografiate dura cel mult o jumătate de ceas : mai toți o făceau pe loc, sau într-o cafenea din vecinătate). Ascultam tot felul de amintiri ale bătrînilor — și aflam nenumărate cancanuri, intrigi și gelozii de la cei tineri. (Și numai ascultîndu-i vorbind despre nevoile lor, înțelesesem că eu n-aveam dreptul să mă plîng de sărăcie.) A fost singura mea experiență de „cafenea literară“ : deși, evident, o experienţă aproximativă, pentru că, fără îndoială, tinerii nu îndrăzneau să spună în faţa mea tot ce-ar fi spus la cafenea.

Trebuia să distribui „filmele“ în aşa fel încît să nu părtinesc pe nimeni. Cîteodată, cînd nu mai puteam da o corectură unui tînăr scriitor, pentru că primise deja două sau trei în acea lună, şi tînărul mărturisea că are nevoie de bani ca să poată mînca în acea seară, îl luam pe casier deoparte şi-l convingeam să-i avanseze suma din fondul „ajutoarelor urgente“. (Se întîmpla uneori să aflu că tînărul nu-mi spusese adevărul, că, de fapt, avea nevoie de bani nu pentru cină, ci pentru un chef cu prietenii într-o cîrciumă faimoasă şi ieftină. Dar, evident, ne aşteptam toţi la asta — şi nu ne supăram.)

*

În acea vară am urcat pe Bucegi, numai noi trei : Nina, Giza şi cu mine. Nu înţeleg de ce n-am plecat cu un grup de prieteni, aşa cum făcusem de atîtea ori pînă atunci. Poate pentru că Nina voia cu orice preţ să ne oprim o zi, două la Sanatoriul Moroeni, ca să fiu examinat de doctorii care mă îngrijiseră în toamna trecută. Nu bănuiam atunci că urcam pentru ultima oară munţii Bucegi, de care mă îndrăgostisem din adolescenţă, şi de care îmi amintisem de atîtea ori în Himalaya, privind apusul soarelui pe fereastra hotelului din Darjeeling, plimbîndu-mă pe malurile stîncoase ale Gangelui, la Rishikesh, sau urcînd prin junglă spre Lakshmanjula.

Am regăsit cu melancolie Sanatoriul de la Moroeni. M-au bucurat cel puţin rezultatele analizelor medicale : pleurita era aproape vindecată şi, *sauf imprevu*, nu risca să provoace o pleurezie. Mi se îngăduiau chiar fumatul şi cafelele, de care aveam atîta nevoie. Ne-am întors după o săptămînă, arşi de soare, dar, cel puţin eu, fără euforia cu care coboram altădată din Bucegi. Simţeam, ca toţi din jurul meu, că ciclul care începuse în 1918 sta să se încheie, poate de la o zi la alta. După acordul de la München şi anihilarea, în etape, a Cehoslovaciei, nimeni nu se mai îndoia de iminenţa celui de-al doilea război mondial.

Pentru cei care credeau, ca mine, că, cel puţin în acest secol, ţările mici nu-şi pot făuri singure istoria, problema principală era : cum am putea supravieţui, etnic şi spiritual, în cataclismul istoric care se pregătea. În ceea ce mă priveşte, îmi puneam toată nădejdea în iscusinţa cu care neamul românesc reuşise să reziste, în trecut, „terorii istoriei“. Dar de data aceasta era vorba nu numai de supravieţuirea tradiţiilor religioase şi spirituale ale poporului, ci şi de salvgardarea culturii pe care o creaseră, în ultimele două-trei secole, „elitele“, adică o mînă de gînditori, învăţaţi, poeţi şi vizionari. Mă gîndeam de pe atunci la „metodele de camuflare“, mai precis de „ocultare“, pe care le-ar putea pune în aplicare „elitele“ în cazul cînd am fi condamnaţi să traversăm din nou, poate pentru cîteva secole, întunericul evului mediu românesc. Nu eram pesimist, dar nu-mi făceam prea multe iluzii. Mă convinsesem de mult că, în „Istorie“ neamul românesc este fără noroc. „Istoria“ nu-i îngăduise decît vreo 20 de ani de unitate naţională şi autonomie politică : 1918—1938. În acest răstimp multe lucruri bune se făcuseră în România, dar singurele creaţii de care eram sigur că vor supravieţui într-un cataclism erau cele de ordin spiritual. Numai ele ne puteau asigura identitatea etnică şi continuitatea culturală cu trecutul. Modelul acestui tip de supravieţuire prin cultură îl ilustrează admirabil istoria poporului evreu. Într-adevăr, după distrugerea Templului şi a Ierusalimului, evreii erau ameninţaţi să dispară ca unitate etnică şi culturală, dar au supravieţuit datorită acelei *şcoli primare* pe care a fondat-o Yochanan ben Zaccai la Ibna, şi care a salvgardat valorile fundamentale ale iudaismului.

*

Reluasem, cu furie, redactarea cărţii *La Mandragore*, dar n-am apucat să scriu decît încă două capitole. La 1 septembrie trupele germane au început să înainteze în Polonia, cucerind în cîteva săptămîni jumătate din ţară ; cealaltă jumătate a fost ocupată de diviziile sovietice. Apoi a urmat „la drôle de guerre“, care a păcălit pe mulţi naivi. În ceea ce mă priveşte, mă trudeam să pun la punct o parte din ceea ce meditasem și pregătisem în ultimii ani. În toamna aceea am adunat în *Fragmentarium* o serie de articole și însemnări recente[1]. Scrisesem, de asemenea în 1938—1939, cîteva eseuri despre ideea de *coincidentia oppositorum* în istoria religiilor, comentînd mai ales miturile și simbolismul androginului și dialectica integrării contrariilor în structura anumitor divinități. Aceste texte, apărute în diferite reviste, au fost completate și reunite în volumul *Mitul Reintegrării*, publicat în 1942. Unele exemple și concluzii le voi utiliza mai tîrziu în *Traité d'histoire des religions* și în studiile care alcătuiesc *Méphistophèles et l'Androgyne.*

Tot atunci am dat la tipar volumul al II-lea din „Zalmoxis“, cu acel faimos studiu al lui A. C. Coomaraswamy, „Janua Coeli“, cuprinzînd și un articol al meu despre simbolismul acvatic, reluat în *Images et Symboles.* La sfîrșitul toamnei 1939, am scris prima mea piesă, *Iphigenia.* Curînd după aceea am prezentat-o Comitetului de lectură al Teatrului Național și a fost acceptată. Dar n-am apucat s-o văd. A fost reprezentată la începutul lui 1941 și, în pofida unei distribuții excepționale, nu a avut succes. Mi s-a spus că n-aveam „nerv dramatic“, ceea ce este, probabil, adevărat. Dacă *Iphigenia* are vreun merit, trebuie căutat în altă parte.

În iarna anului 1940 am avut neașteptata bucurie de a-l regăsi pe Nae Ionescu. Fusese eliberat din Spitalul Militar de la Brașov și a venit să mă vadă în strada Palade. Deși nu-și recăpătase catedra, i se îngăduise să primească, săptămînal, la vila lui de la Băneasa, un grup de tineri filozofi și discipoli : Mircea Vulcănescu, Mihail Sebastian, Ioan Gherea, C. Noica și alții. Inutil să evoc interesul, varietatea și pasiunea discuțiilor. Pentru întîia oară l-am simțit pe Nae Ionescu decis — aș spune, chiar nerăbdător — să-și scrie *Metafizica* pe care o prezentase în atîtea cursuri[2]. La întîlnirile noastre nu-mi amintesc să se fi discutat vreodată „politică“, nici măcar misterioasa imobilitate militară de pe frontul occidental.

În acea iarnă 1940 m-a ispitit — și am scris-o într-un ritm vertiginos — o nuvelă fantastică, *Secretul Doctorului Honigberger.* Voiam să utilizez anumite fapte reale (existența istorică a lui Honigberger, experiențele mele personale din Rishikesh), camuflîndu-le într-o povestire fantastică, în așa fel încît numai un cititor avertizat ar fi putut distinge adevărul de fantezie. Nuvela a apărut în „Revista Fundațiilor Regale“, și directorul Editurii „Alcalay“ mi-a sugerat să mai compun una de același gen, ca să le publice în volum. Așa am scris *Nopți la Serampore,* unde camuflajul putea fi repede descoperit de oricine cunoștea Bengalul ; într-adevăr, în jurul Seramporului nu exista nici o pădure...

La începutul lui martie am aflat, consternați, că Nae Ionescu avusese un nou atac cardiac. Întîlnirile noastre săptămînale au fost întrerupte. Auzeam tot felul de zvonuri : că se află în afară de orice pericol, că e pe moarte, că ar fi fost otrăvit la restaurantul unde cinase ultima oară cu prietenii. Apoi, la 15 martie, a sunat telefonul și Nina mi-a spus :

— A murit Profesorul !

*

La el, la Nae Ionescu, mă gîndeam întruna în acea toamnă 1940, urmărind, cum puteam, din ziare, de la radio și prin telegramele primite la Legație evenimentele din țară. Mă întrebam cum ar fi judecat Nae Ionescu abdicarea Regelui Carol și statul „național-legionar“ proclamat de generalul Antonescu și de Horia Sima, vicepreședintele Consiliului de Miniștri. Dacă ar fi trăit, i s-ar fi încredințat, probabil, un post important. Dar pentru cît timp ?

Pe la mijlocul lui septembrie ne-am mutat, împreună cu Danielopol și Vardala, la Oxford, într-o pensiune modestă, „Oxoniensis“. Curînd după abdicarea lui Carol, ministrul V. V. Tilea fusese rechemat în țară, dar a refuzat să se întoarcă și s-a stabilit cu familia într-un sat de lîngă Oxford. Consilierul Radu Florescu a devenit astfel însărcinatul cu afaceri. Mă duceam la Londra cam de două ori pe săptămînă, ca să întîlnesc colegi sau gazetari străini și să aflu eventualele știri primite la Legație (nu întotdeauna prin telegramele cifrate). În restul timpului citeam, luam note și elaboram planul unei vaste sinteze de morfologia și istoria religiilor, sinteză pe care am întrezărit-o fulgerător în timpul unei alarme într-un adăpost aerian. Voi reveni asupra acestor *Prolegomene la o istorie comparată a religiilor (Traité d'Histoire des Religions)*. Notez, deocamdată, ideea fundamentală : hierofaniile, adică manifestarea sacrului în realități cosmice (obiecte sau procese aparținînd lumii profane), au o structură paradoxală, pentru că ele *arată* și în același timp *camuflează* sacralitatea. Urmărind pînă în consecințele ei ultime această dialectică a hierofaniilor (sacrul revelat și totodată ocultat în Cosmos, într-o ființă umană — exemplul suprem : întruparea —, într-o „Istorie sfîntă“), s-ar putea identifica o nouă camuflare în practicile, instituțiile și creațiile „culturale“ moderne. Evident, se știe că funcțiile biologice importante (alimentarea, sexualitatea, fertilitatea), artele (dansul, muzica, poezia, artele plastice), muncile și meșteșugurile (vînătoarea, agricultura, construcțiile de orice fel etc.), tehnicile și științele (metalurgia, medicina, astronomia, matematica, chimia) au avut la origine o funcție sau o valoare magico-religioasă. Dar eu voiam să arăt că, chiar sub formele ei radical desacralizate, cultura occidentală camuflează semnificații magico-religioase, pe care (cu excepția cîtorva poeți și artiști) contemporanii nu le bănuiesc...

---

[1] Multe din observațiile și interpretările în legătură cu simbolismul magico-religios se găsesc în această cărțulie.

[2] O parte din aceste cursuri au apărut postum, editate de Mircea Vulcănescu și C. Noica, dar ele nu reprezintă forma finală și sistematică a gîndirii lui Nae Ionescu.

*

Dar „teroarea Istoriei“ se făcea necontenit simțită. Cu groază am aflat de asasinarea lui N. Iorga și a lui V. Madgearu, precum și a unui grup de deținuți, în așteptarea anchetelor, la închisoarea Văcărești. Prin aceste asasinate din noaptea de 29 noiembrie, echipele de legionari care le-au înfăptuit credeau că răzbună pe Codreanu. În fapt, ele au anulat sensul religios, de „jertfă“, al legionarilor executați sub Carol și au compromis iremediabil Garda de Fier, considerată de atunci o mișcare teroristă și pronazistă. Uciderea lui N. Iorga, marele istoric și genialul profet cultural, va păta pentru multă vreme numele de român.

Pentru întîia oară m-am bucurat că Nae Ionescu nu mai trăiește. Moartea lui timpurie îl scutise de acest penibil spectacol : uciderea atîtor oameni (chiar dacă unii din ei nu erau fără vină) înainte de a fi judecați și condamnați. În ceea ce privește pe N. Iorga, el fusese — și rămăsese — marele învățător al lui Nae Ionescu. Oricîte erori ar fi făcut, N. Iorga nu putea fi lovit. Cum spunea Nae Ionescu:

— Cînd greșește Nicolae Iorga, este ca un popă beat cu sfîntul potir în mînă. Dacă îl lovești, răstorni potirul și pîngărești sfînta împărtășanie.

Am retrăit această perioadă de teroare în ianuarie 1941, cînd s-a dezlănțuit rebeliunea legionară, acțiune greu de înțeles, pentru că Horia Sima era vicepreședinte în guvernul generalului Antonescu, alături de alți miniștri legionari. Informațiile pe care le primeam erau, desigur, sumare și multe din ele inexacte. Am aflat totuși de excesele și crimele legionarilor (se citau exemple de pogromuri, în special cel de la Iași). Curînd după înăbușirea rebeliunii de către armată, rămasă credincioasă generalului Antonescu, am aflat de pătrunderea masivă a trupelor germane în țară, cu misiunea de a instrui anumite divizii românești de elită. (De fapt, infiltrarea începuse cu cîteva luni mai înainte.) Mulți dintre membrii Legației se întrebau cît timp va mai menține guvernul britanic relațiile diplomatice cu România.

După Crăciun ne-am mutat, cu Danielopol și Vardala, într-o locuință spațioasă închiriată de o prietenă a noastră, d-na Sassoon. Ca să mă apăr împotriva deznădejdii, m-am afundat în lucru. În birou era destul de frig, căci se făceau economii și la cărbuni și la electricitate ; am început să redactez, totuși, un capitol din *Prolegomene*. Dar, deși mîncarea se îmbunătățise după ce ne mutasem la d-na Sassoon, mă simțeam tot atît de slăbit ca la „Oxoniensis“. Doctorii pe care îi consultasem mi-au recomandat fortifiante (calciu și fosfor) și odihnă. Pe de altă parte, îmi dădeam seama că devenisem aproape inutil ; activitatea mea se rezuma la rapoartele „culturale“ (cronici și bibliografie despre Europa centrală), pe care le înaintam sporadic însărcinatul cu afaceri.

Astfel că am primit cu bucurie telegrama care mă anunța că fusesem numit secretar cultural la Lisabona. Radu Florescu a înștiințat Foreign Office-ul de mutarea mea și a cerut să mi se rezerve două locuri în avionul care continua să facă cursa Anglia-Portugalia. Am încredințat biblioteca doamnei Sassoon (dar, reîntîlnind-o la Paris, în 1946, am aflat că majoritatea cărților se pierduseră cu ocazia mutărilor...) și am început să-mi pregătesc plecarea. Dar, evident, Foreign Office nu avea nici un motiv să se grăbească. Foarte probabil ruperea relațiilor diplomatice era deja hotărîtă și se așteptau să fim evacuați cu ceilalți membri ai Legației care ar fi dorit să se întoarcă în țară.

Intenția mea era să petrecem o săptămînă, două la București, înainte de a ne instala la Lisabona. Nu numai ca să revedem familia și prietenii, de care nu mai știam nimic, dar și pentru a obține o audiență la generalul Antonescu. V. V. Tilea mă însărcinase să transmit anumite lucruri generalului. În ceea ce mă privește, voiam să-i spun următoarele : a) guvernul român crede că Anglia va pierde războiul, și se poartă în consecință, dar cu cît trece timpul înfrîngerea Angliei pare tot mai improbabilă ; b) totuși, chiar în ipoteza că Anglia va pierde războiul, România nu se va putea dispensa de ea (în 1918, după înfrîngerea Germaniei, cel mai important post diplomatic după Paris și Londra era Berlinul) ; deci, felul cum era batjocorită Anglia în presă și la Radio-București era nu numai ridicol, dar și primejdios pentru prestigiul politic al României. Mai voiam să comunic generalului Antonescu încă un lucru : Londra a fost scăpată de către *home-guards,* adică de civili. Singura posibilitate de rezistență în fața bombardamentelor masive este organizarea populației civile.

Pe la începutul lui februarie, Radu Florescu a fost anunțat că avem locuri pentru ziua de 10 februarie. La 7 februarie terminasem pregătirile de plecare. În ziua de 9, am părăsit Oxfordul în automobilul lui Florescu. Am dejunat la Savoy cu toți colegii de Legație, care ne-au condus apoi la gară. La 3.00 am luat trenul spre Bristol.

Copiez cîteva fragmente și rezum altele din *Jurnalul* redactat la Lisabona. „Grija cu care păstram valiza sigilată, deși mi se spusese că nu are nimic important în ea. Nu am vorbit aproape deloc în tot timpul drumului. Amîndoi eram emoționați și ne ascundeam unul de altul. Nu știam dacă vom scăpa de bombardament, pentru că Bristolul fusese violent atacat în ultimele săptămîni. Nu știam dacă vom scăpa teferi din avion. Am ajuns noaptea, pe alarmă. Gara — aproape în întregime distrusă. Nici un hamal, nici o mașină. Ploua mărunt. Cu chiu, cu vai, am ieșit din gară pe peron. Am așezat valizele pe un cărucior, am pus deasupra buchetele de flori pe care le primisem și am început să așteptăm. După un sfert de ceas, văzînd că nu se dă *all-clear*-ul și că nici un taxi nu se apropie, am lăsat-o pe Nina lîngă bagaje și am plecat în întuneric. Se auzeau la răstimpuri bateriile antiaeriene, dar eram obișnuit. Tîrziu, am găsit un taxi ; șoferul se codea să mă ia, dar i-am făgăduit 10 șilingi în plus. Am ajuns la hotel la 10 noaptea. Restaurantul se închisese. Am obținut doar două sandwich-uri și ceai. Nu-mi dădeam seama că hotelul unde ni se rezervase camera era singurul scăpat din bombardament ; că, de fapt, scăpase numai o aripă. Am intrat în odaia de baie, pe coridor, dar îndată ce-am dat drumul la apă, au început să cadă bombele în apropiere. Am dormit aproape îmbrăcați. Trebuia să ne deșteptăm la 6 dimineața, căci autocarul venea să ne ia la șapte.

Am plecat pe întuneric. În fața mea s-a așezat un ofițer cu privirile obosite, fumînd întruna (era cel care mă va percheziționa). Îndată ce pornește autocarul, începem să ne dăm seama de dezastrele provocate de bombardamente. Treceam printre ruine. Din loc în loc, cîte o casă în picioare, dar prin ferestre se vedea cerul. Sinistră viziune, care m-a urmărit multă vreme după aceea. Ajungem la aeroport pe la opt. Sîntem doar noi doi, o tînără englezoaică secretară la Legația din Madrid, un tînăr străin și echipajul. Sîntem lăsați la urmă. Așteptăm într-o sală, cu un rezervist lîngă noi, îmbrăcat atît de curios, într-o prea lungă uniformă, încît mă întrebam dacă nu era un agent de la Secret Service, care știa românește, pus acolo să ne asculte conversația. Sînt chemat, singur. Îmi iau și curierul."

Cînd i-am arătat paşaportul de serviciu, funcţionarul care se afla lîngă căpitan, la masă, îmi atrage atenţia că ataşaţii culturali nu figurează în lista oficială a Corpului diplomatic acreditat. Nu puteam, deci, beneficia de privilegiile diplomatice. Îmi cere portmoneul, dar nu găseşte nimic compromiţător. Căpitanul părăseşte odaia şi lasă locul unor agenţi speciali, care procedează eficient la percheziţia corporală. Cînd am rămas gol, m-am simţit degradat şi am avut un moment de surdă revoltă, dar m-am stăpînit şi nu cred că agenţii au observat ceva. Erau concentraţi asupra percheziţiei. Cercetau cu atîta migală şi dexteritate încît sînt sigur că dacă aş fi făcut un semn cu acul pe şiretul de la pantofi sau aş fi pătat cravata cu imperceptibile puncte, aş fi fost arestat ca spion. Nu le putea scăpa nimic. Au desfăcut tălpile de la pantofi, au cercetat nasturii, cusăturile, căptuşeala ; într-un cuvînt, totul. Am aflat, în avion, că aceeaşi radicală percheziţie corporală suferise şi Nina. În acelaşi timp, într-o altă cameră se proceda la cercetarea obiectelor de toaletă ; pasta de dinţi, pudra, rouge-ul de buze şi celelalte erau străpunse cu ace, deslipite etc. Bagajele noastre, cum am aflat abia la aeroportul din Sintra, au fost desfăcute, rufă cu rufă, apoi împinse cu piciorul, cu oarecare nervozitate, căci percheziţia durase aproape trei ceasuri şi nu se găsise absolut nimic compromiţător. În graba cu care au strîns bagajele (avionul întîrziase două ore şi jumătate peste limita îngăduită) au rupt *éclair*-ul de la sac şi au stricat cheiţele de la valize.

Cînd a reapărut căpitanul, mi-a spus că, nefăcînd parte din Corpul diplomatic de la Londra, nu pot lua curierul. Am refuzat atunci să plec. Dar mi-a atras atenţia că, fără mine, nu va pleca nici avionul şi că trebuie în acest caz să semnez un proces verbal, obligîndu-mă să plătesc — eu, sau Legaţia — suma de 1000 lire. Am cerut să telefonez la Londra. Imposibil. Mi s-a îngăduit să dau o telegramă. Pentru curier mi s-a înmînat o chitanţă, pe care am păstrat-o ; e amuzantă. Pe o hîrtie cu en-tête-ul *British Air Mail* se spune că au primit de la mine o valiză sigilată.

„O întîlnesc pe Nina, în lacrimi. Alergăm spre avion. Căpitanul vine după noi, foarte amabil. Ne urează drum bun în franţuzeşte şi îmi întinde mîna. Acolo, în văzul tuturor, am această satisfacţie să nu i-o strîng. A fost singura mea răzbunare."

Zborul a durat aproape nouă ore, pentru că avionul a cotit întîi adînc spre Atlantic şi apoi s-a îndreptat spre coasta portugheză în dreptul oraşului Viana de Castello. Mă obseda din nou enigma „morţii colective". De data aceasta enigma părea că se reduce la un *malentendu* (evident, de natură politică). Eram cel dintîi român care părăsea Anglia, cetatea asediată. Cei care trebuiau să ştie, ştiau de legăturile mele cu Nae Ionescu, considerat de mulţi drept cel mai inteligent (deci, cel mai periculos) germanofil. Dacă „specialiştii" vor fi ajuns la concluzia că atitudinea şi întreaga mea activitate filo-aliată făceau parte dintr-un banal sistem de camuflaj, reîntoarcerea în România ocupată de trupele germane implica o serie de inconveniente. Evident, nu cunoşteam „secrete militare", dar aş fi putut informa asupra rezultatelor bombardamentelor: aş fi putut, mai ales, face o propagandă negativă, vorbind despre penuria alimentară şi alte lipsuri. Mă întrebam de ce tocmai acest avion era gol, cînd ni se repetase de atîtea ori că nu se găsesc locuri cu săptămîni înainte în nici un avion cu destinaţia Portugalia. Ar fi fost sacrificat echipajul, care era olandez, şi tînăra secretară a Legaţiei din Madrid... Dar mai exista şi altă posibilitate : avionul nostru să fie doborît de aviaţia de vînătoare germană. Aceeaşi „moarte colectivă", deşi provocată de un alt *malentendu*... Am ajuns seara la Sintra şi după ce am telefonat la Legaţie ne-am urcat într-un taxi. Nu ne venea să credem văzînd profuziunea de lumini a oraşului. La Legaţie ne aşteptau însărcinatul cu afaceri, Cămărăşescu, Jean Antohi, consilierul economic, şi consulul Bastos. În ziarele de seară apăruse informaţia că Marea Britanie rupsese legăturile diplomatice cu România.

— Asta explică tot ! exclamă Cămărăşescu. Apoi a telegrafiat Ministerului de Externe că mi s-a confiscat curierul şi am fost supuşi la percheziţia corporală.

Ni se reţinuse cameră la hotelul Suisse-Atlantico, unde vom rămîne aproape trei luni. După luminile oraşului, marea surpriză a constituit-o menu-ul de la restaurantul hotelului : 16 feluri de mîncare...

XVIII

DE LA CAMOËNS LA SALAZAR

Lisabona m-a cucerit din prima zi ; aşa cum m-au cucerit, pe măsură ce le-am cunoscut, provinciile lusitane. Începusem să învăţ limba portugheză în ultimul an petrecut la Calcutta ; dar de abia acum, în primăvara 1941, m-am apucat s-o studiez metodic şi cu pasiune. Citeam zilnic cîteva ziare, căci înlocuiam pe ataşatul de presă — Aron Cotruş — stabilit la Madrid. Dimineţile le petreceam la Legaţie, comentînd „evenimentele“ cu Cămărăşescu şi Antohi, încercînd să mă fac util (redactam, bunăoară, scurte buletine de presă, corectam rapoartele lui Cămărăşescu).

În restul timpului, descopeream cartierele încă nestrăbătute sau, în camera noastră de la Suisse-Atlantico, în vila de la Cascaes, citeam, cu dicţionarul alături şi pînă tîrziu după miezul nopţii, romanele lui Eça de Queiroz (din fericire, imediat după *O primo Basilico* mi-a căzut în mînă admirabilul *Os Maias)*, monografiile istorice ale lui Oliveira Martines şi Alfredo Pimenta, sau masiva *Istoric a Portugaliei* a lui João Ameal. Dar dorinţa mea secretă era să mă concentrez asupra vieţii şi operei lui Camoëns. Cu timpul mi-am cumpărat toate ediţiile adnotate ale *Sonetelor* şi *Os Lusiados* şi, într-o seară tîrzie de primăvară, am avut norocul să găsesc, la un anticar, faimoasa monografie a Carolinei de Vasconcellos, de mult epuizată. Mă pasiona Camoëns şi pentru un alt motiv : biografia şi poezia lui se legau de o regiune a Indiei pe care nu o cunoscusem, Goa şi coasta Malabarului. Îmi propusesem să scriu o carte despre Camoëns şi Indiile portugheze. Mi se părea interesant (şi oarecum „simbolic") ca un român care trăise şi studiase în Bengal să prezinte pe cel mai mare poet lusitan care, cu trei secole înainte, trăise pe cealaltă coastă, cea occidentală, a Indiei. Dar această carte, ca şi atîtea altele, a rămas în stare de proiect.

La muzeul „Janelas Verdas" descoperisem, alături de multe pînze ale lui Jeronimus Bosh, pe acel prodigios pictor Nuño Gonzalvez. Numai în muzeul din orăşelul Vizeu, cînd, în acea primăvară, m-am trezit pe neaşteptate în faţa tablourilor lui Vasco Fernandes, am mai cunoscut emoţia care m-a amuţit în faţa tripticului lui Nuño Gonzalvez. Reveneam adesea la „Janelas Verdas", umpleam multe pagini dintr-un carnet de buzunar, aşa cum făceam şi în plimbările mele prin oraş. Împreună cu alte hîrtii, şi aceste însemnări s-au pierdut. Am regăsit doar cîteva fragmente, pe care le transcrisesem pe foi separate [1].

*

Încă din prima săptămînă, în urma telegramelor primite de la Ministerul Propagandei, înţelesesem că nu voi putea pleca la Bucureşti ; că, deci, nu voi putea întîlni pe generalul Antonescu, audienţă de care, alături de V. V. Tilea, legasem atîtea speranţe. Primisem paşaport diplomatic şi trebuia să rămîn la Lisabona, ca ataşat cultural şi, provizoriu, ataşat de presă. Însărcinatul cu afaceri, Cămărăşescu, părea încîntat de această numire, căci nu se înţelegea prea bine cu Aron Cotruş. Cred, de altfel, că i-am fost de folos cînd, la începutul primăverii, ex-regele Carol şi Elena Lupescu au fugit din Sevilla şi s-au refugiat la Lisabona.

Cum era de aşteptat, generalul Antonescu i-a telegrafiat lui Cămărăşescu, cerîndu-i să protesteze direct la Salazar. I-a răspuns secretarul general al Ministerului de Externe, spunîndu-i că guvernul portughez socoteşte pe Carol refugiat politic şi, ca atare, nu-şi poate lua nici un angajament. Generalul Antonescu i-a transmis atunci lui Carol un mesaj, atrăgîndu-i atenţia să nu încerce nici un fel de acţiune politică, deoarece primul său gest ar primejdui însăşi dinastia.

Cămărăşescu mi-a povestit în amănunte cum a decurs audienţa. În redingotă, aşa cum îi ceruse Urdăreanu, s-a prezentat exact la ora fixată şi a fost introdus într-un salon de fostul ministru al României la Lisabona, Jean Pangal. A aşteptat vreo cinci minute, cînd a apărut Urdăreanu, care l-a introdus în alt salon. În sfîrşit, a intrat în al treilea salon unde, în picioare, îl aştepta Carol (după expresia lui Cămărăşescu, „îmbătrînit, obosit, fără *éclat*"). L-a întrebat :

— Ce poftiţi ?

Şi Cămărăşescu i-a citit mesajul generalului.

— Spune guvernului român că-mi voi respecta angajamentele luate, i-a răspuns fostul suveran.

Cămărăşescu a voit să se retragă, dar Carol l-a invitat să se aşeze şi au stat de vorbă vreun sfert de ceas. (Cămărăşescu mi-a repetat, foarte impresionat, cuvintele elogioase ale fostului rege despre *Maitreyi* şi *Yoga.)* Carol l-a asigurat că va rămîne cîtva timp în Portugalia, intenţionînd să scrie istoria familiei Bragança, cu care era înrudit.

Apoi, pe neaşteptate, fără ca nimeni să bănuiască ceva — şi, după mărturisirea lui Pangal, fără să-i achite salariul de 1000 dolari pe lună pe care i-l fixase, Carol şi Elena Lupescu s-au îmbarcat pe un transatlantic american cu destinaţia America de Sud.

Pe la jumătatea lui aprilie, Nina a plecat în ţară pentru cinci, şase săptămîni. Sosise între timp noul ministru, Iuraşcu, pe care, alături de d-na Iuraşcu, aveam să-l însoţesc într-o lungă călătorie pînă la Porto.

La 28 aprilie, din balconul Ministerului de Finanţe, am asistat la masiva manifestaţie populară, în Plaça do Commercio, în onoarea lui Salazar. Transcriu cîteva rînduri din *Jurnal* : „E îmbrăcat în haine simple, gris, de după-amiază — şi zîmbeşte salutînd cu mîna, ponderat, fără gesturi. Cînd a apărut, de sus au început să se răstoarne coşuri cu petale de trandafiri, roz şi galbene" (n.b. culorile stindardului portughez). „L-am privit, apoi, vorbind.

---

[1] Vezi Apendicele de la sfîrşitul capitolului.

Citea, cu destulă căldură, dar fără emfază, ridicînd la răstimpuri ochii din manuscris şi privind mulţimea. Iar după ce şi-a încheiat discursul şi mulţimea îl ovaţiona furtunos, înclina capul zîmbind“.

Trei zile în urmă am participat cu întreaga Legaţie la ceremonialul prezentării scrisorilor de acreditare ale ministrului Iuraşcu. Asistam pentru întîia oară la o asemenea ceremonie şi tot pentru prima oară îmbrăcasem fracul. De la hotelul „Aviz“ — unde locuia Iuraşcu — la Palatul Prezidenţial, maşinile noastre au fost întovărăşite de motociclete. Eram singurul fără decoraţii (în afară de Salazar, bineînţeles, care accepta orice fel de decoraţii dar nu purta nici una). Preşedintele, bătrînul general Carmona, a ascultat, rezemîndu-se în sabie, textul citit de Iuraşcu, clătinînd semnificativ din cap de cîte ori auzea cuvîntul „latinitate“. Transcriu din *Jurnal* : „Salazar, lîngă el, în frac, părea de o excepţională modestie, ca şi cum ar fi fost unul din secretarii preşedintelui. Asculta fără să-şi marcheze prezenţa. Acum i-am văzut bine ochii. Nu sînt scînteietori, nu te pătrund intimidîndu-te — ci trec prin tine fără ostilitate.“

*

În a doua jumătate a lunii mai, Nina s-a întors de la Bucureşti aducînd-o şi pe Giza. Văzuse cîţiva prieteni şi pe Alexandru Marcu, pe Bădăuţă şi alţi funcţionari de la Ministerul Propagandei. Toţi, deşi pentru motive diferite, au insistat asupra unui singur lucru : să rămînem la Lisabona. Eram singurul care cunoscusem Anglia asediată, sub bombardamente ; aveam legături cu cîţiva scriitori şi gazetari şi urmăream presa engleză. Trebuia, cu orice preţ, să ţin la curent ministerul cu informaţiile şi comentariile ziarelor britanice care ajungeau regulat, cu avionul, la Lisabona. Curînd, însă, această misiune a fost încredinţată lui Gh. Munteanu, venit de la Londra. Astfel că pe la începutul verii eram liber să mă concentrez exclusiv asupra presei şi culturii portugheze.

Un prieten al lui Cămărăşescu, avocatul Costa Pinto, avea o mică vilă la Cascaes, pitorescul sat de pescari de lîngă Estoril, staţiunea cea mai luxoasă de pe litoral. Am închiriat această căsuţă în iunie, pentru toată vara. În fiecare dimineaţă luam trenul şi într-o jumătate de ceas ajungeam la Lisabona. Rămîneam de obicei la Legaţie pînă seara şi chiar pînă noaptea tîrziu, dar uneori reveneam la Cascaes către ora prînzului. Pe la sfîrşitul lui iunie, căldura se înteţise. Regăseam cu bucurie răcoarea din căsuţa lui Costa Pinto. În camera cea mai spaţioasă, cu ferestrele spre grădina interioară, se aflau o masă simplă de lemn şi cîteva etajere. Acolo mi-am instalat biblioteca, alcătuită, în marea ei majoritate, din cărţi portugheze şi spaniole [2].

De cîte ori puteam — în după-amiezile libere, duminicile, nopţile — mă închideam în odaia mea de lucru. La 7 mai primisem de la Londra, expediat de Vardala prin curierul Legaţiei suedeze, pachetul cu note şi manuscrise confiscat la Bristol. Cu bucurie am regăsit — alături de *La Mandragore* şi notele pentru *Prolegomene la Istoria Religiilor* — „jurnalul“ romanului *Ştefania* (prima parte din *Viaţă Nouă),* pe care îl începusem în pensiunea „Oxoniensis“ la 5 noiembrie 1940 şi-l întrerupsesem la 10 decembrie. Am citit cele 75 de pagini scrise şi, spre uimirea mea de mai tîrziu, mi s-au părut bune. Chiar în acea noapte de 7 mai am reluat romanul, şi într-o săptămînă scrisesem 120 de pagini. Dar, recitind la Cascaes manuscrisul întreg, mi-am dat seama că era inutilizabil. Aşa că am fost nevoit să încep o altă versiune. Profitam de solitudinea de la Cascaes şi scriam în fiecare noapte, cu inevitabile întreruperi provocate de întîlniri şi evenimente pe care le voi evoca îndată. Din „jurnalul“ romanului (pe care avusesem buna inspiraţie să-l continui) aflu că la 21 august ajunsesem la pagina 201. Dar la începutul lui septembrie, după ce a dactilografiat primele 70 de pagini, Nina părea dezamăgită. Multe luni mai tîrziu, la 20 mai 1942, ca să mă odihnesc, întrerupînd pentru cîteva ceasuri munca istovitoare la care mă înhămasem (încheiam atunci cartea despre Salazar), am recitit noua versiune a romanului. M-a copleşit o imensă melancolie. A trebuit să recunosc că eşuasem şi de data aceasta. Romanul mi se părea monoton, fără nici o scăpărare, cu lungimi inutile. L-am abandonat, sperînd, totuşi, că-l voi putea rescrie mai tîrziu. Dar de atunci n-am mai deschis manuscrisul. Astfel că ciclul *Viaţă Nouă* — început cu *Întoarcerea din Rai* şi continuat cu *Huliganii* — a rămas neîncheiat.

---

[2] De la Madrid îmi procurasem tot ce se mai găsea din colecţia *Clássicos Castellanos* şi primele 12 volume din *Obras completas* ale lui Menendez Pellayo, una din „pasiunile“ studenţiei mele.

M-am întrebat mai tîrziu dacă la acest eşec penibil n-a contribuit şi faptul că, odată cu extinderea şi agravarea celui de-al doilea război mondial, lumea din *Viaţă Nouă* mi se părea nu numai desuetă, dar şi lipsită de interes psihologic şi social. În *Huliganii* prezentasem cu destulă îndemînare — după părerea mea — comportamentele şi „ideologia“ unui tineret care, prin violenta lui ruptură de valorile morale ale societăţii contemporane, anticipa *the angry men* din al şaselea deceniu. Dar proporţiile pe care le visam pentru *Viaţă Nouă* (circa 2000 de pagini), numărul şi varietatea personajelor mă obligau să evoc, pe îndelete, o lume din anii 1930, care devenise deja „istorică“.

*

La 22 iunie mă aflam pe plaja de la Guineho, cînd Nina mi-a adus vestea intrării noastre în război împotriva Rusiei sovietice. În seara aceea notam în *Jurnal*: „Recunosc că nu mă aşteptam la acest război în 1941. Credeam că aşa-numita colaborare ruso-germană va mai dura încă. Asta înseamnă că nemţii au înţeles că nu pot cîştiga războiul anul acesta, ci se pregătesc pentru un război lung. După mine, atacul e un semn de slăbiciune din partea Germaniei...“

Am plecat imediat la Legaţie. Dar din telegramele pe care le-am primit în seara aceea n-am aflat prea mult. Şi numai la 29 iunie au apărut primele comunicate germane de război ; impresionante, desigur, dar care nu lăsau să se întrevadă o victorie fulgerătoare. Nu voi reaminti aici episoadele primelor luni de război, nici emoţiile, speranţele sau îndoielile pe care le provocau. În ceea ce mă priveşte, nu-mi îngăduiam să fiu optimist. Cunoşteam forţa şi determinarea Angliei şi, ca atîţia alţii, nu puteam crede că, într-un viitor mai mult sau mai puţin apropiat, Statele Unite nu vor interveni direct în război.

Evident, nu mai puteam face nimic. Îmi petreceam timpul la Legaţie citind toate ziarele, aşteptînd telegramele, sau colindam redacţiile, unde îmi făcusem destui prieteni, explicînd „poziţia României“, încercînd să aflu de la gazetarii anglofili reacţiile opiniei publice britanice. Uneori, nopţile, în odaia mea de lucru de la Cascaes, încercam să mă regăsesc, scriind o pagină, două din roman. Dar şi această apărare împotriva „presiunii evenimentelor“ mi-a fost interzisă în primele săptămîni ale lui iulie, în timpul vizitei lui Pamfil Şeicaru.

Şeicaru fusese trimis de guvernul Antonescu în misiune oficială pe lîngă Mareşalul Pétain, Franco şi Salazar. Nu-l mai văzusem de mulţi ani dar, de departe, îi admiram iscusinţa cu care izbutise să se facă util, pe rînd, lui Carol cît şi generalului Antonescu. Mă gîndeam la destinul lui Nae Ionescu, al lui Armand Călinescu, al lui Iorga ; triumful lui Pamfil Şeicaru, îmi spuneam, avea desigur o semnificaţie simbolică. Dar, în acest moment atît de tragic, şi el, Şeicaru, putea fi de folos ţării. Ministrul Iuraşcu îi obţinuse audienţe la Salazar, la preşedintele Carmona, la Patriarh. În acele opt, nouă zile l-am însoţit în toate redacţiile, l-am prezentat lui Antonio Ferro, ministrul propagandei, lui Antonio Eça de Queiros, care avea un post important la Direcţia presei, directorilor de ziare şi tuturor gazetarilor cu care mă împrietenisem. Am stăruit să se publice cît mai multe comunicate şi informaţii despre vizita lui în Portugalia. Petreceam aproape tot timpul alături de Şeicaru sau pregătindu-i întîlnirile. L-am întovărăşit în maşina ministrului pînă la Coimbra ; zîmbeam uneori trezindu-mă alături de el la Alcobaça, la Batalha, la Busacco. Dar, îmi spuneam, sîntem în război, în cel mai cumplit război din istoria României. În aşteptarea „morţii colective“, pe care nu izbuteam s-o uit, îmi făceam datoria.

În acele săptămîni m-am hotărît să mă concentrez asupra cărţii despre Salazar, şi îndată după plecarea lui Şeicaru am început să recitesc materialul documentar pe care-l adunasem şi să caut alte izvoare. (Izbuteam totuşi, nopţile, să continui romanul...) Dar în primele zile ale lui septembrie am căzut bolnav şi gripa s-a prelungit multă vreme. Începuseră ploile şi căsuţa din Cascaes era acum umedă şi rece ca o pivniţă. Astfel că la 1 octombrie ne-am mutat la Lisabona într-un apartament spaţios şi agreabil mobilat, în avenida Elias Garcia nr. 147, etajul III.

•

În cei aproape patru ani petrecuţi în Portugalia, am ţinut un *Jurnal* destul de elaborat, mai ales între 1942 şi 1945. Dacă va fi vreodată tipărit integral, eventualul cititor va găsi multe fapte şi informaţii utile pentru înţelegerea epocii. Nu voi încerca să le rezum. Mă voi mulţumi să amintesc doar întîmplările care au jucat un rol în traiectoria vieţii mele şi să indic schimbările, revizuirile şi, în ultimă instanţă, reînnoirea concepţiilor şi speranţelor pe care le aveam înainte de plecarea din ţară.

Toamna aceea s-a desfăşurat sub semnul războiului. La răstimpuri, încercam totuşi să evadez din teroarea istoriei contemporane. Îmi amintesc, bunăoară, entuziasmul cu care l-am cunoscut, la începutul lui octombrie, pe Reinaldo do Santos, directorul Muzeului de Artă Modernă. Îmi vorbise de el, la Madrid, Eugenio d'Ors ; cînd l-am întrebat în ce măsură mai este astăzi posibil un *uomo universale* de tipul lui Leonardo da Vinci sau Leibniz, Eugenio d'Ors a citat numele lui do Santos : cel mai bun chirurg al Portugaliei, un emerit istoric al artelor şi un inovator în critica ideilor estetice. În acea primă întîlnire am stat de vorbă două ceasuri, îndeosebi despre Camoëns şi civilizaţiile maritime. M-am întors acasă reconfortat, dar şi melancolic ; ştiam că a doua zi trebuia să mă reîntorc „la datorie“...

În noiembrie, ministrul Iuraşcu fusese rechemat în ţară şi înlocuit cu ambasadorul Victor Cădere, profesor de drept la Universitatea din Cluj. În ultimele două săptămîni din noiembrie au avut loc multe „recepţii de despărţire“. A trebuit să organizăm şi noi, în apartamentul din avenida Elias Garcia, un asemenea ceremonial ; o nouă etapă a „iniţierii“ mele în scenariul mitico-ritual al corpului diplomatic.

De multe luni mă concentrasem aproape exclusiv asupra cărţii *Salazar şi revoluţia în Portugalia*. Dispuneam acum de un material considerabil, la care se adăugau multe informaţii inedite, culese de la gazetari şi istorici, precum Manuel Murias, Silva Dias, Correia Marquez. La 19 noiembrie am început să redactez. Scriam în fiecare noapte, pînă pe la 3—4 dimineaţa. Astfel că într-o lună aveam 60 de pagini dactilografiate. Uneori, ca să mă odihnesc, scriam lungi articole pentru revista „Acção“ (*Latina ginta, Camoëns e Eminescu* etc.) Subiectele pe care le discutam în carte, ca şi în articole, erau interesante dar, cu excepţia cîtorva eseuri, nu se integrau în „proiectul“ meu literar. Le scriam pentru a promova legăturile, culturale şi totodată politice, luso-române.

Marea surpriză a lunii decembrie a constituit-o atacul de la Pearl Harbour şi intrarea Statelor Unite în război. Din acel moment, Portugalia n-a mai fost aceeaşi. Oamenii erau nervoşi, bănuitori ; după primele succese navale ale japonezilor, Lisabona părea încremenită în panică. Iuraşcu plecase şi noul ministru Cădere nu sosise încă. Cămărăşescu fusese de mult transferat la Roma. Însărcinatul cu afaceri era un tînăr secretar de Legaţie, Totescu. Împreună cu Leontin Constantinescu, noul consilier de presă, îl ajutam cum puteam ca să-şi împlinească misiunea într-o situaţie critică pe care nimeni nu o prevăzuse.

După sosirea ministrului Cădere, şi după ce i-am împărtăşit proiectele mele de „propagandă culturală“, am dublat orele de lucru : cartea despre Salazar trebuia scrisă cît mai repede şi tipărită imediat. În ianuarie 1942 o răceală m-a obligat să nu ies din casă cîteva zile, aşa că am putut scrie, febril, vreo 15 pagini. N-am întrerupt lucrul decît pe la mijlocul lui februarie cînd, împreună cu doamna Cădere şi familia Leontin Constantinescu, am coborît în sudul Portugaliei, la Algarva, singura provincie pe care nu o cunoşteam. Am văzut, pentru prima oară, migdalii în floare şi portocalii încărcaţi cu fructe.

Cîteva zile în urmă am fost acasă la Alfredo Pimenta, istoric, erudit şi faimos pamfletar, unul din puţinii intelectuali portughezi care, datorită anticomunismului său intransigent, susţinea axa Roma—Berlin. I-am admirat imensa lui bibliotecă şi, mai ales, curajul de a fi impopular.

Către sfîrşitul lui martie l-am cunoscut, la Antonio Ferro, pe Ortega y Gasset ; îl voi revedea de multe ori, fascinat întotdeauna de „prezența“ lui, de observațiile provocatoare care transformau orice conversație, cît ar fi fost de banală, într-un dialog filozofic.

Scriam cu furie, ajungînd să dorm ca în prima tinerețe, doar patru, cinci ceasuri pe noapte. Dar o criză cardiacă (de fapt, s-a dovedit mai tîrziu, criza era vasculară) m-a silit să reduc orele de lucru. Munceam cu atîta îndîrjire pentru că simțeam că, foarte curînd, mă voi trezi detaşat de această carte ; dintr-o lungă experiență ştiam că după aceea fiecare pagină scrisă îmi va cere un efort înzecit. Într-adevăr, n-am izbutit să redactez ultimul capitol înainte de 30 aprilie, cînd Nina şi Giza s-au întors în țară pentru trei, patru luni.

Am încheiat *Salazar şi revoluția în Portugalia* la sfîrşitul lui mai. Cîteva zile în urmă N. I. Herescu mi-a telegrafiat din Bucureşti, informîndu-mă că m-a înscris la concursul pentru ocuparea catedrei de filozofia culturii, de curînd creată. Ştirea m-a bucurat şi m-a întristat totodată. Pe de o parte eram invitat, după trei ani de absență, să mă reintegrez la Facultatea de Litere şi Filozofie din Bucureşti ; dar, pe de altă parte, mă tulbura o enigmatică melancolie : oare nu e prea tîrziu ? În orice caz, am cerut ministerului o permisie de două săptămîni şi am hotărît plecarea la 10 iunie. Legația mi-a obținut un loc în avionul „Lufthansa“ care de două ori pe săptămînă făcea cursa Lisabona—Berlin. Imediat ce-am primit biletul m-am înseninat ; mi-am adus aminte, cu o neaşteptată fervoare, de „moartea colectivă“...

•

În seara de 6 iulie mi-a telefonat Antonio Ferro, anunțîndu-mă că a doua zi, la ora 5.00, voi fi primit în audiență de Salazar. Negăsind taxi, am ajuns la Palatul Sao Bento aproape alergînd. Portarul mă întrebă pe cine vreau să văd. *„Señhor Presidente“*, îi spun. Îmi arată scara din fund : „Etajul II, la dreapta“. Aşa se intra la dictatorul Portugaliei... În cele cîteva minute de aşteptare am golit pe nerăsuflate un pahar cu apă ; gura mi-era atît de uscată încît mi-era teamă că nu voi putea vorbi.

Transcriu din *Jurnal* : „Intru în birou şi mă primeşte chiar el la uşă, pronunțîndu-mi foarte corect numele. Un birou modest, cu o masă de lemn fără nici un dosar, avînd în stînga lui o măsuță pe care se află telefonul [...] E mai puțin rigid văzut de aproape. Este ceva candid, proaspăt, virginal, în fața aceasta bine tăiată şi atît de bărbătească. Ochii îi sînt umezi, umbriți de parcă te privesc de foarte departe ; cîteodată privirile alunecă peste tine, trecînd dincolo. Are o voce caldă, mică, deosebită de vocea pe care am auzit-o de atîtea ori radiodifuzată“. Mă întrebă despre studiile pe care le-am făcut în India, despre experiențele mele portugheze ; cînd îi vorbesc despre *Salazar şi revoluția din Portugalia*, pe care abia o terminasem, pare surprins de informația documentară şi de interpretarea pe care o dau creației „Statului Nou“ *(Estado Novo)*.

Audiența trebuia să dureze 15 minute, dar cînd secretarul a intrat să-l anunțe că trecuse sfertul de ceas, Salazar i-a făcut semn cu mîna. A revenit după un sfert de ceas şi s-a retras îndată. În sfîrşit, cînd trecuseră 55 de minute, am voit de mai multe ori să mă scol. Salazar s-a ridicat deodată, mi-a urat drum bun şi mi-a strîns cu seninătate mîna.

Ajuns acasă, am însemnat în *Jurnal*, amănunțit şi pe îndelete, tot ce-am socotit interesant în această lungă audiență. Recitite după 40 de ani, unele fragmente mi s-au părut extrem de prețioase. Ar fi inutil să le rezum aici[3]. Pe o pagină separată am notat tot ceea ce se referea la situația actuală a României şi, mai ales, la problemele şi crizele pe care le va înfrunta România după încheierea războiului. Mi-am dat seama că, într-un chip ingenios, considerațiile acestea constituiau un mesaj personal adresat mareşalului Antonescu. „Dacă aş fi în locul lui, spunea în esență Salazar, eu aş păstra în țară cît mai multă armată. Mareşalul Antonescu nu e un politician ; n-a dobîndit poziția pe care o are prin sprijinul unui partid politic ; singura lui forță o constituie armata. Atunci de ce s-o risipesc în stepele Rusiei ? Păstrînd-o în țară, sau cît mai aproape de frontierele ei, mă voi putea sprijini pe armată ca să pot face față dificultăților." Evident, Salazar sugera mareșalului să urmeze exemplul Finlandei [4]. Am recitit de mai multe ori această pagină, aproape învățînd-o pe dinafară, și am introdus-o în curierul cu care am ajuns la București. Dar, datorită împrejurărilor pe care le voi relata îndată, am socotit prudent s-o distrug.

---

[3] Textul integral îşi va găsi locul într-o eventuală selecție din *Jurnalul* lusitan (1941—45).

Cum era de așteptat, lunga mea audiență la Salazar, și mai ales faptul că trei zile în urmă am plecat la București, au atras atenția anumitor servicii secrete. Ministrul Victor Cădere m-a informat confidențial că sînt deja urmărit de agenții Gestapoului, adăugînd că situația se va complica după ce voi fi primit de mareșal și de Mihai Antonescu ; a insistat să fiu „cît se poate de prudent".

Am rămas două zile la Berlin, petrecînd aproape tot timpul cu colegii mei de la serviciul de presă. Notam în *Jurnal* : „După cinci ani, găsesc Berlinul mai trist. Lume puțină, și parcă toți au o preocupare în privire". Am luat apoi trenul spre București, și 24 de ceasuri după ce-am descins pe peronul Gării de Nord, am fost chemat în audiență de Mihai Antonescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri.

Audiența a avut loc la ora 8.00 seara. Mihai Antonescu începe prin a-mi spune că mă cunoaște de la „Cuvîntul", cînd venea să-l vadă pe Nae Ionescu, și că el nu obișnuiește să uite pe oamenii cunoscuți „înainte vreme" *(Jurnal)*. Stăm de vorbă vreun ceas, unul în fața altuia pe fotoliile din fața biroului. Îi transmit „mesajul" adresat de Salazar mareșalului, dar cu oarecare greutate, pentru că mă întrerupea mereu. Îi plăcea să vorbească : mi-a spus o seamă de lucruri, nu lipsite de inteligență, dar destul de banale și, mai ales, oratoric exprimate. După felul cum mi-a vorbit despre militari („au spirit pragmatic și nu știu să conducă o țară"), mă îndoiesc că i-a comunicat mareșalului „mesajul" lui Salazar...

---

[4] Inutil să discut aici în ce măsură putea fi imitată politica mareșalului Mannerheim.

Chiar de a doua zi, ducîndu-mă la Ministerul Propagandei să-l văd pe noul ministru, profesorul Alexandru Marcu, mi-am dat seama că sînt urmărit. De atunci, de cîte ori ieșeam din casă, sau din locuințele familiei și ale prietenilor, sau de la minister, identificam — uneori pe loc, alteori cîteva minute în urmă — pe cei doi, trei agenți care încercau să-și îndeplinească discret misiunea. Trebuia, deci, după expresia lui V. Cădere, să fiu „cît se poate de prudent". De aceea am întîlnit foarte puțini dintre vechii prieteni : Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Dan Botta și alți cîțiva. L-am întîlnit doar o singură dată pe profesorul Alexandru Rosetti. Am evitat să-l văd pe Mihail Sebastian, și faptul acesta, care m-a îndurerat, iar pe Sebastian l-a mîhnit profund, va avea grave consecințe mulți ani în urmă.

Rămîneam cît puteam mai mult în biroul meu din Strada Palade (punînd la punct articolele care au constituit volumașul *Mitul Reintegrării)* sau cu membrii familiei. Corina și Ticu erau așa cum îi lăsasem ; doar Sorin, care sta să împlinească cinci ani, nu mai semăna cu băiețașul timid și distrat din primăvara 1940. Fratele meu Nicu fusese mobilizat pe loc, în laboratorul de chimie pe care-l conducea. Părinții mi s-au părut mai îmbătrîniți. Îi ghiceam totuși fericiți știindu-mă departe de țară, departe de front.

Din puținele discuții cu prietenii, din tot ce-mi povesteau ai mei, mi-am dat seama că mareșalul nu era prea popular, iar Mihai Antonescu era detestat ; în cel mai bun caz, nu era luat în serios. În ceea ce privește războiul din Răsărit, cred că puțini români erau conștienți de consecințele dezastruoase ale unei înfrîngeri. Acea săptămînă petrecută la București mi-a rămas în amintire ca un vis melancolic, străbătut de coșmaruri. Și totuși nu puteam bănui atunci că — în afară de Corina și Sorin — nu-mi voi mai revedea familia, nici țara, nici majoritatea prietenilor, iar biblioteca, manuscrisele și dosarele cu note și corespondență îmi vor rămîne inaccesibile, păstrate în podul caselor în care au locuit de-a lungul anilor părinții și Corina.

Am răsuflat ușurat cînd trenul s-a desprins de peronul Gării de Nord. Pînă în ultimul moment îmi fusese teamă să nu fiu reţinut, printr-un pretext oarecare, de către Serviciul Secret, aşa cum se întîmplase cu unii din colegii mei, veniţi în misiune, sau în concediu, la Bucureşti. Pagina pe care însemnasem „mesajul“ lui Salazar o arsesem îndată ce am văzut cu cîtă vigilenţă eram urmărit. Din acelaşi motiv n-am îndrăznit să iau cu mine *Jurnalul* anilor 1928—1940, pe care Nina îl va încredinţa mai tîrziu lui N. I. Herescu şi care se va pierde, cîţiva ani în urmă, împreună cu alte manuscrise şi scrisori ale lui Herescu.

Ne-am oprit două zile la Berlin. Unul din ataşaţii de presă, Goruneanu, m-a condus la locuinţa lui Carl Schmidt, în Dahlem. Schmidt încheia atunci cărţulia despre *Pămînt şi Mare* şi voia să-mi pună cîteva întrebări despre Portugalia şi civilizaţiile maritime. I-am vorbit despre Camoëns şi, în special, despre simbolismul acvatic. (Goruneanu îi dăruise volumul II din „Zalmoxis“ unde apăruse *Notes sur le symbolisme aquatique.*) În perspectiva lui Carl Schmidt, *Moby Dick* era cea mai mare creaţie a spiritului maritim după *Odiseea*; nu părea cucerit de *Os Lusiados*, citită în traducere germană. Am stat de vorbă trei ceasuri; iar însoţindu-ne la staţia de metrou, ne-a explicat de ce considera aviaţia un simbol terestru...

2

Odată ajuns la Lisabona am reluat, cel puţin aparent, programul întrerupt cu două săptămîni în urmă. Fusesem numit consilier cultural, ceea ce îmi îngăduia să citesc numai un ziar pe zi. Restul timpului îl puteam consacra studiului şi scrisului. Am putut, deci, să refac un lung fragment din cartea, încă neterminată, *La Mandragore*, care va apărea în volumul III din „Zamolxis“. De asemenea, am început redactarea, în franţuzeşte, a volumului publicat în 1943, sub titlul de *Os Romenos, Latinos do Oriente*. Istoricul João Ameal mă invitase să colaborez la colecţia „Gládio“ pe care o conducea. Continuam, precum se vede, acţiunea de apropiere luso-română, începută cu articolele din „*Acção*“, şi cartea despre Salazar. În acelaşi timp organizam un program de schimburi culturale. L-a inaugurat

N. I. Herescu, invitat să conferenţieze la Universitatea din Lisabona[5].

Nu izbuteam, totuşi, să-mi păstrez întotdeauna seninătatea. Veştile de pe frontul răsăritean nu erau încurajatoare. Simţeam că se pregătesc catastrofe şi prefaceri radicale şi mă întrebam în ce măsură vor putea supravieţui valorile spirituale în care credeam. Căutam sprijin în meditaţia cîtorva texte de mistică şi metafizică, în contemplarea operelor de artă. De aceea l-am întovărăşit cu bucurie pe N. I. Herescu la Madrid. Am rămas, Nina şi cu mine, vreo zece zile în Spania. Noul consilier cultural, criticul şi istoricul artelor Alexandru Busuioceanu, ne-a călăuzit în Castilia; am revăzut Toledo, am descoperit farmecul acelor fabuloase orăşele, Segovia, Aranjuez. Am stat mult de vorbă cu Eugenio d'Ors, pregătind împreună o selecţie din scrierile lui, pe care aveam de gînd să le traduc în româneşte. Verificam ceea ce descoperisem de mult: împotriva „terorii istoriei“ cea mai bună apărare după experienţa religioasă era spiritualitatea, creaţia, cultura.

Ca şi mulţi compatrioţi şi mulţi europeni, am interpretat debarcarea trupelor americane în Africa de Nord drept un semnal încurajator. Statele Unite recunoşteau prioritatea problemelor europene. Dar operaţia n-a avut rezultatele aşteptate; campania se va prelungi pînă în aprilie 1943. În ajunul Crăciunului am primit cărţulia lui Carl Schmidt, *Land und Meer*. Îi trimisesem mai demult „Zamolxis“ III. Dintr-o scrisoare a lui Goruneanu am aflat că Ernst Jünger îi ceruse lui Carl Schmidt volumul şi-l luase cu el, în raniţă, cînd fusese mobilizat şi trimis pe frontul de Răsărit“. În ianuarie 1943 am fost invitat de rectorul Universităţii din München să asist la inaugurarea Muzeului central asiatic „Sven Heddin“. Dar, pretextînd o gripă rebelă, nu m-am dus. Eram obsedat de agonia armatelor încercuite la Stalingrad, unde se aflau și cîteva divizii românești. Nu mai puteam adormi decît cu somnifere.

---

[5] În următorii doi ani vor mai conferenţia alţi savanţi români. O piesă a Fernandei de Castro va fi jucată, în 1943, la Teatrul Naţional din Bucureşti, iar George Georgescu va fi invitat, în 1944, să dirijeze o serie de concerte.

[6] Am citit mai tîrziu în *Jurnalul* lui Jünger impresia pe care l-a lăsat-o articolul meu *Notes sur le symbolisme aquatique*.

Mă apăram cum puteam. Mă apăram mai ales încercînd să scriu. Începusem un roman — intitulat, provizoriu, *Apocalips* — al cărui personaj principal era un semidoct mitoman. În acel an am întrerupt și am reluat romanul de mai multe ori, apoi l-am abandonat definitiv [7]. În februarie am început să redactez un lung studiu comparativ despre riturile de construcție, pe care l-am terminat în cîteva luni. A apărut, la sfîrșitul anului, sub titlul : *Comentarii la legenda Meșterului Manole.*

•

Personalul Legației se dublase. Fostul însărcinat cu afaceri de la Washington, Brutus Coste, sosise mai de mult ; de la Helsinki venise Dinu Cantemir, iar de la București, Ticu Burileanu. Facultatea de Litere din Lisabona înființase un lectorat de limbă română ; N. I. Herescu recomandase pe un fost student al lui, Victor Buescu. Pe măsură ce se prelungea războiul, Portugalia devenea mai importantă. Țară neutră, aliata seculară a Angliei, dar avînd un guvern naționalist și anticomunist care rupsese de mult relațiile diplomatice cu U.R.S.S. Pentru noi românii, Portugalia era și mai prețioasă, datorită latinității de la care ne revendicam și unii și alții. Continuam, deci „propaganda culturală“ prin articole, interviuri, recepții, întîlniri cu gazetarii și scriitorii portughezi.

La sfîrșitul lui aprilie, am acceptat cu bucurie invitația ministrului nostru la Madrid și l-am întovărășit într-o lungă călătorie cu mașina în Andaluzia. Am vizitat pentru întîia oară Cordoba, Sevilla, Granada, Malaga, Cadiz. Cu cîteva zile mai înainte, Nina plecase la București ; mi s-a părut tristă, îngrijorată. Din scrisorile primite prin curierul diplomatic, am înțeles că a fost internată într-o clinică timp de o săptămînă, dar mă asigura că nu era nimic grav. La 19 iunie, cînd s-a întors, însoțită de Giza, mi-am dat seama că nu-mi spusese adevărul. Atunci mi-a mărturisit că, datorită unui chist, a suferit o intervenție chirurgicală minoră, dar care, totuși, o obosise. De fapt, fusese operată, mult prea tîrziu, de o tumoare malignă, dar rugase pe toți — familia, prietenii, colegii de la Legație, doctorii — să nu-mi spună nimic. Am aflat adevărul cu puține săptămîni înainte de sfîrșit.

Prima jumătate a lunii noiembrie am petrecut-o la Paris. Nina trebuia să consulte un specialist. M-a asigurat din nou că totul merge bine, că nu trebuie să-mi fac griji. Într-adevăr, s-a întors foarte bine dispusă de la clinica pariziană care îi fusese recomandată de chirurgul de la București ; rezultatele analizelor erau satisfăcătoare. La Paris i-am cunoscut pe Georges Dumézil, pe René Grousset, Paul Morand (atunci, ambasador la București), Jean Cocteau. Am petrecut aproape tot timpul cu Emil Cioran. Cu el am colindat librăriile și am cumpărat mai multe cărți decît cumpărasem în doi ani la Lisabona.

Acea scurtă imersiune în atmosfera culturală a Parisului m-a entuziasmat. Înțelegeam cît mă costaseră anii petrecuți departe de biblioteci, lipsit de contacte prelungite cu orientaliștii și istoricii religiilor. Evident, îmi făcusem doar datoria, și încă în cele mai bune condiții. Știam că din cauza miopiei și a pleuritei de care suferisem în 1938, fusesem reformat ; dar aș fi putut fi trimis ca reporter pe front, ca atîția alții. Trebuia însă recuperat timpul cheltuit cu „propaganda culturală“ ; cu alte cuvinte, trebuia să dublez orele de lucru. Cînd, la sfîrșitul lui noiembrie, am primit telegrama lui Herescu, anunțîndu-mă că la 12 decembrie va avea loc concursul pentru noua catedră, am răspuns că nu mă voi prezenta [8]. Simțeam că epoca de „creație“, în contextul culturii românești contemporane, era încheiată. Știam că mă aflu în pragul unei noi etape.

Am petrecut revelionul în avenida Elias Garcia, foarte modest, doar cu Brutus Coste, Leontin Constantinescu și soțiile lor. Anul 1944 se vestea, pentru noi, românii, destul de întunecat. Către sfîrșitul lui ianuarie notam în *Jurnal:* „Aș vrea să scriu despre *teroarea istoriei*“. Dar m-am concentrat asupra *Prolegomenelor (= Traité d'histoire des religions)* ; dispuneam de un bogat material documentar.

---

[7] Voi utiliza acest personaj, Vădastra, în romanul *Noaptea de Sînziene.*

[8] Herescu mi-a fost recunoscător, căci mai puțin de un an în urmă, s-a refugiat cu familia la Lisabona.

(În afara cărţilor aduse de la Paris, cumpărasem colecţii întregi din Finlanda, Germania şi Italia.) Lucrul la *Prolegomene* mi-a redat echilibrul sufletesc şi m-a ajutat să rezist încercărilor pe care ni le pregătea „Istoria". După ce sovieticii au trecut Nistrul şi în timp ce aviaţia americană bombarda masiv Bucureştiul, viaţa noastră, a Ninei şi a mea, a fost un coşmar. La răstimpuri, o întîlnire, o lungă conversaţie cu un gînditor sau un artist de seamă, mă elibera de opresiunea prezentului. Aşa au fost, la sfîrşitul lui mai, discuţiile cu Carl Schmidt — venit pentru o săptămînă în Portugalia — şi cu Ortega y Gasset.

*

În timpul verii 1944, sănătatea Ninei s-a înrăutăţit. Din fericire, N. I. Herescu venise cu soţia şi fata şi l-am invitat să locuiască la noi. (Pierduseră hainele şi banii în avionul german cu care călătoriseră ; aparatul fusese bombardat şi incendiat într-un aeroport.) În acele zile şi nopţi atît de grele, prezenţa unui prieten din ţară mă ajuta mult.

Doctorul ne-a sfătuit s-o internăm pe Nina într-un sanatoriu, şi anume „Casa de Saude e de Repouso" din Lousa, la cîţiva kilometri de Lisabona. A rămas acolo două luni, august şi septembrie, dar rezultatele au fost mediocre. În urma capitulării României la 23 august 1944, aproape toţi funcţionarii Legaţiei au fost rechemaţi în ţară, dar, pînă la găsirea unui mijloc de transport, primeau fiecare o treime din salariu. Evident, economiile pe care le făcusem abia au putut acoperi cheltuielile celor două luni de sanatoriu, infirmierele, medicamentele şi vizitele doctorului. Brutus Coste, numit însărcinat cu afaceri după rechemarea ministrului Cădere, a reuşit să-mi obţină de la Ministerul de Externe un supliment important şi astfel puteam face faţă cheltuielilor.

În ultimele săptămîni, Nina a supravieţuit exclusiv prin transfuziile de sînge. De mult nu mai putea citi. Doctorii se minunau de rezistenţa ei. S-a stins, în somn, în dimineaţa de 20 noiembrie. O bună parte din noapte rămăsesem la căpătîiul ei, citindu-i Evanghelia Sfîntului Ioan. Mă consola gîndul că nu va mai suferi.

Am vîndut o bună parte din bibliotecă, am părăsit apartamentul din avenida Elias Garcia şi, în preajma Crăciunului, ne-am mutat — Maria, bătrîna şi devotata jupîneasă, Giza şi cu mine — la Cascaes. Am închiriat, pentru şase luni, o casă veche dar încă solidă, aparţinînd unei familii de moşieri scăpătaţi. Casa era aşezată într-o străduţă pitorească, 13 rua de Saudade, şi avea o mică terasă deasupra stîncilor, la cîţiva metri de ocean. În cea mai spaţioasă dintre încăperi se aflau cîteva rafturi goale, destule ca să încapă cărţile pe care le păstrasem.

Multă vreme n-am putut citi decît Biblia şi cîţiva autori : Kierkegaard, Leon Şestov, Dilthey, Heidegger — şi n-am putut scrie decît *Jurnalul*. Şi totuşi, urmăream cu anxietate mersul războiului. Eram izolaţi de ţară şi puţinele ştiri privitoare la România le aflam din ziare sau ascultînd posturile de radio. Într-o seară am prins întîmplător o emisiune în limba română. Era buletinul de ştiri transmis zilnic de la Bucureşti ziarelor din provincie. De atunci l-am ascultat cu regularitate, comunicînd lui Brutus Coste notele pe care le lua Giza. Aşa am fost informaţi de toate crizele şi dificultăţile pe care le-au înfruntat în acea iarnă şi primăvară primele „guverne libere" din România.

Reîncepuseră insomniile, pînă la 3.00—4.00 dimineaţa, dar n-am mai recurs la somnifere ; reciteam şi meditam Evangheliile, încercam să descopăr direcţia pe care, urmînd-o, aş fi putut ieşi din labirint. Mi se părea, de mult, că m-am rătăcit într-un labirint, şi cu cît trecea timpul, cu atît mă convingeam că e vorba de încă o încercare iniţiatică, aşa cum fuseseră multe crize din ultimii ani. Deznădejdile, depresiunile şi suferinţele de tot felul îşi aveau un sens : trebuia să le înţeleg ca o seamă de „torturi iniţiatice" pregătind moartea simbolică şi reînvierea spirituală către care mă îndreptam. Ştiam că nu puteam rămîne indefinit în starea în care mă aflam : nu mai eram cel din primul an al războiului, dar încă nu dobîndisem un *alt mod de a fi*. Mă aflam într-o fază obscură, de tranziţie.

De altfel, lumea întreagă era pe cale de a se transforma, și cel puțin una din transformările importante nu putea decît să mă bucure, pentru că o prevăzusem și o anunțasem în multe scrieri din anii 1933—1940. India se afla în pragul independenței și, inevitabil, Asia reintra în Istorie. Pentru mine, evenimentul nu avea numai o semnificație politică. Curînd va deveni posibilă o nouă confruntare — pe picior de egalitate — între spiritualitatea orientală și cea occidentală. Dar dialogul nu era posibil decît dacă *adevărata* spiritualitate orientală — adică, matca sa religioasă — era corect cunoscută și înțeleasă în Occident. Fenomenologia și istoria religiilor, așa cum o practicam eu, mi se părea a fi cea mai convenabilă pregătire pentru acest iminent dialog. Pe de altă parte, lumea arhaică — „primitivii“ pe care antropologii îi studiau de un secol — nu putea rămîne multă vreme sub înfățișarea ei colonială. Dar, pentru occidentali, înțelegerea spiritualității arhaice era încă și mai dificilă, căci presupunea o minimă comprehensiune a gîndirii mitice.

De aceea, cînd am reluat lucrul, m-am concentrat cu pasiune asupra *Prolegomenelor*. Cum adunasem și clasasem deja documentele esențiale, redactarea înainta destul de repede. Mă duceam din ce în ce mai rar la Lisabona. Rămîneam toată ziua în casă, scriind. Serile mă plimbam o jumătate de ceas pe malul oceanului, ascultam buletinul de știri, iar după cină mă închideam în odaia mea și lucram pînă la 3.00 dimineața. Acest program, pe care îl numisem „balzacian“, era întrerupt la răstimpuri de vreo știre prea gravă (cum a fost, bunăoară, demiterea brutală a generalului Rădescu de către Molotov). La sfîrșitul lui martie, împreună cu Leontin Constantinescu, am parcurs pe jos, în opt zile, cîteva sute de kilometri și am ajuns la Fatima. Ca să mă odihnesc lăsam uneori manuscrisul *Prolegomenelor* și reluam *Cosmos și Istorie (= Le Mythe de l'éternel retour)*, cărțulia în care încercam să precizez originile fenomenului pe care îl numisem „teroarea Istoriei“.

Așteptam, ca toți ceilalți, sfîrșitul războiului, Cum mă hotărîsem să nu mă întorc, deocamdată, în țară, speram să pot ajunge cît mai repede la Paris, ca să pun la punct cele două cărți și să încerc a le publica în limba franceză. Le consideram utile pentru dialogul Orient-Occident. Contribuiam, în orice caz, la depășirea provincialismului cultural de care sufereau încă unele țări europene. Mi se părea că însăși istoria contemporană ne obligă la o deschidere către valorile universale. Nu aveam sentimentul că, fixîndu-mă cîtva timp la Paris și publicînd în franțuzește, mă rupeam de cultura românească. Știam că nici o cultură nu este monolitică, dominată exclusiv de o singură tradiție spirituală. La originile culturii românești se aflau două tradiții : a plugarilor și a păstorilor ; aceasta din urmă era mai deschisă către valorile universale decît cea a agricultorilor. Modelul exemplar mi se părea a fi iudaismul intertestamentar, cu cele două surse creatoare : cea a Templului și cea a diasporei. Aceste idei le voi relua și discuta incontinuu în primii ani petrecuți la Paris.

La 29 mai am aflat de moartea lui Mihail Sebastian, călcat de un camion cînd se ducea să-și deschidă cursul de literatură franceză la Universitate. Vestea m-a îndurerat și amintirea acestui accident absurd m-a urmărit multă vreme. Uneori mă dobora sentimentul ireparabilului : Mihail Sebastian nu va ști niciodată motivele pentru care am evitat să-l întîlnesc, la București, în vara anului 1942. Eram sigur că m-ar fi înțeles de la cea dintîi întîlnire, că am fi regăsit vechea noastră prietenie. Dar destinul hotărîse altfel.

Am lucrat, aproape cu furie, la *Prolegomene* pînă la 19 iulie cînd a trebuit să ne mutăm într-o casă situată chiar în fața halei de pește, pe care familia consulului Călin Botez o închiriase pentru vară. Și aici, îndată ce-am găsit o masă de lucru, m-am reîntors la manuscrisul *Prolegomenelor* ; dar n-am izbutit să termin cartea.

Nicolae Herescu plecase la Paris la începutul lui iulie. Spitzmüller, fostul însărcinat cu afaceri la București, care îmi cunoștea *Yoga* și revista „Zalmoxis“, îmi făgăduise mai de mult viza franceză. Am primit-o abia la sfîrșitul lui august. Atunci am vîndut aproape toate cărțile care îmi rămăseseră (știam că-mi erau ușor accesibile la Paris) și am oprit locuri în wagons-lits. Ultimele zile petrecute la Cascaes au fost cele mai grele și mi s-au părut cele mai lungi. Casa în care locuiam de șase săptămîni trebuia să fie dărîmată pînă la 1 octombrie. Trăiam înconjurați de moloz, cu batista în mînă, gata s-o apăsăm pe gură de cîte ori o adiere de vînt ridica praful de pe stradă. Mi se părea o imagine a Europei la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial.

APENDICE

Nicăieri, în nici o țară, n-am ascultat o chemare mai melancolică, mai sfîșietoare ca a tocilarului din Lisabona. Meșterul acesta obișnuiește să-și vestească trecerea pe străzi suflînd într-un nai scurt cîteva sunete de o tulburătoare tristețe, lungi, șovăitoare și sugrumate brusc într-o chemare ascuțită, ca un cîntec rănit. Tocilarul își fluieră deznădejdea mai ales în după-amiezile calde, cînd soarele adoarme marii arbori și o boare sticloasă se prelinge pe caldarîmuri. Parcă ar fi ultimul om viu petrecîndu-și jalea într-un oraș părăsit.

Și iarăși îl aud către apusul soarelui, cînd văzduhul își recapătă transparența și începe să fumege arborii bine mirositori. Este fără îndoială cea mai desăvîrșită expresie a lui *saudade.*

◆

Îmi place să stau, în după-amiezile acestei primăveri tîrzii, în Plaça do Commercio, pe balustradele Tagelui. Sînt atîția pescăruși neodihniți care își încearcă norocul în apele tulburi, galbene, uleioase, ale fluviului — și urmărindu-le zborul scurt, zvîcnit, între un țipăt și un salt înapoi, mă trezesc tîrziu fără gînduri, liniștit, depărtat de mine însumi, întrebîndu-mă cînd s-a transformat lumea din jurul meu și a ajuns atît de frumoasă.

•

Acesta e un popor trist. Mi-a spus-o odată un prieten portughez, dar n-am vrut s-o cred. Cu cît îi cunosc mai bine cu atît mă conving că *saudade* nu e o invenție a Coimbrei, a poeților și a călătorilor romantici. Portughezii n-au expansiunea meridionalilor, n-au nici un fel de vehemență, nici un strigăt izbucnit din prea plin. Mă gîndesc la toți prietenii mei, la toți portughezii pe care i-am cunoscut, la oamenii zăriți în trenuri, în piețe, așezați la mesele din cafenele, în sălile de spectacol. Toți au o ciudată, neîndemînatică pondere în mișcări, deși nu sînt placizi. Sînt melancolici, zîmbesc întruna, pierduți, sînt afabili ca toți acei care poartă cu ei o tristețe nelămurită, fără motiv.

PARTEA A CINCEA

Incipit vita nova

XIX
PARIS, 16 SEPTEMBRIE 1945

Am ajuns la Paris duminică 16 septembrie. În gară ne așteptau Emil Cioran și Lică Cracanera — un „om de afaceri“, prieten și protector al intelectualilor, pe care îl cunoscusem cu doi ani înainte. Cioran ne găsise camere la Hôtel de l'Avenir, în rue Madame, foarte aproape de Jardin du Luxembourg. Am dejunat la N.I. Herescu, în apartamentul pe care i-l cedase, provizoriu, un coleg. Era tot atît de optimist. Spunea : mai avem încă un an greu de trecut ; după aceea situația se va îndrepta... Seara, ca de atîtea ori în acea toamnă 1945, Cracanera ne-a invitat la un restaurant scump (mai precis, de „marché noir“) ; nu-mi venea să-mi cred ochilor cînd am văzut nota de plată.

Săptămîna a trecut repede. Erau formalități care trebuiau împlinite chiar a doua zi ; ne-am înscris la poliție și la primărie, ca să obținem cartelele de alimente și cărțile de identitate. Aveam acum un pașaport simplu, dar viza franceză era valabilă pe o durată ilimitată și asta ne ușura situația. Cînd nu eram invitați la masă, mîncam din proviziile aduse din Portugalia (cutii de sardele, conserve de carne, pesmeți, zahăr, cafea, ceai). După socotelile mele, economiile pe care le făcusem în ultimul an ne îngăduiau să trăim modest, studențește, opt, nouă luni. Pînă atunci speram că voi putea obține o bursă de studii sau un post la vreo universitate americană. Știam, în orice caz, că nu pot conta pe onorariile cărților în pregătire înainte de un an, doi.

Foarte curînd am reîntîlnit pe Stephane Lupasco, pe Georges Dumézil, pe René Grousset şi am cunoscut cîţiva indianişti de seamă : Louis Renou, Jean Filliozat, Paul Masson-Oursel. Prezentat de Renou şi Dumézil, am fost ales membru al Societăţii Asiatice. De atunci, ani de-a rîndul am asistat cu regularitate la şedinţele venerabilei Société Asiatique. Însoţit de Emil Cioran, am fost într-o după amiază la Elena Văcărescu, numită de curînd consilier cultural pe lîngă Legaţia României. L-am reîntîlnit, după cinci ani, pe Eugen Ionescu, am cinat în apartamentul lor din Claude-Terrasse şi Rodica mi-a arătat, cu mîndrie, pe Marie-France, care împlinise de curînd un an. Am reîntîlnit, de asemenea, pe foştii mei studenţi, Mariana şi Mihai Şora, şi am aflat cu bucurie că Gallimard acceptase manuscrisul lui Mihai, *Du dialogue intérieur.* Am cunoscut mulţi români cu care mă voi împrieteni repede ; printre cei dintîi, pictoriţa Lili Verea, în atelierul căreia aveam să petrec multe după-amiezi de duminică, şi Lizica Codreanu, care punea la punct, pe-atunci, o gimnastică medicală, folosindu-se de anumite exerciţii hathayoga.

Descoperirea Parisului era prilej de neaşteptate bucurii. Nu numai muzeele şi parcurile, dar şi concertele (mai ales ale ansamblului *Ars Rediviva,* condus de Claude Crussand), spectacolele (încă nu am uitat *Meurtre dans la Cathédrale,* la „Vieux-Colombier"), cafenelele din Montparnasse şi St. Germain-des-Prés. În seara de 29 octombrie am ascultat, strivit în mulţimea înghesuită în sală, conferinţa lui Jean-Paul Sartre „L'existentialisme est un humanisme". (Sartre a vorbit, fără note, şi fără să atingă paharul cu apă, mai mult de un ceas şi jumătate...)

Încercam să profit de această nouă libertate la care visasem atîţia ani. Multe săptămîni n-am citit nici un ziar (ştiam că evenimentele importante le voi afla de la prieteni). Dar citeam cu nesaţ revistele noi şi unele cărţi recent apărute ; mi se părea că trebuie să mă familiarizez cu actualitatea literară şi filozofică pariziană. Curînd, însă, m-am trezit confiscat de lucrări urgente ; cu melancolie, mi-am dat seama că libertatea de care mă bucurasem se redusese la cele două ceasuri pe care, în fiecare dimineaţă, mă încăpăţînam să le petrec în muzee, în parcuri sau pe străzi.

*

Ducîndu-mă să-l văd, în librăria lui vetustă din rue Jacob, editorul Paul Geuthner mi-a mărturisit că, dacă ar dispune de o cotă mai mare de hîrtie, ar reimprima *Yoga ;* cartea era necontenit cerută, şi nu numai din Franţa. Mi-a sugerat să public, deocamdată, o cărţulie mai puţin tehnică. Cîteva zile în urmă, Georges Dumézil m-a prezentat lui Brice Parain, care dirija la Gallimard colecţia „La Montagne Sainte-Geneviève", şi i-a vorbit de proiectul meu. Nu terminasem *Prolegomenele* (= *Traité d'histoire des religions)* nici *Cosmos şi Istorie* (= *Le Mythe de l'éternel retour),* dar pentru că Brice Parain se arăta interesat de o *Introduction à l'étude du Yoga,* m-am apucat de lucru. Mă gîndeam că aş putea rezuma teza mea de doctorat, reproducînd sau concentrînd cît mai multe pagini. Dar am renunţat repede la această soluţie facilă. După atîţia ani m-am cufundat din nou în sanscrită, filozofia indiană şi problematica yoga. Îmi cumpărasem dicţionarul sanscrit-francez al lui Renou, împrumutasem texte şi reviste de orientalistică de la *Société Asiatique,* şi în cîteva luni stăpîneam subiectul mai bine ca niciodată. (Evident, profitasem de bibliografia critică recentă.) În primăvara 1946 am ţinut la „Institut de Civilisation Indienne" o comunicare despre lexicul yoga, şi, invitat de Jules Bloch şi Dr. Jean Filliozat, două conferinţe despre tehnicile yoghine. Mai tîrziu voi fi chemat să vorbesc de către diferite grupări şi centre de studii spirituale. Yoga interesa — aşa cum o prevăzusem de mult — un public din ce în ce mai numeros şi mai variat. Evident, un asemenea interes ameninţa să devină — cum a şi devenit curînd — o „modă". De aceea Louis Renou şi alţi indianişti priveau cu simpatie eforturile mele de a prezenta filozofia şi practicile yoga cît mai ştiinţific, situîndu-le totodată în perspectiva mai largă a istoriei religiilor. Am terminat cartea la începutul verii, şi Brice Parain mi-a făgăduit un avans îndată ce va intra sub tipar. Dar datorită conjuncturii editoriale, *Techniques du Yoga* nu va apărea decît în primăvara 1948. Din fericire, primisem avansul la timp...

La începutul lui noiembrie, Georges Dumézil şi-a deschis cursul la École des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses ; curs pe care aveam să-l urmăresc, cu cel mai viu interes, pînă în 1950. Aflînd că lucrez la o morfologie a fenomenelor religioase, Georges Dumézil m-a invitat să ţin o serie de conferinţe în cadrul catedrei lui de mitologie comparată. Evident, am fost cît se poate de măgulit. Aveam deja dactilografiate cîteva mari capitole ; în săptămînile care au urmat, le-au tradus, mai mult sau mai puţin fericit, cîţiva tineri [1]. Trebuia însă să aleg paginile care puteau fi prezentate oral, şi mai ales, să dezvolt comentariile mele. Am inaugurat ciclul de conferinţe la 8 februarie 1946 printr-o analiză a divinităţilor de structură uranică în religiile arhaice. În afară de Georges Dumézil şi tibetanista Marcelle Lalou, mai erau de faţă un mic grup de români. În cele 10 conferinţe pe care le-am ţinut, am reuşit să discut numai subiectele primelor patru capitole din *Traité d'histoire des religions*. Dumézil a stăruit să continui prezentarea în iarna şi primăvara anului 1947 dar, prins de alte proiecte, n-am apucat s-o fac. Am expus, însă, esenţialul cărţuliei *Le Mythe de l'éternel retour* în primăvara 1948 ; de data aceasta, în faţa unui public mult mai numeros.

•

Cracanera mă asigurase că-mi va găsi un mic apartament. În toamna 1945, un asemenea privilegiu părea — cum s-a şi dovedit — aproape irealizabil. Cu totul întîmplător am aflat că o doamnă de origine rusă, M-me Chernass, era dispusă să subînchirieze o parte din apartamentul pe care-l ocupa în rue des Saints-Pères. Ne-am instalat în februarie 1946 ; aveam trei camere, aproape goale, şi puteam utiliza bucătăria. Din fericire, am găsit o masă de lucru, pe care mi-am înşirat dosarele şi manuscrisele.

---

[1] Textul integral al versiunii franceze — *Traité d'histoire des religions* — va fi corectat de Georges Dumézil.

Începusem conferinţele la Hautes Études, şi masa de lucru îmi era de mare ajutor (la hotel, timp de patru luni, mă mulţumisem cu o mescioară şubredă). Sanscrita îmi stîrnise pofta de a relua greaca veche şi mai ales de a învăţa serios limba rusă. În timpul războiului, la Oxford, la Lisabona, la Cascaes, mă apucasem de mai multe ori de rusă, dar întrerupeam studiul (două ore pe zi) după cîteva săptămîni. De data aceasta, voiam cu orice preţ s-o învăţ. Pe de o parte, pentru a putea citi lucrările etnologilor ruşi despre şamanismul siberian ; pe de altă parte, pentru că învăţînd limba (de care mă îndrăgostisem de mult) îmi dovedeam că nu confund poporul rus cu regimul actual, imperialismul sovietic. Îmi repetam mereu că ura împotriva trupelor de ocupaţie şi a uneltelor lor din România nu trebuia extinsă şi asupra poporului rus.

Dispunînd acum de o bucătărie, de cîteva tacîmuri şi o duzină de pahare, puteam invita prietenii. Proviziile aduse din Portugalia erau pe sfîrşite, dar mai aveam încă ceai, cafea şi cîteva cutii de sardele. La răstimpuri, N. I. Herescu şi Emil Cioran ne dăruiau o sticlă de vin. Multă vreme n-am îndrăznit să oferim invitaţilor decît cafea şi, uneori, un pahar de vin.

Pe nesimţite, cercul cunoscuţilor şi, mai tîrziu, al colegilor şi prietenilor, se lărgea. În primăvara aceea l-am cunoscut pe Philippe Lavastine, i-am admirat mulţimea lecturilor şi imensa lui bibliotecă ; prin Lavastine l-am întîlnit pe Dr. Henry Hunwald, pasionat de alchimie şi hermetism şi care mi-a dăruit *Alchimia asiatică* (1935), cumpărată la Cluj chiar în anul apariţiei. Curînd mă voi împrieteni cu Henry şi Anne Hunwald ; în micul lor apartament din rue St. Jacques aveam să cunosc mulţi scriitori şi hermetişti : pe bătrînul Paul Vuillaud (uimit că posedam, la Bucureşti, încă din 1926, cele două volume din *La Kabbale Juive*), pe criticii Aimé Patri şi Michel Carrouges, pe alchimistul Eugène Canseliet şi, mai ales, pe André Breton, care îmi va citi cu interes *Techniques du Yoga*. Louis Renou mi-a făcut cinstea să mă invite la masă odată cu E. Benveniste, curios să afle anumite amănunte despre extazul şamanilor asiatici, altădată cu Paul Mus, abia întors din Indochina (purta încă uniforma de ofiţer). Mus şi-a adus aminte de lungul meu articol despre *Barabudur* : îl descifrase, cu ajutorul unui dicţionar româno-francez, la Saigon, în preajma războiului.

Vara 1946 am petrecut-o lucrînd, ca în tinereţe, 12—14 ore pe zi. În pofida căldurilor, am încheiat, în iulie, „Le problème du chamanisme“, studiu pe care mi-l ceruse H. Ch. Puech pentru „Revue de l'histoire des religions“ ; îndată după aceea m-am concentrat asupra capitolelor încă nescrise din *Traité*. Şamanismul mă interesa de mulţi ani ; primele documente le adunasem la British Museum, în vara 1940 ; la Lisabona citisem toate volumele din „F F Communications“, cuprinzînd informaţii şi exegeze în legătură cu şamanismul asiatic şi siberian. Pretextul studiului din „Revue de l'histoire des religions“ l-a constituit o carte a lui Ake Ohlmark ; urmînd o veche interpretare naiv-materialistă, autorul asimila extazul şamanic transelor provocate de „isteria arctică“. Am încercat să situez „problema şamanismului“ în contextul istoriei religiilor, singura perspectivă care nu-i anula semnificaţia, nici funcţia. Am analizat, deci, tipologia iniţierii şamanice şi structura călătoriilor extatice ale şamanilor în regiunile cereşti şi subpămîntene, subliniind analogiile cu riturile iniţiatice şi experienţele mistice ale anumitor populaţii primitive şi orientale. *Le problème du chamanisme* a fost primul meu studiu care a văzut lumina tiparului (în februarie 1947). Scrisorile entuziaste pe care le-am primit atunci din partea multor orientalişti şi istorici ai religiilor m-au îndemnat să reiau problema într-o monografie mai amplă.

Evident, programul celor 12—14 ore de lucru pe zi era uneori întrerupt de „actualitatea politică“. De curînd începuse Conferinţa de Pace, şi odată cu declaraţia oficială a României veniseră la Paris un număr de intelectuali. La începutul lui august profesorul Al. Rosetti mi-a telefonat, spunîndu-mi că trebuie să mă vadă de urgenţă. Ne-am întîlnit a doua zi. Mi-a confirmat zvonul pe care îl auzisem mai de mult, dar refuzasem să-l cred : intenţionînd să-mi încredinţeze o catedră la École des Hautes Études, Ministerul Educaţiei ceruse avizul Legaţiei (căci eram cetăţean român) ; ministrul nostru, distinsul matematician Stoilov, a întrebat Bucureştiul şi, evident, răspunsul a fost negativ. Cîteva zile în urmă, Al. Rosetti m-a însoţit în biroul lui Stoilov, „ca să vadă ce se poate face“. Natural, nu se mai putea face nimic. I-am mărturisit lui Rosetti surpriza şi mîhnirea mea : nu putusem crede că un mare savant ar putea proceda ca un agent informator (cîţiva ani mai tîrziu, asemenea procedee vor părea fireşti...).

◆

După cum era de aşteptat, delegaţia oficială la Conferinţa de Pace, sub conducerea Anei Pauker, susţinea tezele partidului comunist, adică ale Moscovei. Grigore Gafencu şi alţi cîţiva diplomaţi români rămaşi în Occident alcătuiseră un birou de presă pentru a informa cercurile politice şi opinia publică europeană. Brutus Coste se număra printre cei mai activi. Astfel ne-am regăsit după un an şi am reluat unele teme ale discuţiilor noastre din Portugalia[2]. Printre „tehnicienii“ Comisiei de la Conferinţa de Pace se găsea şi un bun prieten al lui Coste, Anton Golopenţia. L-am reîntîlnit cu bucurie. Am aflat că expediase fostului său profesor, Joachim Wach, cele trei volume ale revistei „Zalmoxis“, iar într-o scrisoare îi vorbise de mine, rugîndu-l să-mi dăruiască ultimele lui lucrări. Într-adevăr, Wach, care preda istoria religiilor la Universitatea din Chicago, mi-a trimis *Sociology of Religion* şi mi-a scris, anunţîndu-mă că va veni curînd în Europa. Dar n-a venit decît în vara anului 1950 ; cînd ne-am întîlnit, la Ascona, Anton Golopenţia era de mult arestat. (Cîţiva ani în urmă, soţia lui a fost chemată să-i identifice corpul...)

Luna octombrie se anunţa, pentru noi, destul de grea. Uneori mi se părea că văd spectrul sărăciei în faţă. Am izbutit să vindem o parte din hainele aduse din Portugalia. Apoi, am descoperit Muntele de Pietate, unde am depus de mai multe ori argintăria şi haina de blană a

---

[2] Discursul lui Churchill din 20 septembrie 1946, în care sugera o federaţie a statelor europene şi împăcarea definitivă dintre Franţa şi Germania, provocase nesfîrşite discuţii şi polemici. Unii naivi se întrebau de ce descoperise Churchill atît de tîrziu această îndrăzneaţă soluţie politică...

Ninei. Giza învăţase să confecţioneze pălării, dar la început nu găsea cliente. Din fericire, la răstimpuri, Brutus Coste şi alţi prieteni îmi expediau mici sume de bani. Reuşeam, de asemenea, să împrumut de la Cracanera sumele necesare chiriei sau traducerii capitolelor din *Traité*. Dar erau zile cînd acest provizorat care se prelungea peste măsură mă deprima.

M-am hotărît atunci să-mi încerc norocul în Statele Unite. Ananda Coomaraswamy îmi scrisese la începutul lui octombrie, spunîndu-mi că trebuie să vin neapărat să-l văd la Boston, în 1947, pentru că în 1948 se va retrage definitiv în India. L-am rugat să-mi găsească ceva de lucru în S.U.A. Mi-a răspuns că toate catedrele de indianistică şi istoria religiilor din universităţi şi colegii erau de mult ocupate ; dar m-a asigurat că va mai încerca. De abia în august 1947 mi-a scris că ar fi disponibil un post de... limbă franceză, la un nou colegiu care va fi înfiinţat curînd (în afară de locuinţă şi întreţinere aş avea un salariu anual de 2 800 dolari). Am acceptat şi această soluţie (îmi spuneam că va fi provizorie), dar, în octombrie, Louis Renou mi-a anunţat moartea lui Coomaraswamy. Vestea m-a îndurerat profund. Visasem la călătoria în Statele Unite mai ales ca să-l întîlnesc pe Ananda Coomaraswamy, să putem sta de vorbă pe îndelete discutînd ultimele sale exegeze întemeiate pe *philosophia perennis*.

Cu toată sărăcia, îmi continuam lucrul la ultimele două capitole din *Traité*. Mă bucuram, de asemenea, de cîte ori reuşeam să cunosc personal pe unii din autorii descoperiţi de curînd, ca, de pildă, pe Robert Dessoille şi Gabriel Marcel. La începutul lui decembrie mi-a telefonat Theodore Besterman, numit de curînd într-un post important la UNESCO. Îl cunoscusem la Londra, în primăvara 1940, îl reîntîlnisem la Oxford în iarna următoare. Îi admiram erudiţia şi curajul de a schimba „specialităţile" : de la parapsihologie la etnologie şi folclor, apoi la bibliografii regionale, culminînd în magistrala *Bibliography of Bibliographies*. Acum l-am regăsit pasionat de Voltaire, a cărui operă voia, pe atunci, s-o traducă integral în limba engleză. Am petrecut cîteva după-amiezi, colindînd împreună librăriile şi anticariatele ; Besterman cerea să vadă „orice carte *de* sau *despre* Voltaire"...[3]

*

La 24 decembrie d-na Chernass ne-a anunţat că trebuie să ne mutăm într-o lună. Pentru că nu mai puteam spera să găsim un apartament, am început să căutăm camere în hoteluri „de rezidenţă". Am găsit, pentru mine, o cameră mare şi spaţioasă la Hôtel de Suède, în rue Vaneau. Cum eram obligaţi să dejunăm şi să cinăm acasă, Giza căuta un hotel care să îngăduie pregătirea cîtorva feluri simple de mîncare la un „primus". În cele din urmă a găsit, într-un hotel modest din rue de Beaune, o odăiţă care se prelungea într-un soi de alcov, prevăzut cu o chiuvetă ; aici şi-a instalat valizele şi „primusul".

În ajunul Crăciunului, Georges Dumézil a venit să mă vadă, aducîndu-mi capitolele din *Traité* a căror versiune franceză avusese bunătatea s-o amelioreze. Tot ce mi-a spus în acea după-amiază despre valoarea şi importanţa cărţii m-a făcut să uit plictiselile şi sărăcia. Mi-a sugerat să propun *Traité* editurii Payot, oferindu-se, de va fi nevoie, să scrie Prefaţa. Dar cum ultimele două capitole nu erau terminate, n-am îndrăznit să prezint manuscrisul. Am încheiat anul în atelierul lui Lili Verea, aducîndu-l şi pe Theodore Besterman ; era primul său contact cu (aşa cum îi plăcea să spună) „distracţiile elitelor intelectuale franceze postbelice".

Ne-am mutat la 28 ianuarie 1947, după două zile de tensiune şi teamă ; proprietăreasa avusese o ciudată criză de furie, şi nopţile am dormit îmbrăcaţi, aşteptîndu-ne la orice. Am respirat uşuraţi cînd am transportat valizele şi cărţile într-o camionetă şi am pornit spre rue de Beaune, apoi în rue Vaneau. Ne-am obişnuit repede cu noul program. Lucram toată ziua şi o parte din noapte ; Giza confecţiona pălării şi vizita eventualele cliente ; la prînz şi seara mîncam în odăiţa din rue de Beaune şi uneori chiar invitam prieteni la cafea.

---

[3] Theodore Besterman s-a concentrat mai tîrziu exclusiv asupra corespondenţei lui Voltaire, publicînd o admirabilă ediţie critică în 110 volume.

Semnarea tratatului de pace n-a provocat entuziasm. Puţine zile mai înainte mi se relataseră amănunte tragice despre foametea din România şi, cîteva ceasuri după aceea, am aflat de avionul prăbuşit la Sintra, în care se aflau Claude Crussard şi opt din membrii ansamblului *Ars Rediviva*. Iarna şi primăvara aceea n-am avut decît două preocupări : să găsesc bani pentru plata săptămînală a hotelului şi să termin *Traité d'histoire des religions*. Mă împrumutam de la toţi prietenii şi cunoscuţii. Am împrumutat chiar de la un student, Alphonse Juilland, sosit de curînd de la Bucureşti, împreună cu alţi bursieri ai statului francez. Uneori, Giza plîngea de disperare : nu reuşea să-şi vîndă pălăriile. (Şi totuşi, în toamnă situaţia s-a schimbat brusc ; o casă de mode i-a cumpărat întreaga colecţie şi i-a comandat alte zeci de pălării. Au fost luni cînd am trăit exclusiv din încasările ei.)

În mai am primit de la Brutus Coste, dintr-un fond special pe care-l supraveghea, 20 000 de franci, ceea ce mi-a îngăduit să achit o bună parte din datorii şi să plătesc restanţele la hotel. Tot în acea lună, N. I. Herescu m-a prezentat generalului Rădescu, preşedintele ultimului guvern liber din România. După ultimatumul adresat Regelui Mihai de către Vîşinski, în martie 1945, generalul Rădescu se refugiase la Legaţia engleză şi, cîteva luni în urmă, un avion militar îl transportase, împreună cu secretarul lui, în insula Cipru. Sosise de curînd la Paris, unde începuseră să ajungă, pe diverse căi, şi alţi oameni politici. Astfel l-am reîntîlnit, în iulie, pe fostul ministru de externe, Constantin Vişoianu. Îl cunoscusem în ţară, prin 1938, cînd era directorul revistei „Viaţa Românească". Aflasem că în timpul războiului se apropiase de „socialism" şi credea că trebuie să obţinem, cu orice preţ, încrederea şi prietenia Sovietelor. Dar experienţele recente îi spulberaseră iluziile. M-a tulburat pesimismul cu care privea viitorul imediat. Era convins, pe bună dreptate, că am fost părăsiţi de „Marii noştri Aliaţi" ; România, ca şi restul Europei centrale şi orientale, fusese cedată Sovietelor.

Toate veştile acestea m-au întristat, dar nu m-au surprins. După Conferinţa de la Teheran, unde Europa fusese împărţită în două mari „zone de influenţă", ştiam că

soarta noastră era pecetluită. Problema principală era, după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm", cum să ne salvăm identitatea naţională în timpul acestui nou Ev Mediu, care putea dăinui multe generaţii. Dar noi, cei aflaţi în Occident, nu aveam dreptul să ne lăsăm paralizaţi de deznădejde. Trebuia, cu orice preţ, să ne continuăm munca şi creaţia, conform vocaţiei fiecăruia dintre noi.

M-am reîntors, deci, cu dîrzenie, la lucrările mele. În iunie scrisesem un studiu despre opera lui Dumézil, pe care mi-l ceruse Lucien Febvre pentru „Annales", iar în august am încheiat *Traité*. Îmi rămînea de pus la punct *Le Mythe de l'éternel retour*, tradus în parte de fostul meu student Mihail Şora. Dar, aşa cum îmi era teamă, efortul pe care-l făcusem în ultimele şase, şapte luni, m-a detaşat de lucrările teoretice. În septembrie m-am trezit pasionat de Balzac. De cîte ori dispuneam de o după-amiază liberă, şi în fiecare noapte pînă tîrziu, citeam sau reciteam operele acestui idol al adolescenţei şi tinereţii mele. Curînd am descoperit corespondenţa şi monografiile publicate recent despre tinereţea şi începuturile literare ale lui Balzac. Cum în 1950 aveau să se împlinească o sută de ani de la moarte, mi-am spus că aş putea scrie — şi publica sub pseudonim — o *Viaţă a lui Balzac ;* ar fi fost o biografie compusă de un *scriitor* deprins cu exegeza diferitelor *simbolisme religioase* şi para-religioase. Cînd am abandonat definitiv acest proiect, ajunsesem cu povestirea în anul premergător primului succes de public şi de critică, *Les Chouans*. Dar nu mi-a părut rău de timpul pierdut ; neaşteptatul *intermezzo* balzacian m-a ajutat să-mi regăsesc echilibrul.

În toamna aceea l-am cunoscut pe Antoine Bibesco şi am dejunat pentru întîia oară în superbul său apartament din insula St. Louis. De asemenea, am fost invitat de Maruca Cantacuzino şi George Enescu în casa lor din Bellevue. Am putut astfel cunoaşte mai deaproape această pereche fabuloasă de care — datorită „episodului Nae Ionescu" din 1931-1932 — se legau atîtea amintiri.

La începutul lui octombrie, urmînd sfaturile lui H. Ch. Puech şi Alphonse Dupront, fostul Director al Institutului

Francez, pe care-l cunoscusem de mult, la București, am depus o cerere de bursă la Centre de la Recherche Scientifique. Cererea era însoțită de scrisori de recomandare de la Louis Renou, Georges Dumézil, Paul Masson-Oursel și de o seamă de publicații (*Yoga*, „Zalmoxis“ I—III, *Le problème du chamanisme* etc.). Îmi închipui că dosarul meu a făcut oarecare impresie, pentru că puține zile în urmă am primit de la C.N.R.S. un „ajutor urgent“ de 25 000 franci. Dar, ca să evite o eventuală opoziție a Legației, Alphonse Dupront a socotit oportun să informeze pe Stoilov. Fără îndoială, ministrul și-a făcut datoria. Spre surprinderea mea — și indignarea savanților francezi care-mi elogiaseră activitatea — am aflat, la 3 decembrie 1950, că cererea fusese respinsă. (În 1951, Louis Massignon va „redeschide dosarul“ ; de data aceasta, cu deplin succes. Dar cîteva săptămîni mai tîrziu primeam bursa Bollingen și a trebuit să renunț la C.N.R.S.)

*

Cîteva zile după „nemeritata catastrofă“ (cum o numise un prieten), am fost să-l văd pe Gustave Payot. Georges Dumézil îi vorbise deja despre carte și-i promisese o prefață. M-a întîmpinat un bătrîn înalt și subțire, care, în ciuda diabetului și a altor invalidități, impresiona printr-o surprinzătoare energie. S-a încruntat îndată ce a văzut titlul : *Prolégomènes à l'histoire des religions*. A răsfoit manuscrisul și s-a încruntat din nou : erau aproape 700 de pagini dactilografiate.

— Dacă pentru *Prolegomene* ai nevoie de 700 de pagini, o *Istorie a religiilor* ar trebui să aibă zece volume !... Trebuie să-i schimbi titlul.

Am propus *Morphologie du sacré*, dar a clătinat din cap.

— E prea vag. Singurul titlu care ar putea interesa și atrage cumpărători este *Traité d'histoire des religions*.

A adăugat că, dacă sînt de acord, va angaja imediat cartea. Altminteri, dată fiind problema hîrtiei, va trebui să aștept. Mi-am adus aminte de iarna 1941 cînd, în casa pe care o închiriasem împreună cu doamna Sassoon, la Oxford, începusem să scriu primele pagini. Mi-am adus aminte de nopțile din ultimii doi ani cînd, în rue des Saints-Pères și la Hôtel de Suède, mă trudeam să închei ultimile capitole... Evident, nu mă gîndeam niciodată că lucrez la o *Istorie a religiilor*. Dar am acceptat pe loc. Esențialul era să apară cartea, chiar cu un titlu pe care nu-l merita.

Gustave Payot m-a întrebat dacă manuscrisul e complet și definitiv ; mi-a atras atenția că tipografii sînt pretențioși și cele mai simple modificări costă enorm. L-am asigurat că textul e complet, dar că, în orice caz, va trebui revizuit încă o dată înainte de a fi trimis la imprimerie. Trei zile în urmă mi-a telefonat spunîndu-mi că a găsit o tipografie care, dacă aș prezenta manuscrisul în două săptămîni, ar putea publica volumul la începutul primăverii. A adăugat că la predarea manuscrisului voi primi 60 000 de franci.

Nu voi uita niciodată zilele și nopțile pe care le-am trăit între 13 și 18 decembrie. Lucram mai ales nopțile, cînd rue Vaneau și Hôtel de Suède regăseau o nefirească, aproape ireală, liniște. Mă culcam spre dimineață, dar nu dormeam decît 3—4 ceasuri. Îmi pregăteam o ceașcă mare de cafea și mă reîntorceam la lucru. La un moment dat mi-am dat seama că nu mai știam în ce zi a săptămînii ne aflăm. Nu mă încumetam să cobor și să întreb portarul ; mi-era teamă că mă voi prăbuși pe scări. Sufeream din nou de acele vertigii, declanșate de teribila senzație a lui „déjà vu“, pe care le cunoscusem în tinerețe. M-am trîntit îmbrăcat în pat și am reușit să adorm. În pofida surmenajului am încheiat completarea bibliografiei și punerea la punct a textului înainte de termenul fixat. (Dar de-atunci n-am mai îndrăznit să repet experiența celor douăzeci de ceasuri de lucru neîntrerupt.) După ce-am predat manuscrisul lui Payot, am încercat să citesc o nuvelă de Balzac ca să evadez din cercul infernal în care mă zbătusem o săptămînă. Imposibil ; surmenajul îmi provocase o criză de vagotonie. Zile de-a rîndul dormitam, ca o larvă, de dimineață pînă seara.

Cîtva timp în urmă, Gustave Payot mi-a telefonat, anunțîndu-mă că, indignat de devizul pe care i-l făcuse tipografia, retrăsese manuscrisul. Nu știa cînd se va ivi altă ocazie. (S-a ivit la începutul verii, dar n-am aflat decît destul de tîrziu această veste bună.)

•

De mult nu mai ştiam nimic despre Lică Cracanera. Aflasem că, în speranţa unei afaceri „pur şi simplu senzaţionale", împrumutase mari sume de bani şi, de cîtva timp, dispăruse din Paris. Apoi, într-o după-amiază sticloasă de ianuarie, Emil Cioran mi-a adus vestea sinuciderii lui : i se găsise corpul pe o plajă din Belgia. Circula zvonul că, dîndu-şi seama că fusese escrocat, Cracanera plecase la Bruxelles încercînd să recupereze măcar o parte din sumele investite în faimoasa „afacere" ; şi, evident, nu reuşise. Astfel şi-au pierdut economiile mai mulţi intelectuali români ; i le încredinţaseră ca să le „fructifice". Nu mă îndoiesc că Lică Cracanera a căzut victimă marii sale naivităţi. Că a fost de bună-credinţă o dovedeşte chiar faptul că s-a sinucis ; un escroc ar fi dispărut, refugiindu-se în alt continent. În orice caz, nu pot uita generozitatea cu care Cracanera a ajutat atîţia intelectuali români în timpul ocupaţiei germane şi imediat după eliberare[4].

Pentru români, anul 1947 se încheiase cu abdicarea forţată a Regelui Mihai, iar anul în care abia intrasem lăsa să se întrevadă agravarea tensiunilor politice. Numărul celor care părăseau ţara — oameni politici, intelectuali, studenţi — crescuse mult în ultimele luni şi continua să crească. De asemenea, se adunau la Paris cei care se aflaseră în lagărele din Germania şi Austria, majoritatea fiind legionari.

Un comunicat al Legaţiei anunţase că în curînd va începe repatrierea cetăţenilor români ; cei care nu se întorc în şase luni îşi pierd automat naţionalitatea. Cu excepţia cîtorva lucrători şi cîtorva bătrîni, toţi ceilalţi au decis să rămînă în Franţa. Se înfiinţase *Organizaţia Internaţională a Refugiaţilor* (IRO). Orice exilat putea să-şi depună paşaportul (dacă îl avea) şi să semneze o declaraţie că renunţă la cetăţenia respectivă. Primea atunci o carte de identitate şi, în principiu, se afla sub protecţia ţării în care îşi alesese reşedinţa. Încă şi mai important : IRO punea la dispoziţia refugiaţilor mijloace de transport pentru statele care îi acceptau, adică republicile Americii de Sud, Canada şi Australia.

Mulţi români — fugiţi din ţară, sau care făcuseră parte din serviciile diplomatice, consulare şi economice — s-au hotărît să plece cît de curînd în Argentina. Pe de o parte regimul argentinian încuraja imigrarea ; pe de altă parte, tensiunea între S.U.A. şi Soviete se accentuase la răstimpuri, se credea că războiul este inevitabil. Riscul de a fi „surprins de evenimente" în Europa Centrală sau în Occident părea uneori iminent. În plus, mulţi refugiaţi socoteau că posibilităţile de a-şi cîştiga viaţa în alte continente se vor împuţina cu cît trecea timpul. Ceea ce explică faptul că majoritatea românilor au emigrat în Argentina în cursul anului 1948.

Acelaşi motiv a făcut-o pe Giza să se înscrie în acea primăvară pe lista consulatului argentinian. Casele de modă continuau să-i comande pălării şi învăţase de curînd croitoria. Îşi spunea că acum este cel mai bun moment pentru a-şi încerca norocul la Buenos Aires. Dar numărul celor înscrişi pe lista consulatului era considerabil. Trebuia să aibă răbdare, să aştepte.

Personal, nu mă gîndeam la emigrare. Eram hotărît, cu orice risc, să rămîn în Franţa. Aşteptam să apară măcar cărţile şi studiile deja angajate. În februarie primisem corecturile cărţii *Techniques du Yoga* şi ale unui lung studiu Le *«Dieu lieur» et le symbolisme des noeuds* care va apare în „Revue de l'histoire des religions". În martie l-am cunoscut pe Georges Bataille. Am stat mult de vorbă în camera mea de la Hôtel de Suède ; citise *Yoga* din 1936 şi-l interesaseră în special capitolele despre tantrism. M-a invitat să colaborez la *Critique* şi puţine săptămîni în urmă i-am trimis primul articol. De asemenea nu pierdusem speranţa că Payot va publica *Traité* înainte de sfîrşitul anului. În mai, curînd după ce apăruse *Techniques du Yoga*, am rezumat în cîteva lecţii ţinute la École des Hautes Études lucrarea mea favorită, *Le Mythe de l'éternel retour*[5].

---

[4] Figura şi destinul lui Lică Cracanera mi-au servit de model unui personaj din *Noaptea de Sînziene*, Mişu Weissmann.

Dar acea primăvară 1948 se leagă în amintirea mea de primele încercări de organizare culturală a exilului. În afară de bursierii statului francez, care refuzaseră să se întoarcă în țară, se mai aflau la Paris vechi studenți dinainte și din timpul războiului, precum și mulți intelectuali (gazetari, profesori, oameni de știință). Generalul Rădescu îmi ceruse un plan de activitate culturală a românilor din exil. Sugerasem, deocamdată, înființarea unei asociații „Mihai Eminescu", care să organizeze conferințe publice și să editeze o revistă literară („Luceafărul"), precum și un număr de burse pentru studenții săraci și anumiți intelectuali lipsiți de mijloace.

Nu voi rezuma aici istoria diasporei românești din acei ani. E suficient să amintesc că, după abdicarea Regelui Mihai și refugierea multor oameni politici și foști funcționari ai Ministerului de Externe, se putea întrezări posibilitatea întemeierii unui Comitet Național care să reprezinte întreaga mișcare de rezistență din afara și dinlăuntrul țării. Anumite fonduri, depuse mai de mult în Elveția și Portugalia, puteau acoperi, cel puțin la început, cheltuielile organizării și activității Comitetului. (După cîțiva ani, organizația americană *Free Europe* va încuraja și susține Comitetele „Națiunilor Captive".) Cum era firesc, ultimul președinte de Consiliu, generalul Rădescu, ajutat de Grigore Gafencu și Brutus Coste, a încercat să formeze Comitetul Național. Dar, datorită geloziilor și conflictelor inerente oricărei emigrații, n-a reușit și, în cele din urmă, a trebuit să renunțe. Între timp, industriașul N. Malaxa, care părăsise de curînd țara, a pus la dispoziția generalului Rădescu o parte din suma încasată prin vînzarea faimoaselor „Uzine Malaxa" și depusă în Elveția. Astfel că din mai 1948 și pînă în iarna 1949, generalul Rădescu a putut asigura bursele studenților și intelectualilor și tipărirea celor două numere din „Luceafărul".

---

[5] Începută la Cascaes, în martie 1945, această cărțulie va fi încheiată în noiembrie 1948 și va apărea, la Gallimard, în primăvara următoare.

Împreună cu cîțiva prieteni și colegi am înființat Asociația culturală „Mihai Eminescu". Prima manifestație publică a fost comemorarea zilei de 10 mai, într-o sală arhiplină de la *Sociétés Savantes*. Tot la *Sociétés Savantes* aveam să țin mai tîrziu conferințe despre cele două tradiții spirituale românești și despre Mihai Eminescu. Concomitent, pregăteam primul număr din „Luceafărul" cu colaborarea multor scriitori români din diaspora. Volumul, de 180 pagini, se deschidea cu o poezie, *Adio libertate*, semnată Valeriu Anghel. Era, de fapt, a lui Vasile Voiculescu, trimisă pe sub ascuns din țară.

Evident, îmi dădeam seama de dificultățile pe care asemenea manifestări le puteau crea familiei. Dar asta era adevărat pentru toți românii din exil. Aflasem că de vreo doi ani cărțile mele nu se mai retipăreau ; devenisem *persona non grata*. Corespondența cu familia și prietenii din țară se încetinise treptat, iar în 1948 a fost întreruptă pentru mult timp. Din ultimele scrisori ale părinților înțelesesem că cercul se strînsese peste așteptări; dar ei toți se bucurau că eu pot trăi, lucra și publica la Paris. De cîte ori aveam prilej, le trimiteam pachete cu alimente și, mai tîrziu, mici sume de bani, dar nu eram sigur că le ajungeau. Un an mai tîrziu aveam să înțeleg că datorită unui asemenea „transfer" Corina fusese anchetată de miliție. De atunci n-am mai încercat să-i ajut bănește. Mult timp n-am mai primit vești de acasă decît indirect.

*

La sfîrșitul lui iulie a avut loc, la Paris, primul Congres Internațional al Orientaliștilor. A fost și primul Congres Orientalist la care am luat parte (am prezentat o scurtă comunicare despre simbolismul celor șapte pași ai lui Buddha). Cu acest prilej am cunoscut mulți orientaliști străini ; cu unii dintre ei (Duchesne-Guillemin, G. Widengren, Stig Wikander etc.) aveam să mă împrietenesc. M-am bucurat, de asemenea, întîlnind pe Étienne Lamotte și alți indianiști care îmi scriseseră cu entuziasm despre *Techniques du Yoga*.

Puţin înainte de Congres, Theodore Besterman îmi propusese să înlocuiesc, timp de trei, patru luni, pe un funcţionar de la UNESCO, trimis în misiune în Orient. Am cunoscut astfel orarul şi programul de lucru al intelectualului integrat într-o instituţie, am întîlnit tot felul de tehnicieni ai educaţiei şi funcţionari ai planificării culturale. Dar eram liber să-mi organizez singur munca, aşa că în fiecare zi îmi rămîneau cîteva ceasuri pentru lectură. Într-o după amiază, Payot mi-a telefonat ; voia să ştie cînd aş putea termina *Le Chamanisme,* despre care îi vorbisem mai demult. Cu acest prilej am aflat că *Traité d'histoire des religions* se află sub tipar. (Într-adevăr, am primit primele corecturi în septembrie.)

La 27 august, împreună cu prietena noastră Martha, fiica doctorului Vasile Voiculescu, am condus-o pe Giza la Marsilia. S-a îmbarcat pe un vapor închiriat de IRO, laolaltă cu vreo 2 000 de emigranţi. Cum am aflat din primele scrisori, călătorise în condiţii mizerabile. Din fericire, prietenii şi cunoscuţii deja stabiliţi la Buenos Aires au ajutat-o să uite repede acest coşmar. În cîteva luni Giza a izbutit să-şi instaleze un atelier de croitorie. Cu timpul a început să cîştige destul ca să-şi cumpere micul apartament pe care-l locuia. Dar n-a putut vizita Parisul decît după cinci ani.

La sfîrşitul lui octombrie am avut prilejul de a petrece o zi la Saulchoir, cu Père de Menasce şi grupul „Eau vive". M-am întors fermecat de maiestatea solitudinii. Mă întrebam, pe drum, dacă munca mea incontinuă, şi cărţile, şi articolele pe care le scriam nu mă depărtau pe nesimţite de izvoarele vieţii şi ale sufletului...

Am petrecut revelionul cu Herescu, Cioran şi alţi prieteni, în casa d-nei Foll, pe avenue Trudaine. De fapt, l-am petrecut lîngă Christinel ; ca şi cum n-am fi fost decît noi doi, singuri.

XX

CHRISTINEL

Printre românii care se aflau la Paris şi cu care m-am împrietenit era şi fostul corespondent al ziarului „Universul", Mihai Niculescu. Pregătea pe atunci o teză de doctorat despre Jean Giraudoux. Într-o după-amiază de toamnă tîrzie, în 1947, invitat de Giza la cafea, a venit însoţit de o prietenă, pe care voia de mult s-o cunoaştem, Sibylle Cottescu. Era o tînără brună, frumoasă, cu pletele negre căzîndu-i pe umeri. M-au impresionat de la început gesturile ei lente, seninătatea şi siguranţa cu care te privea în ochi. Vorbea curent româneşte, dar cu un pronunţat accent franţuzesc. Ştiam de la Mihai Niculescu că locuia la Paris de la vîrsta de 6 ani şi îşi făcuse studiile într-un colegiu catolic, unde era acum profesoară de latină. Aflasem, de asemenea, că Sibylle era cumnata lui Ionel Perlea, care fusese angajat la Scala pentru întreaga sesiune de iarnă.

Ne-am întîlnit de mai multe ori şi i-am cunoscut cîteva prietene, profesoare ca şi ea, la acelaşi *Collège Sainte-Thérèse.* Sibylle avea un mic apartament la Bois-Colombes, închiriat încă din timpul războiului. Acolo şi-a invitat prietenii pentru revelion ; dar, în plină criză de vagotonie, nu m-am putut duce. Prima vizită la Bois-Colombes am făcut-o în primăvara lui 1948. Nu-mi amintesc aproape nimic de acel dejun ; îmi amintesc, însă, că atunci am cunoscut-o pe Christinel. Spre deosebire de surorile ei, Christinel era blondă şi avea ochi albaştri ; dar, ca şi Sibylle, îşi lăsa părul pe umeri. Prima imagine nu mi s-a şters de atunci din minte : rîdea copilăreşte, şi totuşi tulburător de feminin, descoperindu-şi toţi dinţii, înclinînd puţin capul.

Ştiam că sosise de curînd din Italia, unde petrecuse mai bine de un an cu Lisette şi Ionel Perlea. Nu bănuiam atunci, ascultînd-o vorbindu-mi despre Napoli, Santa Margherita sau Roma, că amîndoi ne pregăteam să ne împlinim destinul. Mă interesau doar întîmplările, anecdotica : se îmbarcase la Constanţa, pe vaporul românesc *Transilvania*, ajunsese la Napoli şi plecase imediat spre Milano ; împreună cu Ionel şi Lisette au petrecut o parte din iarnă la Santa Margherita şi Milano, apoi au coborît la Roma şi, în sfîrşit la Napoli, unde Ionel dirija o serie de spectacole la teatrul „San Carlo“. La Napoli a regăsit-o pe Nina Battali, tînăra pictoriţă cu care mă împrietenisem în 1938. Alfînd, mai tîrziu, că pleacă la Paris, Nina Battali îi vorbise de mine. Dar Christinel cunoştea *Maitreyi* şi alte romane de succes ; mă considera un autor consacrat, deci de o „anumită vîrstă“. Cînd am întrebat-o cît de bătrîn îşi închipuia că aş putea fi, a rîs, uşor intimidată, dar nu mi-a răspuns. Am rîs şi eu, fără să înţeleg bine de ce.

Foarte probabil, se afla acolo şi mama celor trei fete, Maria Şendrea, Mamy, cum îi spuneau prietenele lui Sibylle şi cum i-am spus şi eu destul de curînd. Nu cred că am întîlnit de atunci o altă femeie frumoasă care să rămînă atît de tînără şi de seducătoare la vîrsta de bunică. În amintirea mea, nu s-a mai schimbat de atunci : părul i-a rămas tot atît de alb şi sclipitor şi aceeaşi a rămas figura ei nobilă, blîndă, şi ochii adînci, şi privirile la răstimpuri melancolice, deşi niciodată întunecate de tristeţe. Pentru toţi cei care o întîlneau, Mamy evoca frumuseţea principeselor din alte veacuri. (Şi, 20 de ani mai tîrziu, Petru Comarnescu nu uita să ne amintească, de multe ori inoportun, că Şendreştii descind din familia lui Ştefan cel Mare.) N-am apucat să-mi revăd mama, care s-a stins în 1976, la nouăzeci de ani ; dar, cît a trăit, Mamy i-a ţinut locul...

Puţin timp în urmă am cunoscut pe Lisette (parcă şi mai frumoasă decît surorile ei) şi pe Ionel Perlea, purtînd

încă barbişonul cu care se întorsese din lagărul de la Mariafahr, în Austria. Voi avea multe de spus, despre amîndoi, în paginile ce urmează. M-am apropiat repede de Lisette ; mi-au plăcut de la început spontaneitatea şi bunătatea ei, optimismul cu care îşi imagina viitorul. M-a impresionat, de asemenea, dragostea Lisettei pentru surori, devotamentul cu care le proteja, nevoia de a petrece cît mai mult timp alături de Mamy, de Christinel, de Sibylle.

Ionel Perlea era, cel puţin la început, mai rezervat ; îi plăcea să te asculte, dar nu se lăsa antrenat în discuţii care nu-l intereseau direct. Ne-am împrietenit mai tîrziu, şi pe măsură ce-l înţelegeam (şi îi ghiceam adevărata lui viaţă, izolat, cum era, în universul geniului său muzical), creştea şi admiraţia mea. De Paşti, Ionel şi-a invitat familia şi cîţiva prieteni la un restaurant românesc, deschis de curînd în rue Saint-Jacques. După munca intensă din ultimul an şi succesele obţinute pretutindeni în Italia, îşi îngăduia o scurtă vacanţă la Paris (dar nu-i plăcea să spună : „în sînul familiei“).

În acea noapte de Paşti, prelungită pînă la 2.00 dimineaţa, am descoperit cît de fascinantă, şi veselă, şi fragedă poate fi Christinel cînd se lăsa antrenată într-o „atmosferă festivă“. Nu-mi închipuiam că această angelică blondă cu ochi albaştri şi pletele alunecîndu-i pe umeri ca la o adolescentă poate rîde în hohote şi, mai ales, cînta cu atîta voie bună şi umor. O priveam şi o ascultam fermecat, dar nu-mi dădeam seama ce se întîmplă cu mine, nu ştiam că eram ursiţi unul altuia...

Am reîntîlnit-o după vreo două săptămîni, la serbarea organizată de asociaţia „Mihai Eminescu“ la *Sociétés Savantes*. Pălăria pe care i-o făcuse Giza era luminată de un mic buchet de violete. Am ghicit că i-ar fi plăcut să rămînem împreună, dar mă aşteptau prietenii şi colegii. N-am revăzut-o prea curînd ; eram confiscat de nenumărate vizite şi întîlniri. Mi-a telefonat într-o după-amiază ca să-mi spună că citeşte *Techniques du Yoga*. Cartea o interesează, dar, mi-a mărturisit timid, termenii tehnici şi vocabularul sanscrit îi încetinează lectura... Nu-mi puteam închipui atunci că, după cîţiva ani, îmi va dactilografia manuscrisele monografiilor *Le Chamanisme* şi *Le*

Yoga, şi va stăpîni perfect terminologia multor limbi orientale...

*

Toamna aceea a fost lungă şi, în amintirea mea, neasemuit de frumoasă. Postul pe care-l ocupam provizoriu la UNESCO era destul de bine retribuit ; puteam, deci, să-mi invit prietenii la resturant şi la spectacole. Reuşeam să-mi împlinesc programul zilnic în două, trei ore ; în restul timpului citeam manuscrise pentru „Luceafărul“, revizuiam corectura în pagină la *Traité* şi-i pregăteam Indexul. Doar serile mă regăseam pe deplin. Simţeam că încep o viaţă nouă ; chiar Parisul mi se părea *nou*, aşa cum îl descopeream în lungile plimbări cu Christinel. Locuia atunci, împreună cu o prietenă, într-un apartament din rue de Ségur, destul de aproape de rue Vaneau. Proprietăreasa, bătrîna şi distinsa Mademoiselle Blanche de La Rivière, le subînchiriase două camere.

Ne întîlneam aproape în fiecare seară şi cinam împreună ; uneori invitam pe Sibylle sau pe Herescu şi descopeream cafenelele şi spectacolele din Montparnasse. Dar ne plăcea mai ales să rătăcim, numai noi doi, pe străzile dintre l'École Militaire şi Sèvres-Babylone. Cunoşteam fiecare bancă, fiecare *bureau de tabac*, fiecare felinar. Şi totuşi, într-o noapte ne-am rătăcit de-a binelea ; n-am izbutit să ajungem în rue de Ségur decît foarte tîrziu, spre dimineaţă...

Uneori mă întrebam prin ce miracol regăsisem naivitatea şi entuziasmul adolescenţei fără ca să mă strivească sentimentul ridicolului. Într-adevăr, mă purtam ca un licean îndrăgostit. Dar simţeam că e vorba şi de altceva, că lamentabila banalitate a comportamentului adolescentin ascunde, foarte probabil, fazele unui proces de totală reînnoire. Simţeam că alături de Christinel descopăr o vitalitate şi o dimensiune spirituală pe care le adumbrise „Istoria“ ultimilor ani.

Reamintindu-mi, uneori, în camera mea de la Hôtel de Suède, anumite gesturi sau expresii aparent ridicole, ridicam din umeri, zîmbind. Nu mă lăsam păcălit de aparenţe. Înţelesesem de mult misterioasa şi, aparent ridicola manifestare a sacrului în obiecte sau acte profane. Mi se părea că această dialectică a hierofaniilor constituie în acelaşi timp, *deşi îl camuflează*, modelul exemplar al oricărei existenţe umane. Ar fi fost şi tragic, şi comic să nu ghicesc ce mi se întîmplă, să nu presimt că, prin Christinel, mă voi putea regăsi, întreg...

Îi plăcea să mă asculte povestind crîmpeie din viaţa mea. Odată, întrebîndu-mă la ce lucrez, îi vorbisem, oarecum în glumă, despre iniţierile şi extazele şamanilor. Zîmbea, încercînd să-şi ascundă melancolia. M-am prefăcut surprins şi am întrebat-o :

— Nu ţi se pare interesant ?

— Ba da. Tot ce faci este interesant ; tot ce-ai scris despre filozofia indiană, despre istoria religiilor e pasionant. Asta face parte din vocaţia ta... Dar, adăugă după o pauză, şi literatura face parte din vocaţia ta...

— Pentru cine să scriu ?, am întrerupt-o. Eu nu pot scrie literatură decît în româneşte. În limba în care visez...

— Scrie pentru cei cîţiva români care te preţuiesc.

Zîmbi, apoi adăugă repede :

— Scrie, bunăoară, pentru mine...

Ne-am privit în ochi, surprinşi amîndoi de ce ni se întîmplase. (Dar, cîteva clipe în urmă, m-am întrebat de mai multe ori : ce se întîmplase ?) Trebuia, totuşi, să spun ceva.

— N-am mai scris literatură de vreo trei, patru ani, şi tot ce scrisesem în ultimul timp e ratat...

— Asta nu înseamnă nimic, m-a întrerupt. Dacă este într-adevăr limba în care visezi, nu se poate ca, odată, mai tîrziu...

— Este şi limba în care pot mărturisi unei femei că o iubesc...

Am ghicit că roşise, dar m-a privit cu un zîmbet ironic.

— Poate că exagerezi, şopti. (Evident, îşi amintise de tinereţea mea în India.)

Ştiam amîndoi că sîntem îndrăgostiţi unul de altul, dar eu nu-i mărturisisem nimic ; ca şi cum aş fi vrut să prelungesc o beatitudine nemaiîntîlnită, o vrajă din care nu voiam să mă trezesc. Şi totuşi, într-o seară, după ce ne-am suit în taxiul pe care-l oprisem, i-am spus :

— Aş vrea să ştii că eu am fost fericit în căsătorie.

Figura întreagă i s-a luminat, şi m-a privit lung, zîmbind. Am crezut, cîteva clipe, că vrea să adauge ceva ; dar continua să tacă, privindu-mă într-un chip ciudat, aşa cum nu o mai văzusem pînă atunci. (Ştiam că fusese căsătorită şi se despărţise şi de-al doilea soţ, dar divorţul nu era încă transcris.) Apoi am vorbit de altceva.

Dar „semnele“ (cum le-am numit mai tîrziu) se repetau. Invitat odată la cină în rue de Ségur, am ales, cu o neobişnuită atenţie, o pară, am curăţat-o şi am oferit prima jumătate lui Christinel. Cum nimeni nu s-a lăsat ispitit de cealaltă jumătate, am oprit-o pentru mine. Atunci Mademoiselle de La Rivière ne-a citat, oarecum în treacăt, dar cu umor, o credinţă tradiţională ; anume, că cel care împarte o pară curăţată de el e ursit să împartă restul vieţii cu femeia căreia i-o oferise... Pentru că simţeam că trebuie să adaug şi eu ceva, am mărturisit că întotdeauna am admirat înţelepciunea şi tradiţiile populare...

*

În ultimele săptămîni ale anului am fost tot timpul împreună. Nu ne sfiam să înaintăm îmbrăţişaţi pe străzi, oprindu-ne la răstimpuri uneori chiar în dreptul felinarelor, ca să ne sărutăm îndelung, asemenea perechilor foarte tinere, care descoperiseră în acei ani spontaneitatea şi inocenţa voluptăţii. De fapt, nu ne mai dam seama unde ne aflăm, nici dacă mai are sens să ne ascundem. Eram amîndoi siguri că toţi din jurul nostru — începînd cu Mamy — ghiciseră mai de mult adevărul. În ceea ce mă priveşte, nu socoteam că ar trebui să fiu mai explicit, încercînd să limpezesc o situaţie care mi se părea transparentă.

Hotărîsem să celebrăm revelionul cu întreaga familie, în casa d-nei Foll, mama celei mai bune prietene a Sibyllei, Jacqueline Desjardin. În afară de două tinere colege, Sibylle invitase pe Herescu, Emil Cioran, Lucian Bădescu şi Mihai Niculescu. Ştiam că Christinel era răcită, dar nu puteam crede că va renunţa la petrecere. Cînd a apărut, într-o uluitoare rochie de seară care-i lăsa umerii goi, şi am prins-o în braţe, sărutînd-o prieteneşte, pe amîndoi obrajii, m-am speriat : trupul îi dogorea nefiresc de fierbinte. Mi-a explicat, rîzînd, că luîndu-şi temperatura, cîteva ceasuri mai înainte, descoperise că are 40 de grade — şi, ca să nu izbucnească în plîns, a ascuns termometrul. M-a implorat să nu mai vorbim de febră, nici de imprudenţa pe care o făcuse.

— Lîngă tine, nu mi-e frică ! a şoptit. Dacă ai să ştii cum să mă aperi, nu mi se poate întîmpla nimic !...

Am apărat-o păstrînd-o tot timpul alături de mine. Uneori, uitam că mă aflu la o petrecere, împreună cu atîţia prieteni ; nu o priveam decît pe ea, nu-i vorbeam decît ei. Din fericire, şi în pofida febrei, Christinel a reuşit să ne entuziasmeze pe toţi cu cîntecele şi rîsul ei, cu farsele pe care le improviza, prefăcîndu-se, bunăoară, că goleşte paharul de şampanie mai repede decît oricare altul dintre noi. Pînă la urmă a izbutit să însenineze chiar pe Mamy şi pe Lisette, făcîndu-le să creadă că febra a scăzut simţitor.

Am încheiat petrecerea la 8. 00 dimineaţa — şi nu ne-am mai despărţit de atunci. Cînd, la 9 ianuarie, Christinel s-a mutat singură într-un hotel de lîngă École Militaire, am rămas la ea ; a fost logodna noastră. Nu ne gîndeam la nimic altceva ; eram fericiţi că, în sfîrşit, puteam fi cît mai mult timp împreună. Nu încercam să ne închipuim ce ne va aduce viitorul. (Din diferite motive transcrierea divorţului întîrzia, dar, pînă la urmă, Christinel a reuşit să-l obţină. Şi, aşa cum ne făgăduisem, ne-am căsătorit civil la 9 ianuarie 1950, exact la un an de la logodna noastră, şi în aceeaşi seară am celebrat şi cununia religioasă.)

Treptat, am început să presimt sensul în care avea să mi se schimbe viaţa : îmi continuam programul de lucru (în primul rînd, studiile de orientalistică şi istoria religiilor), dar nu mai acceptam să mă las confiscat de o asemenea activitate exclusiv ştiinţifică ; mă atrăgeau tot mai mult dimensiunile profunde, enigmatice, ale ultimelor experienţe ; simţeam că, într-un chip misterios, ele îmi erau ursite și urmăreau un anumit scop pe care nu-l puteam încă înțelege.

Îmi continuam deci, programul. La 15 ianuarie am ținut, la Musée Guimet, o conferință despre tantrism. Erau de față, între alții, Puech, Masson-Oursel și tibetanistul Jacques Bacot. Toți trei m-au îndemnat să reiau subiectul într-o monografie specială[1]. Cîteva zile în urmă am făcut serviciul de presă la *Traité d'histoire des religions*. Îmi dădeam seama de interesul și valoarea acestei cărți. Aprecierea entuziastă a lui Dumézil, ca și, mai tîrziu, scrisorile primite de la atîția savanți pe care îi admiram, precum și primele recenzii, deosebit de favorabile, mi-au confirmat încrederea în destinul cărții. *Traité* s-a epuizat, a fost repede retipărit și, cîteva luni după apariție, editura Einaudi angajase deja traducerea italiană. (Dar nici eu, nici Gustave Payot nu bănuiam, atunci, succesul de public și de critică, nici numărul limbilor în care va fi tradusă cartea.) La sfîrșitul lui mai a apărut *Le Mythe de l'éternel retour*. Este, probabil, scrierea mea care a fost cel mai mult discutată, îndeosebi de către filozofi și, în Statele Unite, și de teologi. (Am citit cu emoție cartea poștală a lui Benedetto Croce ; venerabilul filozof a dezvoltat mai tîrziu unele observații pe care mi le făcuse într-un articol din „Quaderni della Critica".)[2]

În acea primăvară l-am cunoscut pe Rafaelle Pettazzoni. Se oprise la Paris ca să mă întîlnească ; spera, de asemenea, să-l pot convinge pe Gustave Payot să traducă lucrarea lui din 1924 *La religione greca*, revizuită și cu bibliografia adusă la zi. În Gare de Lyon, recunoscîndu-l de departe — mărunt, de o severă eleganță, zîmbind, adesea încurcat (căci era surd, și de multe ori, neînțelegînd ce i se spusese, nu știa ce să răspundă), mi-am adus aminte de mansarda mea din Strada Melodiei, unde citisem *I Misteri*, și de camera din Ripon Street, recitind, tîrziu, nopțile, *La religione greca*... A fost una din marile mele satisfacții că am contribuit la apariția acestei cărți în traducere franceză. De atunci aveam să-l revăd pe Pettazzoni de mai multe ori ; la Roma, invitat de el să conferențiez despre șamanism la Congresul de la Amsterdam și, ultima oară, în toamna lui 1958, la Tokio, puține luni înainte de a se stinge.

*

Christinel se instalase, din februarie, în apartamentul Sibyllei de la Bois-Colombes. Ne întîlneam de cîte ori puteam. Ca de obicei, îi plăcea să mă asculte vorbindu-i despre lucrările pe care le pregăteam și, mai ales, despre planurile de viitor. Răsfoise cu emoție exemplarul din *Das Mädchen Maitreyi* pe care îl primisem de la Nymphenbürger Verlag și a bătut din palme copilărește și totodată exaltată, cînd i-am spus că Brice Parain era încîntat de roman și-l reținuse pentru Gallimard.

— Sper să aibă succesul pe care l-a avut în țară... Atunci vor putea fi traduse și alte romane, începînd cu *Nuntă în Cer*... Și sfîrșind cu romanul pe care ai să-l scrii, a adăugat repede.

Am întrerupt-o cu oarecare timiditate.

— Trebuie să termin mai întîi *Le Chamanisme*...

— Nu e nimic, m-a încurajat zîmbind ironic. O să așteptăm...

Mă întorceam de la Bois-Colombes înainte de amiază, și dacă nu aveam întîlniri, mă închideam în camera mea la Hôtel de Suède și lucram pînă seara, cînd venea Christinel și cinam într-un restaurant de cartier. Lisette și Ionel închiriaseră o vilă la Capri, pentru întreaga familie ; eram toți invitați să petrecem împreună o parte din vară. În a doua jumătate a lui mai a plecat și Christinel, rămînînd ca Sibylle și cu mine să venim după două luni. Speram ca pînă atunci să pun la punct primele capitole din *Le Chamanisme*. Am reluat programul celor 12—14 ore de lucru pe zi. Petreceam aproape toate după-amiezile la Musée de l'Homme, verificînd și completînd documentația etnologică, — iar nopţile, pînă spre dimineaţă, scriam. Încheiasem mai demult capitolul despre simbolismul costumului şamanic ; comentariul atît de favorabil al lui Georges Dumézil, care-l corectase cu admirabila lui meticulozitate, îmi înzecise pofta de lucru. Scriam cu pasiune, aproape fascinat de semnificaţiile, atît de interesante, pe care le descopeream în ceea ce numisem „les techniques archaiques de l'extase".

---

[1] Georges Bataille îmi sugerase mai de mult același lucru, asigurîndu-mă că Éditions de Minuit va tipări cartea cît se poate de repede.

[2] Într-o seamă de articole din seria *Nuevo Glosario*, Eugenio D'Ors a discutat *Le Mythe de l'éternel retour* cu entuziasm. Primul articol avea titlul : „Se trata de un libro muy importante..." Eugenio D'Ors aprecia mai ales faptul că pusesem în lumină structura platoniciană a ontologiilor arhaice tradiționale („populare").

O după-amiază la Abbaye de Royaumont — unde fusesem invitat ca să ascult ultimul concert din seria *Semaines musicales internationales* — m-a trezit din această euforie. Am notat în *Jurnal* emoţia cu care, în acea zi de 26 iunie, am privit, de la fereastra autocarului, cîmpiile bătute cu maci ; mi-au adus aminte de peisajele copilăriei mele, de cîmpul şi cerul românesc. Şi, deodată, am simţit cum mă cuprinde magia miezului de vară. Nici admirabilul concert de Poulenc n-a putut rupe această vrajă. La întoarcere, noaptea, în acelaşi autocar, am început să filmez mental un nou roman. Dar nu-i „vedeam", cu oarecare precizie, decît începutul şi sfîrşitul. Am început să scriu chiar de a doua zi. Îi găsisem titlul : *Noaptea de Sînziene* — şi ştiam deja că acţiunea se va desfăşura doisprezece ani. Am încercat să continui *Le Chamanisme*, consacrîndu-i după-amiezile şi serile şi lucrînd nopţile la roman. Dar a trebuit să renunţ repede la acest proiect optimist.

Recitind cele 300 de pagini din *Apocalips*, romanul pe care îl începusem la Lisabona şi pe care îl întrerupsesem în 1944, mi s-a părut că pot „salva" un personaj, Vădastra, şi o bună parte din episoadele în care el juca rolul principal. Nu ştiu dacă a fost o greşeală, dar integrarea lui Vădastra în ansamblul *Nopţii de Sînziene* mi-a dat mult de lucru. Cum redactarea s-a prelungit aproape cinci ani (e drept, nu-i puteam consacra decît cîteva luni pe an), voi reveni de mai multe ori asupra acestui roman-fluviu. Evident, acţiunea, scenariile şi personajele *Nopţii de Sînziene* au suferit, în aceşti ani, nenumărate transformări. Dar tema centrală a rămas aceeaşi, aşa cum o „văzusem" în autocarul cu care mă întorsesem de la Royaumont : certitudinea personajului principal, Ştefan Viziru, că ritmurile cosmice şi evenimentele istorice camuflează semnificaţii profunde, de ordin spiritual ; şi, mai ales, speranţa lui că dragostea poate constitui o ruptură de nivel, revelînd o nouă dimensiune existenţială ; cu alte cuvinte, experienţa libertăţii absolute. Trebuie să adaug, însă, că, foarte curînd, Ştefan Viziru se va trezi obsedat de o speranţă paradoxală, şi anume : posibilitatea de a se recunoaşte îndrăgostit, în acelaşi timp, de două femei [3]. În concepţia lui Ştefan, o asemenea experienţă, aparent irealizabilă, ar fi echivalat, pe un alt plan, cu experienţele sfinţilor.

Aşa cum mă aşteptam, Christinel a fost fericită aflînd de roman. Se întîmplase întocmai cum îmi prezisese ea. În ceea ce mă priveşte, simţeam că voi putea scrie mai bine îndată ce vom fi din nou împreună. Prima sută de pagini scrise în odaia mea de hotel nu mi se păreau întotdeauna reuşite — aşa că am întrerupt romanul. De altfel, aveam de redactat un articol pentru „Critique" şi cîteva recenzii pentru „Revue d'histoire des religions" ; în plus, obţinerea unui *titre de voyage* de la Prefectura Poliţiei şi a vizei italiene cerea destul timp.

La 14 iulie am plecat, cu Sibylle, Jacqueline şi Oani (băieţelul lui Lisette şi Ionel Perlea), iar după două zile am ajuns la Capri. De la Genova, unde m-au întîmpinat oleandrii tinereţii mele, am trăit într-o euforie continuă. Mi se părea că regăsisem direcţia şi dimensiunile *adevăratei* mele existenţe ; că, de-acum înainte, destinul îmi va îngădui să mă consacru exclusiv vocaţiei pe care o ghicisem încă din adolescenţă : să descifrez, printr-o cît mai riguroasă analiză, semnificaţiile fenomenelor religioase şi, de cîte ori o vor permite documentele, să încerc a le reconstitui istoria, fără a refula totuşi, aşa cum o făceam de cîţiva ani, activitatea imaginaţiei literare.

În primele două săptămîni am locuit, Christinel şi cu mine, într-o anexă a Vilei Monacone, chiar în dreptul faimoaselor stînci Faraglione. Apoi, pînă la 1 septembrie, cînd am plecat la Roma, am fost găzduiţi de Nina Batalli în Villa Ruggiero, pe care o închiriase de curînd. Scriam cu furie şi pe unde apucam : la umbra unui pin ombelifer, sau rezemat de o stîncă, sau, odată instalaţi la Villa Ruggiero, într-un colţ al terasei. Dar, mai ales, ne plimbam, numai noi doi, pe potecile sălbăticite pe care le ghiceam printre pietre.

---

[3] Pavel Anicet, unul din personajele principale ale romanului *Întoarcerea din Rai*, sfîrşeşte prin a se sinucide tocmai pentru că n-a îndrăznit să aleagă între cele două femei pe care le iubea.

Vara aceea, cînd totul mi se părea că devine din nou posibil, a rămas în amintirea noastră ca un dar de pe alt tărîm. Am revenit de-atunci de cîteva ori la Capri, dar chiar după ce scăpasem de sărăcie n-am mai îndrăznit să ne petrecem vacanţa în ceea ce fusese, odată, „insula noastră"...

*

În acele nouă zile petrecute la Roma, găzduiţi la o prietenă, Gina Massari, l-am cunoscut personal pe Ernesto de Martino care, după *Techniques du Yoga*, angajase şi traducerea italiană a *Tratatului de istoria religiilor*. De Martino se despărţise de prima lui soţie, fiica lui V. Macchioro (pe care o cunoscusem la Napoli, în 1927) şi se recăsătorise cu o tînără pe care o întîlnise în sudul Italiei în timpul cercetărilor lui pe teren. Elev preferat al lui Macchioro, discipol al lui Benedetto Croce (care îi publicase prima lui carte despre istorie şi etnologie), Ernesto de Martino era înscris de cîţiva ani în partidul comunist şi se bucura de un binemeritat prestigiu printre intelectualii de extrema stîngă. În colecţia pe care o dirija la Einaudi publicase de curînd *Il pensiero magico*, în care încercase să ducă mai departe „istorismul" lui Croce în interpretarea mentalităţii arhaice. În concepţia lui de Martino, „natura" însăşi, nu numai existenţa umană, era *culturalmente condizionata*. Cu alte cuvinte, fenomenele de tip magic sau şamanic (bilocaţia, evocarea spiritelor, posesiunea etc.), *ireale* pentru un occidental care trăieşte în Universul lui Newton şi al urmaşilor săi, fenomenele acestea erau *reale* şi *naturale* pentru „primitivii" trăind într-o lume dominată de gîndirea magică. „Natura", fiind şi ea *culturalmente condizionata*, îngăduia unei societăţi arhaice evocarea *reală* a morţilor, în timp ce spiritismul practicat în societăţile occidentale era doar o iluzie sau o farsă. Benedetto Croce criticase această încercare de a „istoriciza" Natura, amintind că Istoria este creaţia exclusivă a spiritului [4].

De la Ernesto de Martino am aflat că în urma apariţiei cărţii *Tecniche dello Yoga*, Einaudi primise cîteva denunţuri, probabil din partea Legaţiei, privind activitatea mea „fascistă" dinainte de război. Dar răspunsul lui de Martino a fost clar şi simplu : relativ la colecţia pe care o dirijează, nu admite argumente de ordin neştiinţific. Obiecţiile pe care mi le-a adus cîteva luni în urmă, în prefaţa traducerii italiene a *Tratatului de istoria religiilor* priveau exclusiv metoda utilizată în cercetarea faptelor religioase — pe care de Martino o numea „fenomenologie" (pentru mine era mai degrabă o morfologie) şi căreia îi opunea istoricismul crocian. Dar denunţurile primite de Einaudi, deşi n-au avut rezultatul aşteptat de cei care le făcuseră, mi-au amintit, oportun, că imprudenţele şi erorile săvîrşite în tinereţe constituie o serie de *malentendu*-uri care mă vor urmări toată viaţa.

Mai tîrziu însă, mi-am dat seama că nu aveam dreptul să mă plîng. Datorită acestor *malentendu*-uri mă aflam în Occident, liber să-mi continui lucrul în istoria religiilor, orientalistică şi filozofia culturii. Dacă n-ar fi existat Nae Ionescu (sau mai precis, dacă Profesorul, în opoziţia lui tot mai radicală faţă de regele Carol, nu s-ar fi apropiat de Germania hitleristă), aş fi rămas în ţară, probabil profesor la Universitate, pînă prin 1946—47 ; apoi aş fi împărtăşit soarta multor altora din generaţia mea. (Dar uneori îmi spuneam că soarta aceasta a fost doar amînată. De ce mă preocupa, încă, după atîţia ani, „enigma morţii colective ?")

*

La 11 septembrie m-am întors, singur, la Paris, iar între 14 şi 19 septembrie am participat la Congresul de Psihologie Religioasă de la Royaumont. Comunicarea mea (mi se sugerase să vorbesc despre „Images religieuses — images naturelles") a avut destul succes şi discuţia s-a prelungit mai mult de două ceasuri. Reîntors la Paris, am recitit cele 370 de pagini ale romanului ; în afară de fragmentele, destul de numeroase, desprinse din *Apocalips*, textul m-a decepţionat. M-am apucat pe loc, cu furie, să revizuiesc manuscrisul, reducînd drastic episoadele în legătură cu personajele vechiului roman şi refăcînd, uneori în întregime, cîteva capitole.

---

[4] Observaţii similare am schiţat şi eu într-un articol din „Critique".

Dar, uneori, veştile şi întîlnirile mă depărtau de orizontul *Nopţii de Sînziene*. La 3 octombrie a venit să mă vadă R.P. Jean Bruno, directorul revistei „Études Carmélitaines", ca să mă invite la Congresul despre „Chasteté et expérience mystique", din septembrie 1950. Două zile în urmă am primit scrisoarea d-nei Olga Froebe-Kapteyn, cerîndu-mi să conferenţiez în cadrul „*Eranos*"-ului din august 1950. Invitaţia m-a bucurat şi m-a măgulit. Citisem încă din ţară primele „Eranos Jahrbücher" şi mă cucerise ideea acestui tip de simpozion pluridisciplinar la care participaseră deja, în afară de C.G. Jung, savanţi pe care-i admiram mult : Paul Pelliot, Jean Przylusky, Louis Massignon, H. Zimmer, H.-Ch. Puech, Gershom Scholem şi alţii.

Henry Corbin, care conferenţiase pentru prima oară în acel an, m-a invitat în micul lor apartament din rue de l'Odéon şi, împreună cu Stella, am stat de vorbă despre întîlnirile şi discuţiile de la Ascona. Stella izbutea, cu discreţie, să-i comunice toate nuanţele şi amănuntele pe care le suprima surditatea, chiar cînd purta aparatul. Henry mi-a vorbit cu pricepere şi admiraţie despre *Traité d'histoire des religions* şi *Le Mythe de l'éternel retour*. Mi-a propus, de asemenea, să reluăm împreună revista „Zalmoxis", publicînd-o sub auspiciile Institutului de Iranologie pe care îl conducea la Teheran. Dacă n-aş fi fost angajat în atîtea proiecte, aş fi primit cu bucurie. Dar am amînat reapariţia revistei pentru mai tîrziu.

Către sfîrşitul lui octombrie se făcuse atît de frig încît nu puteam scrie decît încălzindu-mi mîinile pe o sticlă cu apă fierbinte. Cu mare efort puneam la punct textul corectat al romanului. Eram nerăbdător să-l citească Christinel, care se reîntorsese de curînd din Italia. Cînd a terminat cele 370 de pagini dactilografiate, m-a cuprins în braţe, emoţionată. Această reacţie a primului cititor (şi Christinel a rămas de atunci primul cititor al tuturor scrierilor mele literare) mi-a dat curaj. În sfîrşit, îmi spuneam, am reuşit să „salvez romanul !" (Nu bănuiam, atunci, dificultăţile care aveau să mă întîmpine mai tîrziu.) Am continuat să scriu, măcar 2—3 ceasuri pe zi, deşi mă ispiteau alte proiecte. De curînd sosise de la Lund, şi se instalase la Hôtel de Suède, profesorul Stig Wikander, ale cărui erudiţie, inteligenţă şi originalitate le admiram încă de la primele lui lucrări. Evident, petreceam mult timp împreună, discutînd mai ales istoria religiilor indo-europene pe care în ultimii zece ani o reînnoise, atît de strălucit, Georges Dumézil. Cum era de aşteptat, asemenea discuţii, la care se adăugau şi alte preocupări, mă detaşau de *Noaptea de Sînziene*. În noiembrie am reluat redactarea unui capitol din *Le Chamanisme*, întrerupt cu patru luni în urmă. Am ghicit că abandonarea romanului o dezamăgise pe Christinel. Dar, pe de altă parte, îşi dădea seama că e vorba de o lucrare importantă pentru mine şi încerca să mă ajute după puteri. (Atunci a învăţat Christinel dactilografia şi a început să dactilografieze capitolele din *Le Chamanisme* pe măsură ce le transcriam.)

Prin Denis de Rougemont, *Le Mouvement Européen* mă invitase la Conferinţa culturală care avea loc la Lausanne, între 8 şi 13 decembrie 1949. Posesor al unui simplu *titre de voyage*, la frontiera franco-elveţiană am fost invitat, singurul din vagonul nostru, să cobor cu valiza în mînă şi, într-un birou al gării, am fost percheziţionat cu destulă rigoare. Dînd cu ochii de *Traité d'histoire des religions* şi *Le Mythe de l'éternel retour*, şi aflînd ce-am fost înainte de a deveni apatrid, inspectorul şi-a cerut scuze, adăugînd totuşi că vina este în bună parte a mea : de ce stă scris în *titre de voyage* : „sans profession" ? De ce n-am precizat că sînt *homme de lettres* ? Evident, i-am dat dreptate. (Puţine luni în urmă am devenit membru al Asociaţiei scriitorilor francezi.)

Revedeam Lausanne după 23 de ani şi primele ceasuri le-am petrecut plimbîndu-mă în jurul lacului. L-am cunoscut pe Denis de Rougemont, apoi, în dimineața următoare, pe Salvador de Madariaga, pe Stephen Spender, pe Étienne Gilson ; aproape singurii, de altfel, care meritau să fie cunoscuți. Majoritatea participanților aveau alte preocupări ; în primul rînd, să obțină un loc în cele cîteva „comisii“ în curs de constituire. Sperasem cu încăpățînare în *Le Mouvement Européen,* în posibilitățile de a „europeniza“ culturile (dacă nu, deocamdată, chiar instituțiile politice), scoțînd în evidență solidaritatea diferitelor tradiții spirituale europene. Dar nu credeam în virtuțile birocrației, în creativitatea „comisiilor“. Mi-am făcut totuși datoria. Ca să reconfirm tendința de a depăși fricțiunile româno-maghiare, i-am propus profesorului Andreas Alföldi să citesc eu, în ședința finală, textul pe care îl redactase : un apel patetic pentru salvgardarea elitelor intelectuale de dincolo de Cortina de Fier.

◆

La 9 ianuarie 1950, după căsătoria civilă, și pentru că biserica română era încă închisă, slujba religioasă — celebrată de doi preoți, unul ortodox, celălalt greco-catolic — a avut loc în apartamentul, somptuos și vetust, al unei prietene a familiei, în rue Mignard. Martorul meu a fost N. I. Herescu, nași Sibylle și Emil Cioran, iar printre invitați, Georges Dumézil și H.-Ch. Puech cu soțiile, și Stig Wikander. Cu cîteva zile mai înainte închiriasem, la Hôtel de Suède, odăița alăturată, comunicînd direct cu camera Nr. 18 în care locuiam din 1946. Astfel că aveam acum un mic „apartament“ ; cum însă nu ni se îngăduia să pregătim decît ceaiuri și cafele, luam mesele la un restaurant ieftin, dar curat, din cartier. Aparent, nimic nu se schimbase. Și totuși, așa cum o simțisem cu un an mai înainte, începusem o viață nouă.

XXI

SUCCESUL CĂRȚILOR MELE DE ISTORIE A RELIGIILOR ȘI DE ORIENTALISTICĂ NU MĂ CONSOLEAZĂ SĂ-MI SACRIFIC CREAȚIA LITERARĂ

Anul 1950 a fost, și nu numai pentru mine, bogat în evenimente. Răsfoind caietele *Jurnalului,* mi-am amintit activitatea dezordonată a acelor luni de iarnă, munca istovitoare și speranțele pe care le nutream, urmate de surprizele și dezamăgirile care m-au întîmpinat către sfîrșitul primăverii.

Dar, înainte de toate, 1950 a fost anul conferințelor și al congreselor. Invitat de Jean Wahl am vorbit la „Collège Philosophique“ despre *La structure des mythes* (13 ianuarie) și *Le Mythe dans le monde moderne* (20 ianuarie). La prima conferință au asistat, printre alții, Maurice Leenhard și Claude Lévi-Strauss. Așa cum mă așteptam, Lévi-Strauss nu părea deloc de acord cu interpretarea mea, dar a păstrat, semnificativ, tăcerea în timpul discuției. A doua conferință a avut mai mult succes (dispuneam, de altfel, de un text scris) ; au urmat discuții pasionante (cel puțin, pentru mine) cu Eric Weil, abatele Morel, Michel Carrouges, Aimé Patri.

În ziua următoare am ținut conferința inaugurală la „Centre Roumain de Recherches“, de față fiind și Principele Nicolae, protectorul și sprijinitorul Centrului [1]. Am vorbit despre „România şi Orientul", dezvoltînd una din temele mele favorite. Am insistat mai ales asupra funcţiei de intermediar — adevărată „punte de legătură" între Orient şi Europa occidentală — pe care ar putea-o împlini cultura românească. Într-adevăr, această cultură realizase, de-a lungul secolelor, sinteza cîtorva importante tradiţii spirituale : a neoliticului şi a vechiului Orient, a Traciei şi a Bizanţului. La care se adăugau, alături de contribuţiile culturale de origine slavă şi, recent, extrem-orientală, familiaritatea cu credinţele, obiceiurile şi instituţiile specifice Imperiului Otoman.

---

[1] Acest „Centre Roumain des Recherches“, al cărui secretar era Octavian Vuia (la insistențele Prințului Nicolae, eu acceptasem președinția) a avut, timp de mulți ani, o variată și stimulantă activitate. Printre conferențiarii francezi îmi amintesc de preoții Jean de Menasce și Jean Daniélou, Gabriel Marcel, Marcel Brion, Henry Corbin, Marcel Griaule.

La sfîrşitul lui ianuarie, R.P. Jean Daniélou — pe care-l întîlnisem cu un an mai înainte şi cu care aveam să mă împrietenesc — m-a invitat să dejunez la Casa părinţilor iezuiţi din rue Vaneau, unde se afla şi redacţia revistei „Études". Astfel am avut prilejul de a-l cunoaşte pe Teilhard de Chardin. După dejun ne-am retras, împreună cu Jean Daniélou, în camera lui Teilhard, unde am rămas mult timp de vorbă. Îndată ce m-am întors la Hôtel de Suède, am notat o parte din convorbirea noastră. Din păcate am rătăcit acele pagini, dar n-am uitat esenţialul. Pe atunci, Teilhard nu putea publica nici una din lucrările lui filozofice sau teologice ; i se îngăduise, totuşi, să distribuie anumite texte scurte, multiplicate la roneograf. La despărţire mi-a dăruit şi mie cîteva din ele. Le-am citit în aceeaşi zi, cu mare interes ; dar n-am înţeles originalitatea gîndirii lui Teilhard decît mulţi ani în urmă, după apariţia cărţii *Le Phénomène humain*...

În februarie am reluat, cu furie, lucrul la *Le Chamanisme*. Scriam cîte douăsprezece ore pe zi şi Christinel începuse să dactilografieze capitolele încheiate. Dar situaţia materială se înrăutăţea. Din ianuarie, generalul Rădescu încetase subvenţiile acordate studenţilor şi cîtorva intelectuali români din Paris. *La Nuit bengali* (titlul ales de Gallimard pentru *Maitreyi*) îşi amînase apariţia şi nu îndrăzneam să cer un nou avans din drepturile de autor. În afară de onorariile articolelor publicate în „Critique", nu puteam conta decît pe cei 20.000 de franci lunar pe care ni-i trimitea Lisette. (Se afla acum la New York, unde Ionel Perlea, angajat de Metropolitan Opera, obţinuse un mare succes dirijînd *Tristan şi Isolda*. Un critic

scrisese că de 40 de ani, de la Gustav Mahler, nu se mai ascultase o atît de perfectă execuţie.) Începusem să ne împrumutăm pe unde puteam. Dar încă nu ne hotăram să renunţăm la a doua cameră, camera nr. 17, de la Hôtel de Suède.

*

La începutul lui martie am întrerupt din nou *Le Chamanisme* ca să redactez cele două conferinţe pe care aveam să le ţin la Roma : „Le chamanisme", la Universitate, invitat de Raffaele Pettazzoni, şi „Le tantrisme et le chamanisme", la Institutul de Studii Orientale (ISMEO) invitat de Giuseppe Tucci. Am plecat la 20 martie, într-un vagon de clasa a III-a, şi am ajuns extenuaţi ; a doua zi de dimineaţă. ISMEO ne rezervase o cameră la Pensione Huber, pe via Paisiello, foarte aproape de Villa Borghese. Dar greva generală de 12 ceasuri m-a împiedicat să-l văd pe Tucci. Am reuşit, totuşi, să ajung pînă la Pettazzoni. Am aflat, cu emoţie, că voi conferenţia în *Aula Prima* şi că rectorul Universităţii va fi de faţă. Am regretat, în acel moment, că alesesem un subiect atît de tehnic ; aş fi putut vorbi, îmi spuneam, despre structura şi funcţiile mitului, probleme de interes general. Totuşi, notam în *Jurnal*, a doua zi de dimineaţă acea magnifică sală era aproape plină. Am reîntîlnit şi cunoscut o seamă de savanţi (printre alţii A. Grenier, directorul Institutului Francez. Angelo Brelich, Karl Kerényi, L. Vanicelli etc.). Pettazzoni m-a prezentat în termeni neobişnuiţi pentru măsura şi discreţia lui.

După conferinţă, Giuseppe Tucci ne-a invitat la el acasă împreună cu Pettazzoni, „ca să bem o cafea". Cu marele orientalist păstrasem aproape tot timpul legăturile epistolare, dar îl revedeam acum după aproape 18 ani. Mi s-a părut neschimbat : aceeaşi prezenţă şi vivacitate, aceeaşi nestăvilită energie (edita texte sanscrite şi tibetane, publica lucrări savante, conducea ISMEO), aceeaşi ilimitată curiozitate. Uriaşa lui bibliotecă (clădise casa în care locuia ca s-o poată adăposti), m-a fascinat îndată ce-am pătruns în prima sală. Tucci mi-a arătat toate cărţile mele, legate, şi mi-a propus să reluăm „Zalmoxis", sub auspiciile ISMEO-ului. I-am răspuns ca şi lui Corbin : îi sînt recunoscător, dar deocamdată trebuie să închei cărţile începute. „Le port în spate de cinci, şase ani !", i-am mărturisit zîmbind. După două zile mi-am ţinut conferinţa, — urmată de o lungă şi pasionantă discuţie — într-una din sălile Institutului. Datorită generozităţii lui Tucci am mai rămas la Roma încă două zile, şi astfel am putut revedea forurile şi locurile mele preferate.

La Paris am redeschis manuscrisul *Şamanismului*. Poate aş fi reuşit să închei încă două capitole începute, dacă n-ar fi intervenit o serie de plictiseli şi obstacole neprevăzute. Către sfîrşitul lui aprilie, cameriera m-a întrebat dacă poate lua coşul cu hîrtii ca să-l golească. Din camera de alături, unde lucram, i-am răspuns afirmativ. Uitasem că deasupra coşului de hîrtii se aflau mai multe dosare, încărcate pînă la refuz, în aşa fel încît le legasem cu sfoară ca să nu-şi piardă conţinutul. Astfel au fost incinerate cîteva kilograme de manuscrise, însemnări şi scrisori. Am regretat mai ales pierderea celor 50—60 de scrisori de la colegi, critici şi alţi cititori ai cărţilor mele (printre altele, scrisorile lui Benedetto Croce, G. Bachelard, E. Bréhier).

Am izbutit, totuşi, să-mi continui lucrul aproape în acelaşi ritm. Dar la 27 mai am plecat la Veneţia, ca să particip la Adunarea Constitutivă a Societăţii Europene de Cultură. Toţi invitaţii eram găzduiţi în faimosul hotel Bauer-Grünwald (unde n-am mai intrat niciodată de atunci). Am notat în *Jurnal* multe amănunte în legătură cu această neverosimilă regăsire a Veneţiei, prin care trecusem ultima oară în vara anului 1937, în drum spre Berna, unde mă aştepta Lucian Blaga.

La 2 iunie m-am întors la Paris, dar n-am mai izbutit să lucrez cu spor. Scriam anevoie, cu efort şi fără entuziasm. De altfel, sănătatea era tot mai şubredă ; simţeam că mă ameninţă o nouă criză de vagotonie. Veştile proaste se ţineau lanţ. *La nuit bengali*, tipărită de cîteva luni, îşi amînase apariţia pentru iunie, şi în cele din urmă pentru septembrie. Ionel Perlea, supărat că Berg, director la Metropolitan, îi ceruse să deschidă stagiunea de toamnă cu *Fledermaus* în loc de *Parsifal*, aşa cum îi făgăduise, rupsese contractul, semnat pentru trei ani, şi acceptase alte invitaţii, care s-au dovedit cu timpul mai puţin strălucite decît crezuse. În sfîrşit, la începutul lui iulie Statele Unite interveniseră în Coreea şi al treilea război mondial părea din nou iminent.

Din fericire, Sibylle închiriase o vilă la Briançon, unde ne-am instalat, împreună cu Mamy, la 20 iulie. Acele două săptămîni petrecute în Alpi mi-au amintit, cu melancolie, de excursiile din adolescenţă de-a lungul Carpaţilor. Curînd criza de vagotonie a trecut şi mi-am recăpătat sănătatea şi pofta de lucru. Dar, în afară de însemnările din *Jurnal*, n-am scris nimic altceva. Cu Christinel făceam lungi preumblări prin pădurile din marginea Briançonului şi, de cîte ori puteam, urcam pe munte. Deşi încercam să rezist, gîndul se întorcea mereu la singura carte pe care mi-ar fi plăcut s-o scriu atunci : *L'Homme comme symbole*. După *Le Mythe de l'éternel retour*, o consideram lucrarea mea cea mai originală ; erudiţia şi hermeneutica istorico-religioasă lăsau locul reflecţiei filozofice. Ar fi fost o carte scurtă, fără note, cu o bibliografie sumară la sfîrşit. Dar ştiam că n-aveam dreptul să o încep înainte de a încheia *Le Chamanisme*. Pe de altă parte, în cîteva săptămîni trebuia să prezint, la „*Eranos*", o conferinţă de două ceasuri, iar puţin timp după aceea, o scurtă comunicare la Congresul Internaţional de Istoria Religiilor.

•

Pe la începutul lui august m-am întors, singur, la Paris, ca să redactez şi să pun la punct aceste texte. Renunţasem la camera nr. 17, şi acum îmi auzeam vecinii prin amîndoi pereţii. Cînd lucram, îmi înfundam urechile cu *boules Quiès* şi izbuteam să mă conving că nu mai aud nimic. Pentru *Eranos* am utilizat fragmente din lucrările mai vechi, unele inedite. Totuşi, în ziua plecării, la 20 august, încă nu încheiasem a doua jumătate a conferinţei (după prima oră, urma o pauză de o jumătate de ceas). Ultimele 10—12 pagini le-am scris noaptea, în camera de la „Casa Tamaro", unde eram găzduiţi.

Ascona şi grupul „*Eranos*" m-au fermecat de la început. Paginile *Jurnalului* nu au păstrat decît în mică parte entuziasmul cu care am descoperit Ticino şi Lago Maggiore şi bucuria primelor întîlniri cu Olga Froebe, C. G. Jung, G.Scholem şi ceilalţi conferenţiari. Nu puteam bănui atunci rolul pe care îl va juca, în următorii cinci, şase ani, *„Eranos“*, şi mai ales fondatoarea şi animatoarea cercului, bătrîna doamnă cu părul argintiu, Olga Froebe-Kapteyn. A doua zi de dimineaţă am descoperit cu încîntare „Villa Eranos“, despărţită de „Villa Gabriella“ printr-o grădină care cobora în terase pînă pe malul lacului.

Prima conferinţă a ţinut-o Karl Kerényi, singurul care a vorbit fără note, cercetînd sala, căutînd parcă o figură asupra căreia să-şi oprească privirile. D-na Froebe m-a reţinut la dejun, în jurul faimoasei „mese rotunde“ de sub eucaliptul din grădina vilei „Gabriella“. A doua zi a conferenţiat profesorul Scholem ; mă fascinase de cum îl cunoscusem, chiar în seara sosirii mele. Îi admiram de mult erudiţia şi perspicacitatea, dar în acea seară m-au impresionat darul lui de povestitor şi geniul de a pune numai întrebări esenţiale. În timpul conferinţei lui Scholem l-am zărit pe Jung ; asculta, într-un *chaise longue* pe terasă, în dreptul ferestrei deschise. M-au frapat vigoarea lui trupească şi tinereţea privirilor. Dar de abia în ziua următoare, la dejun, aflîndu-mă în stînga lui, şi stînd de vorbă mai mult de două ceasuri, am început să-i admir înţelepciunea şi candoarea. Am notat în *Jurnal* (= *Fragments*, I, p. 130) cîteva din mărturisirile lui (amare) în legătură cu „ştiinţa oficială“.

Conferinţa pe care am ţinut-o la 25 august a avut destul succes, ceea ce a hotărît-o pe Olga Froebe să mă invite la *„Eranos“*-ul 1951, şi apoi la toate celelalte, pînă la moartea ei. Ca şi ceilalţi conferenţiari, aproape că nu am avut timp să mă odihnesc. Lungi discuţii cu Jung, cu Louis Massignon, Henry Corbin, Raffaele Pettazzoni (*Fragments*, I, pp. 130 sq). Joachim Wach, care îşi petrecea vacanţa la sora lui stabilită la Locarno, m-a invitat să dejunăm într-o *trattoria*. Admira *Traité* şi *Le Mythe de l'éternel retour*, cărţi pe care le discuta în cursul lui de istoria religiilor de la Universitatea din Chicago. Notam în *Jurnal* : „Ar vrea să facă ceva ca să mă invite în S.U.A., dar nu prea ştie ce şi cum“. (A făcut-o, totuşi, cinci ani mai tîrziu.)

Am avut, de asemenea, o lungă convorbire cu John Barrett, de la „Bollingen Foundation“ ; Henry Corbin îi vorbise de mine, insistînd mai ales asupra greutăţilor cu care mă lupt. John Barrett mi-a făgăduit că va interveni la Direcţia Fundaţiei ca să mi se acorde (ca şi altor savanţi, bunăoară Karl Kerényi) o bursă de studii. Nu-mi puteam închipui, în acea caldă după-amiază de august, că o voi căpăta atît de curînd...

•

Cum scriam la începutul acestui capitol, 1950 a fost anul conferinţelor, al întîlnirilor şi al congreselor. Abia întors din Elveţia, am plecat, la 3 septembrie, la Amsterdam, unde avea loc Congresul Internaţional de Istoria Religiilor. Profesorul Gerardus van der Leeuw, preşedintele congresului, mă numise în comitetul de iniţiativă pentru crearea Asociaţiei Internaţionale de Studii Istorico-Religioase, astfel că a trebuit să iau parte la toate discuţiile preliminare. (Am avut, ca toţi ceilalţi, satisfacţia să văd Asociaţia proclamată solemn în ultima zi a Congresului ; secretar general fusese numit profesorul Bleeker, iar vicepreşedinte şi director al noii reviste, „Numen“, Raffaele Pettazzoni.) Pentru că nu aveam bani să-mi plătesc hotelul, am fost găzduit la un particular : o cameră de bonă, cu un pat de campanie, fără masă de scris, fără baie. În acea săptămînă, cîţiva colegi, sub pretextul că descoperiseră un „restaurant exotic“ sau o „adevărată tavernă olandeză“, mă invitau mereu la masă.

Ca la orice congres internaţional, partea cea mai importantă au constituit-o nu atît conferinţele şi comunicările, cît discuţiile cu maeştrii şi colegii din alte ţări sau alte continente. Pe unii din ei i-am întîlnit pentru prima oară atunci, la Amsterdam. Am prezentat o scurtă comunicare : „Mythes cosmogoniques et guérisons magiques“, pe care aveam s-o dezvolt mai tîrziu în *Myth and Reality* (= *Aspects du mythe*). Îmi amintesc şi acum discuţiile cu Stig Wikander şi Maurice Leehardt, plimbarea cu soţii Puech şi Jean Filliozat în grădina zoologică, recepţia de la Rijksmuseum...

La nuit bengali a apărut, în sfîrşit, în septembrie, dar n-a avut succesul — nici de critică, nici de public — pe care îl aşteptam, Brice Parain şi cu mine. Pe de altă parte, Gustave Payot părea plictisit că, nici doi ani după *Traité d'histoire des religions,* publicasem un „roman". „Numele dumitale, mi-a spus, evocă în mintea cititorilor un orientalist şi un istoric al religiilor. Nu trebuie să-i dezorientezi !" Avea, desigur, dreptate. Dar eu crezusem că tradiţia compartimentării stricte, impusă de pozitivism (obiectivitatea cercetării ştiinţifice şi a gîndirii filozofice, pe de o parte, subiectivitatea creaţiilor artistice, pe de alta), devenise desuetă. Nu puteam uita că aproape toţi filozofii germani de la începutul secolului XIX scriseseră romane, iar succesul unor autori ca Gabriel Marcel, Camus sau Jean-Paul Sartre demonstrase solidaritatea între gîndirea filozofică şi creaţia literară. Mă înşelasem, însă, alegînd *Maitreyi* pentru debutul meu literar în Franţa. Cîţi dintre cititori ar fi putut descifra, ca Gaston Bachelard, *„une mythologie de la volupté"* în acest roman din tinereţe ?

Din fericire, în acea toamnă 1950 credeam că *La nuit bengali* ar putea avea succes, măcar de public, ceea ce mi-ar fi îngăduit să cer încă un avans din drepturile de autor. Situaţia noastră financiară se agrava pe măsură ce trecea timpul. Eram nevoiţi să ne împrumutăm de la prieteni şi de la Sibylle, ca să ne asigurăm chiria camerei şi o masă pe zi la restaurantul (totuşi, atît de ieftin) din rue de Sèvres.

La sfîrşitul lui septembrie am luat parte la Congresul de Psihologie Religioasă organizat de R. P. Bruno şi de *„Etudes carmélitaines"*. Eram găzduiţi în mînăstirea carmelitană din Fontainebleau. Am improvizat o conferinţă despre *chasteté et états mystiques chez les primitifs,* dar mai ales am stat de vorbă cu cîţiva psihologi şi psihanalişti, în primul rînd cu Dr. René Laforgue, a cărui carte despre Baudelaire (*La Psychologie de l'échec*) o citisem nu de mult. Două săptămîni în urmă, René şi Délia Laforgue ne-au invitat la dejun în apartamentul lor din 62 bis rue de la Tour, şi, pentru că plecau la Casablanca, ne-au propus să-l locuim noi pentru patru luni. Nu ne venea să credem : să locuim într-un apartament de cinci camere, cu un salon care ni se părea uriaş ; să pot lucra fără vecini, într-un birou perfect izolat (cabinetul în care Dr. Laforgue îşi primea pacienţii.)

Ne-am mutat după cîteva zile, dar nu m-am putut apuca imediat de *Le Chamanisme.* Aveam de redactat comunicarea pentru *„Etudes carmélitaines"*, un articol pentru „Critique" şi alte texte. Singura plictiseală o constituia Anna, femeia de menaj pe care ne-o lăsase Dr. Laforgue : trebuia să-i dăm, în fiecare dimineaţă, o sumă de bani pentru piaţă. De multe ori îi dam numai jumătate, pretextînd că noi sîntem invitaţi la dejun ; de fapt, mergeam în Jardin du Luxembourg şi ne mulţumeam cu un sandviş.

În primele săptămîni din decembrie situaţia părea disperată. Începuse ofensiva chineză în Coreea şi odată cu ea se răspîndise din nou panica războiului. Cînd am schimbat ultima bancnotă de 500 de franci, Christinel s-a hotărît să încerce un nou împrumut la o prietenă care ne scosese de mai multe ori din nevoie. S-a întors cu 5 000 de franci, ceea ce ne asigura mesele pe cîteva zile. În dimineaţa următoare am primit scrisoarea prin care „Bollingen Foundation" mă anunţa că, începînd de la 1 ianuarie 1951, mi se acordase o bursă lunară de 200 dolari, timp de trei ani. Şi tot în aceeaşi săptămînă *„Centre National de la Recherche Scientifique"* mă informa că fusesem numit *attaché de recherches,* cu 35 000 franci pe lună. Dar cum nu puteam beneficia de două mensualităţi, a trebuit să aleg ; şi pentru că o puteam primi în orice ţară, nu numai în Franţa, am ales bursa „Bollingen".

Din acea dimineaţă de 9 decembrie m-am simţit eliberat de coşmarul sărăciei. Ne puteam îngădui să prînzim în fiecare zi, la noi acasă. Puteam, de asemenea, invita prietenii, aşa cum nu mai îndrăznisem s-o facem de mult. În sfîrşit, eram liber să mă consacru exclusiv redactării ultimelor capitole din *Le Chamanisme.* Îmi făgăduisem, cu orice preţ, să termin cartea în cursul iernii.

•

Mă închideam în biroul doctorului Laforgue şi lucram cîte douăsprezece ceasuri pe zi. Din fericire, locuiam foarte aproape de Musée de l'Homme şi doar la o staţie de metrou de Musée Guimet. Puteam consulta bogatele lor biblioteci fără să pierd prea mult timp. Pe de altă parte, bunul meu prieten, Jean Gouillard, se mutase de curînd în același cartier. Aflînd că Georges Dumézil, acaparat de cursuri și de propriile lui lucrări, nu se mai încumeta să citească și să corecteze manuscrisul ultimelor capitole, Jean Gouillard se oferise să-i ia locul. O dată pe săptămînă urcam în camera lui de mansardă și-i aduceam un anumit număr de pagini. Jean le corecta chiar în acea noapte și cîteva zile în urmă Christinel le aduna, dactilografiate, în dosarele capitolului respectiv.

Uneori invitam prietenii la masă; nu le venea să creadă (cum nu ne venise nici nouă) că cinăm într-o sufragerie atît de elegantă. De mulți ani, se obișnuiseră (ca și noi) să mănînce pe o măsuță, într-o cameră de hotel, sau de bonă, sau, în cazul cel mai bun, într-un restaurant ieftin de cartier. (Cred că, pe atunci, numai Rodica și Eugen Ionescu dispuneau de ceea ce exilații numeau „o *adevărată* masă de sufragerie“.)

N. I. Herescu, care fusese chemat la catedra de latină a Universității din Lisabona, rămăsese tot atît de optimist; continua să creadă în indestructibila justiție a Istoriei... Cu un an mai înainte, Emil Cioran publicase prima lui carte scrisă în franțuzește, *Précis de décomposition*, uluindu-ne pe toți, dar mai ales pe criticii literari, prin perfecțiunea stilului. Tot în primăvara 1950 se juca la teatrul „Noctambule“ piesa lui Eugen Ionescu *La cantatrice chauve*, inaugurînd acea carieră excepțională care se prelungește încă, pe toate meridianele pămîntului.

De curînd, ne împrietenisem cu Monica Lovinescu, pasionată de literatură și de teatru (contribuise la succesul piesei lui Eugen Ionescu), și cu Virgil Ierunca, entuziast și neobosit de cîte ori era vorba de o inițiativă culturală a exilului. Spre bucuria — dar și surpriza — tuturor, Monica și Virgil aveau să se căsătorească în primăvara următoare.

Venea, de asemenea, să ne vadă Alexandru Vona, pseudonimul literar al lui Albert Samuel. Ne cunoșteam de cîțiva ani și îi admiram romanul; speram chiar că va fi publicat de Gallimard [3].

La sfîrșitul iernii, Délia și René Laforgue s-au întors de la Casablanca, și noi ne-am regăsit camera nr. 18 la Hôtel de Suède. Ultimul capitol din *Le Chamanisme* l-am scris cu mare efort; începusem să simt consecințele surmenajului. În martie, Christinel a încheiat dactilografierea; peste 700 de pagini, pe care m-am grăbit să le duc lui Gustave Payot. I-am spus, oarecum în trecere, că voi adăuga cîteva pagini de concluzii... „Sînt prea extenuat ca să le redactez acum, i-am mărturisit. O voi face într-o săptămînă, două, la Roma.“ Spre bucuria și mirarea mea, Gustave Payot mi-a înmînat pe loc o sumă destul de importantă, ceea ce ne-a îngăduit să petrecem o lună de zile în Italia.

*

La 25 martie am ajuns la Roma, și cea dintîi vizită am făcut-o lui Pettazzoni. M-a felicitat, cu uimire și admirație, aflînd că *Le Chamanisme* se află sub tipar. Am plecat apoi la Napoli, unde ne așteptau Nina Battali și inginerul Giacomo Nardone. Prietenii noștri ne-au plimbat cu mașina de-a lungul coastei amalfitane și am revăzut lacurile și Pozzuoli. Cîteva zile în urmă am coborît cu trenul pînă la Taormina. Pășeam pentru întîia oară pe pămîntul Siciliei și n-am mai uitat de atunci această insulă fabuloasă. După zece zile petrecute la Taormina, Catania și Palermo, regăsisem sănătatea și, mai ales, pofta de lucru. Grădina botanică din Palermo îmi amintise de Goethe și de faimoasa lui teorie a „plantei originare“. Mi-ar fi plăcut să pot consacra o lună, două, lecturilor din Goethe. Dar îmi dădeam bine seama că asemenea reîntoarceri în universurile spirituale descoperite în adolescență și tinerețe îmi erau, deocamdată, interzise. Așa că m-am mulțumit să citesc lucrările de orientalistică și istoria religiilor pe care mi le dăruiseră de curînd maeştrii şi colegii mei italieni. Ne-am îmbarcat, la căderea nopţii, pe micul vapor de cursă care ajungea dimineaţa la Napoli. Ca de obicei, ritmul valurilor, cerul înstelat şi acele zgomote misterioase care se transformau pe nesimţite în şoapte m-au proiectat într-un trecut anevoie de identificat : o călătorie pe Dunăre şi Marea Neagră ?, serile petrecute pe puntea vaporului care mă ducea de la Napoli la Atena ?, sau de la Constanţa la Alexandria, de la Port-Said la Colombo ?... Nu încercam să aflu mai mult. Eram fermecat de această bruscă şi beatifică regăsire a trecutului.

---

[3] Într-adevăr, deși tradus (prost) în franțuzește, fusese citit cu interes de Brice Parain și alți lectori de la Gallimard. Ar fi putut apărea dacă autorul ar fi prezentat o nouă traducere. Dar după pierderea soției, Mira, în urma unui accident absurd, Vona nu s-a mai interesat de soarta romanului.

După trei zile la Napoli, ne-am instalat pentru o săptămînă la Roma. Cred [3] că atunci l-am revăzut pe J. Evola. Îmi scrisese la Hôtel de Suède şi aflasem că, rănit de o schijă la şira spinării, în timpul asediului Vienei de către trupele sovietice, era condamnat să-şi petreacă restul vieţii într-un fotoliu. Cînd am fost condus în odaia lui, J. Evola m-a întîmpinat totuşi în picioare ; fusese ridicat de bătrînul lui tată ajutat de o infirmieră. După ce mi-a strîns mîna, cei doi l-au reaşezat în fotoliu, apoi ne-au lăsat singuri. Citisem unele cărţi ale lui Evola încă din timpul studenţiei, dar îl întîlnisem pentru întîia şi ultima oară în primăvara lui 1937, la un dejun, invitat de Nae Ionescu. Îi admiram inteligenţa şi, mai ales, densitatea şi claritatea prozei. Ca şi René Guénon, Evola presupunea o „tradiţie primordială" în existenţa căreia nu izbuteam să cred ; îi suspectam caracterul ei factice, anistoric.

În acea după-amiază am vorbit despre multe, dar îndeosebi despre decadenţa, sau, cum se exprimase Evola, „putrefacţia" culturilor occidentale contemporane. Dintr-un anumit punct de vedere — al „tradiţiei" exemplare, anistorice — avea dreptate. Dar problema care mă preocupa era alta : în măsura în care cred în creativitatea spiritului uman, nu pot dispera ; cultura, chiar într-o epocă crepusculară, este singurul mijloc de a comunica anumite valori şi de a transmite un anumit mesaj spiritual. Într-o nouă „Arcă" prin care ar putea fi salvate creaţiile spirituale ale Occidentului, nu e deajuns să figureze *l'Ésotérisme de Dante* a lui René Guénon, ci şi înţelegerea poetică, istorică şi filozofică a *Divinei Comedii.* Limitarea hermeneuticii creaţiilor spirituale europene exclusiv la semnificaţiile lor „esoterice" repeta, în sens opus, reducţia de tip materialist ilustrată cu atîta succes de Marx sau Freud.

Pe de altă parte, adăugam, reintrarea Asiei în istorie şi descoperirea spiritualităţii societăţilor arhaice nu vor putea rămîne fără consecinţe. J. Evola credea că, în orice caz, e prea tîrziu, că asistăm, de fapt, la o aculturalizare generală. La prima vedere, avea dreptate. Dar aculturalizarea nu reprezintă decît o primă fază a unui proces mult mai complex. Camuflarea sau chiar ocultarea sacrului şi, în general, a semnificaţiilor spirituale caracterizează toate epocile crepusculare. Este vorba de supravieţuirea larvară a sensului original, care devine astfel *irecognoscibil.* De aici importanţa pe care o acordam imaginilor, simbolurilor şi naraţiunilor epice ; mai precis, analizei hermeneutice care le decriptează semnificaţiile şi identifică funcţiunile originale.

Dar, evident, în ceasul petrecut alături de Evola, n-am atins decît în treacăt aceste probleme.

*

După întoarcerea noastră la Paris am fost confiscat de *Le Chamanisme :* corecturile în pagină, indexul şi redactarea *concluziilor* mi-au luat două săptămîni. Dar de abia acum am putut aprecia pe deplin meritele şi lipsurile acestei cărţi. Mă nemulţumeau mai ales *concluziile,* redactate prea succint, în mare grabă, sub presiunea tipografului[4]. Dar nu mă puteam îndoi de noutatea şi valoarea acestei cărţi. Pentru întîia oară erau prezentate şi interpretate prin hermeneutica şi în perspectiva istoriei religiilor toate speciile de şamanism, nu numai cele „clasice", caracteristice Siberiei şi Asiei Centrale. Analizam, de asemenea, structura şi funcţiunea anumitor mitologii şi tehnici şamanice supravieţuind, mai mult sau mai puţin camuflate, în „religiile istorice“ (India, Grecia antică, China, Japonia etc.). În plus, nu acceptasem, așa cum se obișnuia, argumentele fiziologice (absența vitaminelor !) sau psihologice (irupția anumitor elemente din inconștient) prin care se explica extazul de tip șamanic. Analiza experiențelor și prezentarea ceremoniilor care consacrau pe neofit puneau în lumină solidaritatea lor cu modelul exemplar al inițierii. Nu mai puțin pertinentă și utilă mi se părea cercetarea diferitelor semnificații acordate transei extatice, atît în religiile primitive, cît și în cele istorice. Distanța între tehnicile șamanice și practica yoga, diferența calitativă între extaz și *enstasis* deveneau evidente și, mai ales, importante pentru înțelegerea istoriei universale a spiritualităților.

---

[3] Ezit asupra datei pentru că am pierdut agendele anilor 1949—1954.

[4] Le-am elaborat mai tîrziu, pregătind versiunea engleză, care constituia, de fapt, ediţia a II-a, revăzută şi sporită.

Cînd am dat bunul de tipar, eram sigur că *Le Chamanisme* va interesa nu numai pe etnologi și pe istoricii religiilor, ci chiar pe cititorii nespecialiști. Într-adevăr, cartea, apărută în septembrie, a fost foarte bine primită ; curînd avea să fie retipărită și tradusă în mai multe limbi.

*

La începutul verii, redevenisem liber. Conferința pentru „*Eranos*“ — „Le Temps et l'Éternité dans la pensée indienne“ — hotărîsem s-o scriu în august ; adunasem mai de mult materialul și schițasem planul. Am reușit, de asemenea, să-l conving pe Georges Bataille că trebuie să amîn redactarea cărții *Le Tantrisme*. La Roma, aflasem de la Tucci că va edita în curînd, însoțite de traducerea engleză, comentariul lui Candrakirti la *Guhya samāja Tantra* împreună cu glosele lui Tson Kha-pa, accesibile pînă acum numai în tibetană [5]. I-am mărturisit lui Georges Bataille că nu îndrăznesc să încep mica mea monografie despre tantrism înainte de a cunoaște aceste texte.

Eram, deci, liber să mă consacru exclusiv romanului. Îmi spuneam că voi putea scrie cu mult spor în vila pe care o închiriase Sibylle la Guéthary. Dar pentru că chiria se urcase din nou, am hotărît să lăsăm camera de la Hôtel de Suède și să ne mutăm în micul apartament al lui Jacqueline Desjardin, în rue Duhesme. Am împachetat cu melancolie cărțile și hîrtiile care se adunaseră în cei patru ani și jumătate cît locuisem în rue Vaneau. Din fericire, la începutul lui iulie am plecat la Guétary. Eram nerăbdător să recitesc, cu creionul în mînă, întregul manuscris al *Nopții de Sînziene*. Și de data aceasta textul m-a dezamăgit. Nu-mi puteam ierta că, în vara anului 1949, în loc să încerc o continuare a *Huliganilor*, mă lăsasem antrenat într-un labirint. Într-adevăr, îmi dădeam acum seama că scenariul romanului seamănă tot mai mult cu rătăcirea personajelor principale într-un labirint, rătăcire lungă și deprimantă, pentru că încă nu se ghicește semnificația ei inițiatică. Dificultățile se agravau de la capitol la capitol. Deși acțiunea se prelungea pe 12 ani și în pofida marelui număr de personaje, *Noaptea de Sînziene* nu trebuia să semene cu un *Război și Pace* în miniatură. Pe de altă parte, anumite obsesii ale personajului principal, Ștefan Viziru, și întîmplările, uneori enigmatice, în care se trezea implicat, nu trebuiau să amintească „atmosfera“ povestirilor fantastice. Toate semnificațiile trans-istorice trebuiau perfect camuflate în concretul evenimentelor istorice.

După cîteva zile de șovăială m-am apucat de lucru. Scriam în fiecare zi, cu încăpățînare, uneori cu entuziasm, corectînd sau rescriind în întregime unele episoade. Astfel că la 1 august, cînd ne-am reîntors la Paris, dispuneam de 150 de pagini, care mi se păreau „definitive“.

Evident, ne-am simțit străini în noul nostru cartier. Dar în acel sfîrșit de vară, aproape că n-aveam timp să-l cercetez. Rămîneam ziua întreagă în casă, pregătind conferința pentru Ascona. De data aceasta m-a întovărășit și Christinel. Ca și mine cu un an mai înainte, Christinel a fost fascinată de frumusețea locurilor și încîntată de prezența atîtor colegi și prieteni (Corbin, Puech, Dr. Godel), concentrați la „Casa Tamaro“. I-au plăcut, de asemenea, figura și felul de a fi al d-nei Froebe. Foarte probabil, Olga a fost impresionată de modestia și farmecul lui Christinel, pentru că ne-a invitat să petrecem luna iunie 1952 la „Casa Gabriella“.

---

[5] Din păcate, lucrarea n-a apărut decît fragmentar și destul de tîrziu.

Am ţinut conferinţa cu destul brio, deşi îmi fusese teamă că, după primul ceas, mă va doborî oboseala. În noaptea aceea avusesem cea mai lungă şi mai tenace insomnie de care îmi aminteam. Am încercat să mă odihnesc după-amiaza, dar n-am izbutit. Atunci am avut, timp de o jumătate de oră, un pasionat şi misterios *rêve-éveillé*, provocat, probabil, de reimersiunea în spiritualitatea indiană şi în amintirea experienţelor mele din India (cf. *Fragments d'un Journal*, I, pp. 153—55).

După încheierea „*Eranos*"-ului, Alice şi Roger Godel ne-au invitat să petrecem cîteva zile împreună, la Hergisville, pe malul lacului, la 10 kilometri de Lucerna, şi la Geneva. Îi cunoscusem pe amîndoi în toamna anului 1949. Cardiolog de reputaţie mondială, Dr. Roger Godel era directorul spitalului Companiei Canalului de Suez la Ismailia, dar îl interesau de asemenea Grecia antică şi spiritualitatea indiană. Vizitase de mai multe ori India, cunoscuse pe Ramana Maharishi. Mi-a vorbit despre cartea la care lucra, intitulată îndrăzneţ *L'Expériénce libératrice* (cartea va apărea, cu prefaţa mea, la Gallimard, în 1954). După acea călătorie în Elveţia, am ajuns buni prieteni. Cîţiva ani mai tîrziu, Alice şi Roger Godel ne-au invitat să locuim în superbul lor apartament de la Val d'Or, pe care tocmai îl cumpăraseră.

*

Ne-am întors la Paris la începutul lui septembrie, hotărît să mă concentrez exclusiv asupra romanului. De data aceasta, simţeam că găsisem soluţia : pluralitatea ritmurilor temporale, diferite de la un capitol la altul, îmi îngăduia să comprim naraţiunea şi, totodată, să urmăresc destinele personajelor fără a dezvălui semnificaţiile lor profunde. Scriam în fiecare după-amiază, uneori şi dimineţile, în fostul atelier de ceramică al lui Sibylle, în 47 rue Saint-Ouen. Un vechi hotel părăsit, pe jumătate ruinat ; cîteva familii de italieni se mutaseră între ruine. Dar, în fund, în atelierul Sibyllei, era linişte şi puteam lucra netulburat pînă la căderea nopţii.

Totuşi la 15 octombrie a trebuit să întrerup din nou romanul, ca să pregătesc volumul *Images et Symboles* pe

care-l aştepta Brice Parain. Plănuisem această carte în timpul verii, în Elveţia, stimulat de conversaţiile avute cu mulţi savanţi. Hotărîsem să republic, corectate şi sporite, două studii mai vechi în legătură cu simbolismul religios[6], împreună cu textele conferinţelor „*Eranos*", însoţite de o introducere despre imagini şi imaginaţie şi un capitol de concluzii : *Symbolisme et Histoire*. În cîteva săptămîni redactasem concluziile şi mă pregăteam să scriu introducerea. Din păcate, n-am izbutit să mă apuc imediat de lucru, iar după ce am început să scriu, am fost necontenit întrerupt. Astfel că am redactat în mare grabă ultima parte, şi cea mai importantă, a introducerii şi n-am stăruit deajuns asupra unei observaţii care mi se părea importantă. Anume, că imaginaţia nu e o invenţie arbitrară ; etimologic, e solidară cu *imago*, „reprezentare, imitaţie", şi cu *imitor*, „a imita, a reproduce". Imaginaţia *imită* modelele exemplare — „imaginile" —, le reactualizează, le repetă necontenit. În acei ani, această interpretare a imaginilor şi a imaginaţiei m-a ajutat să înţeleg mai bine creaţiile folclorice şi, uneori, chiar prozele mele literare.

La 17 noiembrie am primit o carte poştală a Corinei. Îmi scria că la 30 octombrie, după trei luni de suferinţă, murise tata, iar cu o săptămînă mai înainte, unchiul Mitache, în urma unei crize cardiace. Zile de-a rîndul am trăit în altă lume, de mult uitată, mîngîiat doar de tristeţe. Simţeam că pierdusem încă o parte — şi cea mai lungă — din trecutul meu. Mă plimbam, singur, pe străzile din jurul catedralei Sacré-Coeur, amintindu-mi scene din copilărie, din adolescenţă, din prima tinereţe. În ultimii ani izbutisem să-mi stăpînesc dorul de ţară ; îl regăseam doar în somn, în unele vise. Acum mă copleşea din nou. Nu încercam să mă apăr ; mă lăsam în voia melancoliei, parcă aş fi aşteptat un miracol. Dacă aş fi fost liber, aş fi început să-mi scriu amintirile din copilărie.

Cu mare efort, am reuşit să-mi reiau lucrul. Christinel dactilografiase aproape în întregime noile capitole din

---

[6] *Notes sur le symbolisme aquatique* („Zamolxis", II, 1939) şi *Le-Dieu-lieur» et le symbolisme des noeuds* („Reuve de l'histoire des religions", 1947—48).

Images et Symboles. Aştepta acum ultimele pagini ale introducerii, pe care le scriam acolo unde se nimerea, unde se întîmpla să fie linişte ; în atelierul de ceramică al lui Sibylle sau în biroul pe care-l împărţeam cu Jacqueline, în rue Duhesme.

La 17 decembrie am împachetat întreg manuscrisul şi i l-am dus lui Brice Parain. Iar cîteva zile în urmă am părăsit Parisul pentru trei luni. Trebuia, cu orice preţ, să regăsesc lumea în care mă născusem şi în care trăisem pînă în primăvara 1940. Ştiam că, foarte curînd, lumea aceasta va dispare, condamnată de istorie. Ştiam că mă număr printre puţinii supravieţuitori şi voiam să-mi fac datoria de martor. Dar ştiam, de asemenea, că, înpoia catastrofelor şi suferinţelor de tot felul, se află, perfect camuflate, alte semnificaţii. Mi se părea că încep să le înţeleg.

XXII

DIN FERICIRE *FORÊT INTERDITE* NU ARE SUCCES : VOI ÎNŢELEGE MAI TÎRZIU SEMNIFICAŢIA ACESTUI EŞEC

Ca să pot lucra în linişte, ne-am instalat la Monte-Carlo. O prietenă ne găsise la Hôtel Excelsior o cameră convenabilă şi, pentru că am angajat-o pentru cel puţin două luni, neobişnuit de ieftină. Cînd am coborît din tren, ne-a izbit mirosul tufelor de mimoza în floare. M-a deprimat, însă, descoperirea pe care am făcut-o chiar în dimineaţa următoare : pereţii odăii erau mai subţiri decît la Hôtel de Suède. Gerantul mi-a îngăduit să lucrez în hol, într-o cameră vecină cu biroul lui. Dar acolo zgomotul era şi mai insuportabil : conversaţiile telefonice, strigătele de la bucătărie, vocile şi rîsetele din hol. Gerantul mi-a propus atunci o cameră perfect izolată, dar fără ferestre, luminată doar de becul atîrnat de tavan. Notam cu melancolie în *Jurnal* „Să vii pe Coasta de Azur ca să scrii la o lampă prăfuită, în semiîntuneric, ca într-un turn de închisoare medievală..." Doar după zece zile de la sosirea noastră am găsit, şi închiriat, o odăiţă ieftină, fără vecini : acolo am lucrat pînă la întoarcerea la Paris.

N-am izbutit să mă concentrez exclusiv asupra romanului decît după ce am scris scurta prefaţă la o carte postumă a lui Paul Vulliaud pe care i-o făgăduisem lui Payot şi articolul *Examen leprosorum* pentru „Preuves". Ca să cîştig timp, nu ieşeam din odăiţa mea decît la vremea meselor şi, uneori, nopţile, cînd ne plimbam pe bulevarde. Vizitasem în treacăt şi fără entuziasm Nisa şi Menton. Redusesem drastic corespondenţa (dar, mai tîrziu, am fost obligat să scriu cîte 10—12 scrisori pe zi). Citeam foarte puţin nopţile, ca să evadez din lumea şi atmosfera romanului. Totuşi corectarea şi, mai ales, modificarea anumitor episoade din cele două capitole cîte avea partea I mi-au luat cîteva săptămîni. Între timp, Alice Godel venise să ne vadă şi îmi adusese manuscrisul cărţii *L'Expérience libératrice ;* Gallimard acceptase s-o publice, dar trebuia să scriu prefaţa — şi cît mai repede...

Am început primul capitol al părţii a II-a cu destulă încredere ; învăţasem să mă feresc de ispita facilităţii şi a dialogurilor pitoreşti. Probabil că aş fi reuşit să-l închei dacă, în urma unei intoxicaţii, nu s-ar fi dezlănţuit o nouă criză de vagotonie. Ne-am întors în rue Duhesme mai devreme decît hotărîsem. De altfel, trebuia, în orice caz, să pregătesc conferinţele pe care acceptasem să le ţin la Universitatea din Lund. Din fericire, rectorul m-a rugat să le amîn pentru sfîrşitul lui aprilie. Dar nu izbuteam să mă vindec. Doctorul Hunwald se temea de o ulceraţie gastrică şi mi-a prescris un regim destul de sever. Totuşi, cînd am luat avionul spre Malmö eram foarte palid şi mă simţeam mai şubred ca niciodată. Spre mirarea mea, vagotonia şi gastrita au dispărut ca prin farmec după cele dintîi mese luate în cantina studenţească din Lund : peşte fiert (judecînd după grăsime, era desigur morun), cartofi fierţi şi lapte.

Am schimbat avionul la Copenhaga şi într-o avionetă de şase locuri am ajuns în cîteva minute la Malmö. Vizitam pentru întîia oară Suedia şi n-am fost dezamăgit nici de oameni, nici de pitorescul acestui orăşel universitar, deşi locuiam într-un hotel modest, între două întreprinderi de pompe funebre.

Profesorul de istoria religiilor, Ehnmark, mă invitase să ţin două conferinţe despre şamanism. Am condus de asemenea trei seminarii în cadrul catedrei de limbă română a lui Alf Lombard. Dintre savanţii pe care i-am cunoscut, m-a impresionat îndeosebi M. P. Nilsson, eruditul şi prolificul istoric al religiei greceşti. Trecuse pe atunci de 80 de ani, dar părea neobosit ; nu renunţase la nici una din responsabilităţile şi onorurile academice acumulate în lunga lui viaţă ; şi, mai ales, îşi apăra cu vigoare, uneori cu agresivitate, concepţiile metodologice pe care le adoptase în tinereţe. Dar, din păcate, Stig Wikander fusese de curînd internat într-o clinică, şi, deşi ne vedeam zilnic, n-am putut sta îndelung de vorbă, aşa cum ne făgăduisem. I-am cunoscut însă soţia şi cele trei fete, pe care aveam să le întîlnesc de mai multe ori în următorii 15—20 de ani.

•

M-am întors mai odihnit decît plecasem. Săptămîna petrecută printre orientalişti şi istorici ai religiilor mă stimulase. Am redactat cu interes crescînd, aproape cu entuziasm, conferinţa pe care o aştepta Giuseppe Tucci : *Langages secrets et techniques mystiques.* Îmi făgăduisem să revin mai tîrziu (*după* încheierea romanului !...), asupra unui anumit tip de experienţe mistice ; vedeam deja capitolele care ar fi alcătuit volumul *La Nostalgie du Paradis.* La începutul lui mai eram din nou la Roma, împreună cu Christinel. Am citit conferinţa în sala cea mare a Institutului Oriental şi, tot acolo, trei zile în urmă au avut loc pasionante discuţii în legătură cu metodologia istoriei religiilor. Am reîntîlnit, astfel, pe R. Pettazzoni, E. de Martino şi alţi colegi mai tineri. Dar, mai ales, ne-am bucurat de acea vacanţă neaşteptată, de primăvara romană care ne trezea în fiecare dimineaţă. Împreună cu un prieten, Horia Roman, fost redactor la „Cuvîntul Liber“, am parcurs împrejurimile pînă la Viterbo şi am descoperit cu emoţie mormintele etrusce. Voiam cu orice preţ să-l revăd pe Giovanni Papini, pe care nu-l mai văzusem din 1927. I-am scris la Florenţa şi mi-a răspuns pe loc, cu entuziasm. În *Jurnal* şi în lungul interviu pe care îl va publica „Les Nouvelles Littéraires“, (6 mai 1953), am povestit cu oarecare amănunte această reîntîlnire cu unul din idolii adolescenţei mele. Aflasem de mult că era aproape orb — şi, într-adevăr, scriind dedicaţiile pe cîteva cărţi recente, îşi scotea ochelarii şi îşi apropia fruntea aproape lipind-o de pagina de gardă. Cu atît mai mult m-au impresionat tinereţea lui, pasiunea cu care urmărea actualitatea literară şi filozofică din atîtea ţări, curajul cu care îşi continua opera. Nu puteam bănui în acea după-amiază de mai că, un an mai tîrziu, Papini va pierde uzul mîinilor şi picioarelor, iar din 1954 nu va mai putea vorbi.

*

Cînd am intrat în odaia pe care ne-o rezervase Olga Froebe la „Casa Gabriella“, nu ne venea să credem că vom locui aici, numai noi doi, toată luna iunie. O cameră spaţioasă, la etaj, cu o terasă tot atît de largă, doar la cîţiva metri de Lago Maggiore. Nu se putea închipui loc mai potrivit pentru odihnă şi meditaţie, sau, în primul rînd, pentru scris. Nu se auzeau decît, la răstimpuri, claxoanele autocarelor italiene pe şoseaua din spatele grădinii. De pe terasă, se puteau distinge spinările peştilor care dădeau tîrcoale vilei „Gabriella“, în aşteptarea firimiturilor şi cojilor de pîine pe care, de la fereastra bucătăriei, le zvîrlea, la răstimpuri, Maria. Noaptea, sticleau luminile de pe malul opus al lacului. Se auzea, cîteodată, zgomotul bărcilor cu motor întîrziate : se grăbeau să-şi afunde năvoadele cît mai departe, lîngă frontiera italiană.

Ascultînd-o pe Olga povestindu-ne amintiri despre cei dintîi oaspeţi care au dormit în camera noastră, sau într-una din cele două odăi alăturate, mă lăsam prins în farmecul şi tainele „Casei Gabriella“. Aflam, de asemenea, seară de seară, povestea amiciţiei ei (uneori, neobişnuit de complicată) cu Rudolf Otto, cu sinologul Richard Wilhelm şi cu mulţi alţi savanţi mai puţin cunoscuţi, dar mai ales cu C. G. Jung. Din păcate, mi-era peste putinţă să notez în *Jurnal* toate întîlnirile şi surprinzătoarele descoperiri care precedaseră fundarea şi prima etapă a cercului *„Eranos“*.

În acele săptămîni de nemaiîntîlnită vacanţă, în care regăseam voluptatea înotului şi bucuria plimbărilor pe munte, am lucrat cu destul spor. Am fost fericiţi cînd Olga ne-a invitat să petrecem, de-acum înainte, cel puţin o lună de vară la „Casa Gabriella“. Aveam impresia că, în viaţa noastră, şi fără ca să prindem de veste, începuse o nouă fază, mai norocoasă.

La întoarcere ne-am oprit la Basel ca să-l întîlnesc pe Karl Meuli ; mă interesau observaţiile lui, atît de originale, în legătură cu *Le Mythe de l'éternel retour*. Ajuns în rue Duhesme, mi-am dat seama că-mi uitasem în tren ochelarii de citit. Cîteva zile am fost obligat să citesc şi să scriu ca Papini, apropiindu-mi ochii de pagină ; eram fericit, totuşi, că puteam păstra o distanţă de doi, trei centimetri...

Către mijlocul verii a sosit la Paris G. Racoveanu. Nu-l mai văzusem din primăvara lui 1940, de la înmormîntarea lui Nae Ionescu, dar eram în corespondenţă de vreo cinci, şase ani. Trăia într-un orăşel lîngă München, pictînd icoane şi reuşind uneori să le vîndă. Încheiase o monografie despre monahul Paisie şi, împreună cu monseniorul Octavian Bîrlea publicau, în spirit ecumenic, revista „Îndreptar“, la care au colaborat majoritatea scriitorilor şi cărturarilor din exil. Scria tot atît de sclipitor şi cu acelaşi efort ca înainte [1]. Ne-am bucurat amîndoi că ne vom putea reîntîlni foarte curînd, în Germania.

*

La sfîrşitul lui august am revenit singur la Ascona ca să prezint conferinţa „Puissance et sacralité dans l'histoire des religions“. De data aceasta am îndrăznit să-i cer lui Jung un interviu pentru „Combat“. De curînd apăruse cartea lui, *Antwort auf Job*, provocînd nesfîrşite discuţii şi controverse. Tema pe care (după o lungă şovăială) se hotărîse s-o trateze tulbura, deruta sau indigna atît pe psihologi personal cît şi pe teologi. O. Scholem, oarecum în glumă, spunea că Jung încercase să psihanalizeze pe Jahve...

După lectura *Şamanismului*, Jung îmi scrisese cîteva pagini dense şi entuziaste. În experienţele onirice şi psihopatologice ale ceremoniilor de iniţiere şamanică, Jung găsise confirmarea unora din ipotezele lui. Am stat de vorbă două ceasuri şi am notat pe loc o seamă de amănunte preţioase. În acel interviu, Jung a relatat (probabil pentru întîia oară) crizele care au pus capăt colaborării cu Freud, precum și viziunile, atît de dramatice, care l-au silit să postuleze ipoteza inconștientului colectiv. De abia cîțiva ani mai tîrziu, în *Memoriile* destinate să apară postum, va reveni cu amănunte asupra acestor experiențe și evenimente decisive.

---

[1] Anunţase un volum de amintiri despre Nae Ionescu şi un roman (de care ne vorbise, mie şi lui Mihail Sebastian, încă de prin 1933), dar nu ştiu dacă s-au găsit printre hîrtiile lui. În schimb, în „Îndreptar“ şi în „Cuvîntul în Exil“, pe care l-a fundat şi l-a condus pînă în preziua morţii lui, a putut publica o serie de admirabile articole în legătură cu teologia răsăriteană.

Nefiind psiholog, și cunoscînd numai din lecturi teoria și practica psihologiei de adîncimi, nu puteam fi „jungian" ; dar mă interesa ipoteza inconștientului colectiv și a arhetipurilor. Așa cum i-o mărturisisem mai demult lui Jung, și cum am scris-o în prefața la traducerea engleză a *Mitului eternei întoarceri*, subtitlul cărții — *Archétypes et répétition* — putea să dea loc la confuzii. Eu utilizasem termenul *arhetip* în sensul său original, neo-platonic, de „paradigmă, model exemplar". Dar pentru Jung, arhetipurile erau „structuri ale inconștientului colectiv". Făcusem greșeala de a utiliza — deși în cu totul alt înțeles — un termen care devenise cunoscut, și chiar popular, datorită lui Jung, și în sensul pe care i-l dăduse el. Ar fi trebuit (așa cum am făcut-o de atunci) să folosesc expresia „model exemplar".

Împreună cu Christinel, care venise să mă ia de la Ascona, am plecat spre Alpbach, unde aveau loc seminariile organizate de „Europäisches Kollegium". În drum, ne-am oprit o zi și o noapte la Innsbruck ; nu-l mai văzusem de un sfert de veac, și orașul vechi, și fluviul Inn m-au fermecat din nou. Am urcat apoi la Alpbach, la 1 000 de metri. Deși a plouat aproape tot timpul, am fost fericit regăsind peisajele și văzduhul muntelui, ca în Bucegii tinereții mele. Am condus, împreună cu Karl Kerényi, un seminar de istoria religiilor, el vorbind, ca aproape întreg grupul, în germană, eu în engleză sau în franceză. Metodologic, ne aflam pe poziții diferite, și adesea discuția cu Kerényi amenința să se transforme în polemică. Dar, cum îi admiram opera, nu-mi pierdeam răbdarea [2].

---

[2] După ce l-am cunoscut, în 1950, Kerényi mă rugase să intervin pe lîngă Gustave Payot ca să-i publice traducerea franceză a ultimei cărți și, pentru el, cea mai bună : *Griechische Mythologie*. L-am convins pe Payot, și cartea a apărut. Dar în ultimii doi ani Olga nu-l mai invitase să conferențieze la „*Eranos*" și Kerényi bănuia că aș fi influențat-o eu.

După o săptămînă am coborît la Kupfstein, la frontiera germană, unde ne așteptau Gh. Racoveanu și părintele Popan. Trecînd cu mașina prin München, nu l-am mai recunoscut. Centrul fusese în întregime distrus, iar clădirile care se ridicau în vecinătate îl făceau să semene cu orice alt oraș „modern". După ce-am vizitat Garmisch și Ober-Ammergau ne-am oprit seara la Rüdesheim, iar în ziua următoare mașina părintelui Popan ne-a lăsat în fața casei lui Günther Spaltmann, la Bonn. Spaltmann îmi tradusese cîteva cărți și urmărea cu mare interes *The Work in Progress*, cum îi plăcea să numească *Noaptea de Sînziene*. În cele două zile petrecute împreună am stat mult de vorbă. Recitise de curînd partea I și îi plăcuse ; dar mă îndemna insistent să termin romanul cît mai repede. Între alte argumente invoca și pe acesta : conform indicațiilor pe care le descifrase în liniile palmei, creativitatea mea literară ar putea secătui destul de curînd ; sau se va transforma atît de radical, încît viitoarele opere vor părea scrise de un alt autor. Trebuia, deci, să mă grăbesc !...

•

Fără să-i împărtășesc certitudinile de ordin chiromantic, eram de acord cu Spaltmann : trebuia să mă grăbesc. Publicasem o bună parte din lucrările de Istoria Religiilor și Filozofia Culturii elaborate în ultimii zece ani, iar în noiembrie apărea *Images et Symboles*. Îmi puteam îngădui o odihnă de patru, cinci luni, timpul necesar, socoteam eu, redactării părții a II-a. Dar, ca de obicei, eram solicitat de obligații neprevăzute și urgente. Am fost nevoit să consacru o bună parte din acea toamnă pregătirii noilor ediții, corectate și sporite, din *Le Mythe de l'éternel retour* și *Traité d'histoire des religions*, pentru traducerile germană, engleză și spaniolă.

Din fericire, la sfîrșitul lui noiembrie, Délia și René Laforgue ne-au pus din nou la dispoziție apartamentul lor, pînă în aprilie. Ca să regăsesc universurile imaginației literare, am scris, în cîteva zile, schița ***12.000 capete de vită***. Apoi am recitit și corectat din nou (pentru a cîta oară ?) partea I a *Nopții de Sînziene*, iar în preajma

Crăciunului mă aflam pe de-a întregul cufundat în povestea atîtor personaje zbătîndu-se să supraviețuiască „evenimentelor istorice". Închis pînă seara tîrziu în biroul doctorului Laforgue, scriam exaltat, aproape cu furie, deși uneori mă copleșea tristețea : unul cîte unul, o bună parte din eroii romanului meu se pregăteau să-și împlinească destinul, apropiindu-se de moarte. Niciodată n-am simțit mai precis ca în acea iarnă 1953 analogia între moartea inițiatică, adică simbolic-rituală, și suferințele sau evenimentele neașteptate și enigmatice care pregătesc, în universul imaginației literare, moartea unui personaj important.

Arareori îmi îngăduiam să întrerup lucrul pentru cîteva ceasuri sau, excepțional, pentru cîteva zile — așa cum am făcut-o la sfîrșitul lui ianuarie, cînd Alice și Roger Godel au venit la Paris. În acea iarnă, Alain Guillermou începuse traducerea părții I și Christinel dactilografia manuscrisul pe măsură ce-l corectam. Uneori simțeam amîndoi nevoia să evadăm din lumea *Nopții de Sînziene.* Neuitată a rămas acea seară de februarie, petrecută în noul apartament al soților Virgil Ierunca și Monica Lovinescu, din rue Gassini, ascultînd primele discuri dintr-o colecție care, cu trecerea anilor, va deveni uriașă.

După trei luni de lucru intens, la mijlocul lui martie, am întrerupt romanul ca să pot clasa materialele adunate în ultimii ani și începe pregătirea unei noi ediții, corectată și considerabil sporită, a tezei mele despre yoga. Dar îndată ce-am început să scriu, mi-am dat seama că era vorba de o prefacere totală a textului din 1936. Mă reîntorceam la această nouă carte de cîte ori dispuneam de cîteva zile absolut libere, adică îi puteam consacra 10—12 ceasuri fără întrerupere.

*

Am reluat romanul către sfîrșitul lui aprilie 1953, la Meilen. Acceptasem să țin cinci conferințe de cîte două ore la Jung-Institut din Zürich. Locuiam în casa doctorului Riklin, de curînd construită, pe o colină, în marginea pădurii. Primele trei săptămîni am fost singur ; Christinel se afla la Roma, invitată de Nina Batalli. În afară de zilele de curs la Institut și de cîteva întîlniri cu C. G. Jung și alți psihologi, eram liber să lucrez, nestingherit de nimeni, din zori pînă noaptea tîrziu. În cîteva săptămîni am scris două capitole din roman. Și pentru că, după luna petrecută la Meilen dispuneam de încă cinci, șase săptămîni de vacanță la „Casa Gabriella", îmi spuneam că aș putea încheia *Noaptea de Sînziene* în cursul anului. Dar, ca de obicei, interveneau mereu obligații neprevăzute. Reapăruse „La Nouvelle NRF", și Jean Paulhan îmi ceruse colaborarea. Îi făgăduisem un articol *Le Mythe du monde moderne,* și pentru că încă nu-l primise, mi-a amintit de el în două scrisori. Pe de altă parte, la Madrid se organizase o „Săptămînă românească" și trebuia să redactez conferința inaugurală. În sfîrșit, fusesem invitat — și acceptasem — să conferențiez, în septembrie, în cadrul „Rencontres Internationales de Genève", alături de François Mauriac, Robert Schumann și Paul Ricoeur. În acea perioadă de sălbatic stalinism, cultura românească era complet absentă în Occident, iar oamenii de cultură se aflau în închisori sau, în cel mai bun caz, condamnați la tăcere. Nu-mi puteam îngădui să refuz un act de prezență culturală românească, numai pentru că sperasem să termin romanul.

Am notat în *Jurnal* dejunul cu doamna și C.G. Jung, în faimoasa lor locuință de la Küsnacht, și cîteva din amintirile lui despre S.N. Dasgupta și R. Eisler. De asemenea, am amintit întîlnirile și discuțiile cu dr. Schoppe și dr. Boss (cf. *Fragments,* I, pp. 207 sq) ; dar regret că n-am relatat mai amănunțit tot ce mi-a povestit dr. Boss în legătură cu călătoria lui în Italia, unde îl însoțise pe Martin Heidegger.

De la 20 mai la 29 iunie am locuit la „Casa Gabriella". Cu toate ispitele (mai ales cărțile pe care le așeza Olga, în fiecare dimineață, pe masa mea de lucru : volume despre alchimie și mistică, sau publicațiile lui Heinrich Zimmer, alături de romane „oculte", polițiste sau de spionaj), cu toate aceste ispite, am putut scrie destul de bine. N-am întrerupt romanul decît ca să pregătesc conferința pentru Clubul Psihologic de la Zürich și să redactez articolul promis lui Jean Paulhan.

Am regăsit apartamentul din rue de la Tour la 1 iulie. Cu o zi mai înainte, furtuna năruise zidul cimitirului Passy, „venerabilul vostru vecin", cum îi spunea N.I. Herescu. Se făcuse atît de frig încît, cîteva zile, a trebuit să port, sub haină, un pulover gros de lînă. Lucram în biroul doctorului Laforgue, de astă dată încărcat de cărţile şi dosarele transportate din rue Duhesme ; aveam nevoie de o cît mai bogată documentare ca să pot redacta conferinţa pentru „*Eranos*" : *La Terre-Mère et les hiérogamies cosmiques.* Textul pe care aveam să-l citesc la „Recontres Internationales de Genève" mi-a dat, fireşte, mai puţin de lucru.

La 17 august plecam din nou la Ascona, de astă dată singur. Printre noii conferenţiari se numărau Dr. T. Suzuki, R.P. Jean Daniélou, Giuseppe Tucci şi Ernst Benz. Chiar în dimineaţa inaugurării „*Eranos*"-ului am aflat, de la Tucci, vestea morţii lui Surendranath Dasgupta ; murise pe neaşteptate, în februarie, la Allahabad. Mi-am adus aminte de tot ce-mi povestise Jung în legătură cu vizita (de o săptămînă !) pe care i-o făcuse fostul meu maestru la Küsnacht, în 1939. Şi tot în 1939 primisem, la Bucureşti, telegrama lui Dasgupta propunîndu-mi să viu la Roma, unde se afla, oaspetele lui Tucci, „ca să ne reîntîlnim". Mi-am amintit, de asemenea, tot ce aflasem de la Louis Renou, în toamna lui 1945 (cf. *Fragments*, I, p. 16).

Tema centrală a „*Eranos*"-ului fiind simbolismul şi semnificaţiile religioase ale Pămîntului în diferite culturi — de la Tibet (Tucci) la teologiile şi obiceiurile creştine (R.P. Jean Daniélou, E. Benz) — hotărîsem să analizez o serie de exemple din civilizaţiile arhaice şi orientale, integrîndu-le în perspectiva generală a istoriei religiilor. Ca şi în conferinţele precedente, încercam să arăt necesitatea, mai precis : obligaţia, de a studia şi înţelege creaţiile spirituale ale „primitivilor" cu aceeaşi rîvnă şi rigoare hermeneutică pe care elitele occidentale le foloseau în legătură cu propriile lor tradiţii culturale. Eram convins că documentele şi metoda istoriei religiilor conduceau, mai sigur decît oricare altă disciplină istorică, la deprovincializarea culturilor occidentale. Pe de altă parte, îmi dam bine seama de privilegiile „*Eranos*"-ului. Colegii adunaţi la Ascona, publicul care ne asculta conferinţele şi mai ales cititorii volumelor „Eranos-Jahrbücher" constituiau un instrument excepţional de difuzare al oricărui nou demers hermeneutic.

Aceeaşi convingere inspirase şi textul pregătit pentru „Rencontres Internationales de Genève". Tema centrală era *L'Angoisse du temps présent et les devoirs de l'esprit.* Am socotit că pot contribui la înţelegerea anxietăţii omului contemporan analizînd-o din perspectiva istoriei religiilor. Titlul conferinţei — *Symbolisme religieux et valorisation de l'angoisse* — indica limpede avantajele acestui demers. Anxietatea provocată de precaritatea condiţiei umane şi de teroarea unei catastrofe iminente ilustrează în mod exemplar desacralizarea morţii, atît de specifică civilizaţiei contemporane. În toate societăţile tradiţionale moartea nu era considerată sfîrşitul absolut al existenţei umane, ci doar un ritual de trecere către *un nou mod de a fi* ; se putea spune că moartea constituie cea din urmă *experienţă iniţiatică*, datorită căreia omul dobîndea o nouă existenţă, *pur spirituală*.

La Geneva, „Les Rencontres Internationales" se desfăşurau într-un scenariu mult mai complex decît colocviile „*Eranos*". Numărul mare de jurnalişti străini, radiodifuziunile elveţiană şi franceză, membrii Corpului Diplomatic, personalităţile invitate să discute cele cinci sau şase conferinţe, oaspeţii iluştri (printre alţii, ex-regina Italiei) creau o atmosferă festivă şi totodată înalt academică. Am reîntîlnit o seamă de membri ai „Societăţii Europene de Cultură" şi am cunoscut cîţiva autori care mă interesau de mult. Discuţia conferinţei mele a avut loc în biblioteca vilei de la Coppet unde am ajuns cu vaporaşul. A trebuit — şi nu numai acolo, în faimoasa bibliotecă — să răspund la multe întrebări. Din fericire, am reuşit să ne plimbăm în jurul lacului, numai noi doi, Christinel şi cu mine, pînă tîrziu după miezul nopţii...

*

După reîntoarcerea noastră la Paris, către mijlocul lui septembrie, a urmat o perioadă agitată, care s-a prelungit pînă în primăvară. Am fost nevoiţi să locuim cînd în rue de la Tour, cînd la prieteni în rue de Boulainvilliers, cînd în rue Duhesme. Lucram cu mare efort, şi pe unde apucam. (În toamna aceea am încercat, pentru întîia oară la Paris, să scriu într-o cafenea de cartier.) Îmi aduceam aminte cu melancolie de ce-mi spunea Georges Dumézil, à propos de ultimele capitole din *Traité d'histoire des religions,* admirîndu-mă că reuşisem să le redactez într-o cameră de hotel. Dacă aş fi avut şi acum camera nr. 18 de la Hôtel de Suède ! Îmi adunasem acolo toate cărţile, toate dosarele, caietele de note şi manuscrisele ; ştiam unde să găsesc citatul sau referinţa bibliografică de care aveam nevoie. Acum, orice articol sau recenzie pe care trebuia să le scriu constituiau o problemă ; trebuia să descopăr, în prealabil, unde, în care apartament, se aflau notele şi bibliografia necesară. Din fericire, adunasem manuscrisele şi documentaţia despre yoga în trei lădiţe de carton, pe care le transportam întotdeauna cu mine, de la o locuinţă la alta. Era, de altfel, singura carte la care puteam lucra cu spor.

Mă apăram de oboseală şi deznădejde repetîndu-mi că această neaşteptată agitaţie şi rătăcire ar putea constitui o nouă serie de încercări iniţiatice. „Rătăceam în labirint" într-o perioadă pe care o anticipasem, dimpotrivă, mai senină decît multe altele din trecut. Nu mai trăiam sub teroarea sărăciei şi a nesiguranţei, ca în anii 1946—49. Şi totuşi, obstacolele şi plictiselile se iveau necontenit în cale. S-ar fi spus că toate crizele şi dificultăţile urmăresc acelaşi scop : să amîne încheierea romanului. După socoteala mea, mai aveam de scris 50—60 de pagini, dar mi-era peste putinţă să încep lucrul. Eram nevoit să înţeleg că şi această repetată şi lungă amînare îşi avea un *sens. Noaptea de Sînziene* însemna pentru mine mai mult decît o carte, un nou titlu adăugat bibliografiei literare ; o socoteam piatră de hotar între trecut şi viitor. La nici un alt roman nu lucrasem mai mult şi cu mai multă îndîrjire şi atenţie. Aşteptam să-l închei ca să-l pot judeca, să-mi dau seama dacă *reuşisem.* Pe de altă parte, prin traducerea pe care o pregătea Alain Guillermou aş fi putut verifica eventualul interes al publicului francez şi străin. Evident, insuccesul *Nopţii de Sînziene* nu ar fi pus capăt încercărilor mele literare ; dar aş fi renunţat la traducerea lor.

Deocamdată, îmi era peste putinţă să mă reîntorc la roman. Dimpotrivă, eram tot mai pasionat de noua versiune a monografiei despre yoga. Începînd din noiembrie şi pînă în aprilie, cînd am terminat-o, m-am concentrat cu entuziasm asupra acestei cărţi ; am trăit adică exclusiv în lumea spiritualităţii indiene. Cu atît mai semnificativă mi s-a părut scrisoarea pe care mi-a adus-o, în toamna aceea, un căpitan român de marină. Notasem în *Jurnal* : „Se afla într-un hotel din Paris, şi o pereche indiană, care nu înţelegea franţuzeşte, l-a rugat să-i ajute să se descurce. Aflînd că e român, femeia s-a emoţionat şi l-a întrebat dacă ştie ceva de mine. I-a spus că am locuit la ei, la Calcutta acum foarte mulţi ani. L-a rugat să-mi înmîneze o scrisoare. Semnase : *Maitreyi Devi, daughter of S.N. Dasgupta.* Printre altele, îmi scria : *„I do not know whether you want to meet us or will consider it a waste of time — and I am also afraid whether you are the same Eliade who was with us in Calcutta or not [...]. I really want to see you very much — 23 years have passed. I have two children, my husband is a Doctor in Chemistry* [...]"[3].

Notam în *Jurnal* coincidenţa : primisem acest semn de viaţă după 23 de ani, exact jumătate din vîrsta pe care o aveam atunci. Şi de foarte mulţi ani credeam că M. nu mai trăieşte. Ce noroc, îmi spuneam, că *La nuit bengali* n-a avut succes. Aş fi riscat să fie tradusă în englezeşte...

•

La sfîrşitul primăverii 1954, puţin timp după ce predasem lui Gustave Payot textul dactilografiat al volumului *Le Yoga : Immortalité et Liberté,* am plecat pentru două luni la Ascona. Am regăsit cu emoţie grădina „Casei Gabriella" şi camera şi terasa noastră din faţa lacului. Chiar de a doua zi am reluat manuscrisul *Nopţii de Sînziene.* Începusem mai de mult ultimul capitol, dar înaintam anevoie, şovăind. Aşa cum aminteam în *Jurnal,* îmi închipuisem că Ștefan și Ileana se vor reîntîlni la Royaumont, după 12 ani de la prima lor întîlnire în pădurea din marginea Bucureștiului. Credeam, de asemenea, că pentru fiecare din ei reîntîlnirea însemna începutul unei *vita nova*. „Căutarea“ lui Ștefan o omologasem unei *Quête* inițiatice. Regăsirea Ilenei echivala finalului unei inițieri. „Or, astăzi“, notam la 26 iunie, „am înțeles că e vorba de altceva“. Căutarea lui Ștefan era, de fapt, căutarea Morții. Recunoșteam cu deznădejde că „simbolul morții *mi se impune* scriind ultimul capitol“. Dar nu mă îndoiam, totuși, „că simbolismul morții îngăduie *orice* : o extincție (*n.b.* evident, în perspectiva societăților moderne) sau o *regenerare*, un adevărat *început de viață nouă*“.

---

[3] „Nu ştiu dacă doriţi să ne întîlniţi sau veţi considera aceasta o pierdere de timp — şi mă tem, de asemenea, că nu sînteţi acelaşi Eliade care a fost cu noi la Calcutta [...]. Doresc într-adevăr foarte mult să vă văd — au trecut 23 de ani. Am doi copii, soţul meu este doctor în chimie [...] (N. Red.).

Apoi, cîteva zile în urmă, adăugam : „Azi, 7 iulie, la 11,35 dimineața, am terminat de scris și transcris ultima pagină. Romanul e sfîrșit ! Am scris în ultimele zile luptînd nu numai cu tristețea, dar cu o opresiune aproape fizică. Mi-era peste putință să mă împotrivesc destinului implacabil, care hotărîse de mult, și fără știrea mea, să-i piardă, pe Ștefan și Ileana, în acea noapte de Sînziene 1948, undeva pe o șosea care ducea la Lausanne. Am scris într-o tensiune continuă — și parcă vremea reflecta furtuna mea lăuntrică, pentru că au fost tot timpul furtuni și trăsnete care cădeau în lac, la cîțiva metri de mine, urmate de ploi reci, de toamnă... Nu izbutesc să mă bucur că am încheiat această carte.“

Starea ciudată de tristețe, oboseală și deznădejde s-a prelungit cîteva zile. Ducîndu-mă la Locarno să-mi încasez bursa „Bollingen“ mi-am uitat pașaportul (*i.e. titre de voyage*) la bancă. Era pentru prima oară cînd mi se întîmpla un asemenea accident care, pentru un apatrid ca mine, ar fi putut avea consecințe serioase[4]. Mă întrebam cum ar fi interpretat un psiholog această uitare (pierdere) a „identității“. Poate presentimentul că am lăsat în urmă o „identitate“, că aș vrea să scap de un trecut în care nu mai mă recunoșteam ?...

---

[4] În vara 1970 aveam să uit, la aeroportul din Stockholm, pașaportul S.U.A. Devenisem cetățeni americani cu cîteva săptămîni mai înainte și călătoream pentru întîia oară cu pașaportul S.U.A. în loc de faimosul *titre de voyage* al apatrizilor.

*

Toamna ne-am instalat la Val d'Or, în apartamentul pe care ni-l puseseră la dispoziție Alice și dr. Roger Godel. La etajul X, într-un grandios imobil de curînd construit. Proprietarii avuseseră doar timpul să mobileze apartamentul, apoi plecaseră la Ismailia. Cum nu petreceau în Europa decît o parte din vară, puteam locui aici din octombrie pînă în iunie, cînd ne aștepta Olga la Ascona. Îmi repetam necontenit că nu meritam o asemenea locuință ; aveam un uriaș salon-sufragerie, un birou, care se transforma ușor în dormitor, o odaie de oaspeți. De la ferestre se vedeau Sena și Bois de Boulogne, iar mai departe cupolele și turnurile Parisului. Îmi adusesem o parte din biblioteca depozitată în rue Duhesme și mă pregăteam de lucru.

După ce-am recitit încă o dată romanul, uneori entuziasmat, alteori melancolic, luptîndu-mă cu tristețea, m-am trezit alt om. Pentru întîia oară în ultimii cinci ani, mă simțeam „liber“. Puteam călători fără grabă, și în orice țară din Europa occidentală. Puteam scrie *ce*, și *cum* mi-ar fi cerut inima. Mă interesa totuși să știu cum va fi primită *Forêt interdite* (titlul definitiv al *Nopții de Sînziene*). Știam că nu pot face nimic pentru a promova „succesul“ de critică sau de public. Știam de asemenea că romanul nu va putea apare înainte de un an, doi. Brice Parain citise cu interes partea I ; dar A. Guillermou încă nu terminase de tradus partea a II-a.

Deși numai la 15—20 de minute cu trenul pînă la Saint-Lazare, mă duceam destul de rar la Paris. Îmi plăcea să lucrez în fața ferestrei care se deschidea către Bois de Boulogne, ocupînd aproape întreg peretele biroului. Nopțile, rămîneam mult timp în întuneric, fermecat de sclipirea depărtată a luminilor Parisului, urmărind trenurile, alunecînd ca minuscule reptile de diamant de-a lungul Senei. Pentru întîia oară din iarna 1945 petrecută la Cascaes (evident, exceptînd vacanțele la „Casa Gabriella“), nu aveam în fața ferestrei nici străzi, nici ziduri, nici arbori.

Curînd, am început redactarea volumului *Forgerons et alchimistes* ; îl făgăduisem Editurii Flammarion pentru colecția „Homo Sapiens“ pe care o dirija Marie-Madeleine David. Am utilizat multe materiale din cărțuliile *Alchimia asiatică*, I-II (1935—37) și *Metallurgy, Magic and Alchemy* (1938), considerabil sporite prin lecturile din ultimii cincisprezece ani. Dar, mai ales, am scris cu mare interes, aproape cu elan, cele cîteva capitole noi despre originile magico-religioase ale metalurgiei și alchimiilor orientale. Cred că am reușit să introduc o nouă perspectivă, mai largă și mai adecvată, în interpretarea valorilor magico-religioase ale metalurgiei ; minereurile, considerate drept „embrionii“ metalelor, își accelerau „creșterea“ și, deci, atingeau „maturitatea“, datorită operațiilor metalurgice. De asemenea, am insistat asupra valențelor inițiatice ale alchimiei. Am încheiat manuscrisul în decembrie 1955 și cartea a apărut cîteva luni în urmă [5].

Într-un anumit fel, *Forgerons et alchimistes* constituie, ca și *Yoga*, o „lichidare a trecutului“. Primele articole despre alchimia alexandrină le publicasem fiind încă elev de liceu ; primele cercetări în legătură cu alchimiile indiană și chineză le începusem la Calcutta și le continuasem la Stadtbibliothek din Berlin, unde, prin 1934—36, descoperisem mitologiile și magia metalurgiei, în 1940, la British Museum și, începînd din 1946, la Musée de l'Homme. Nu credeam, încheind *Forgerons et alchimistes*, că voi mai reveni asupra acestor probleme pe care le descoperisem în adolescență. Și totuși, am continuat să adun noi materiale și să urmăresc cu destulă atenție imensa bibliografie critică ulterioară [6].

*

În afara conferințelor și seminariilor organizate de „Centre Roumain de Recherches“, refuzam invitațiile de

---

[5] Cîțiva ani în urmă am avut satisfacția să citesc sau să ascult opiniile favorabile ale multor istorici ai științelor ca Joseph Needham, R. Multhauf, A. G. Debus, N. Sivin etc.

[6] Cu mare surprindere mi-am dat seama, în 1977, pregătind o nouă ediție, că umplusem un raft întreg cu monografii și articole recente, la care se adăugau cîteva dosare cu note și extrase. (Nu am îndrăznit încă să le incinerez, așa cum am făcut-o cu dosarele și notele multor lucrări, de la ediția a II-a a *Șamanismului* pînă la volumul III din *Histoire des Croyances et des idées religieuses.*)

a conferenția sau participa la colocvii. Totuși, am acceptat să vorbesc la Strasbourg. Am fost surprins de mulțimea auditoriului și stînjenit de microfonul în fața căruia trebuia să-mi citesc textul. Dar a doua zi profesorul Georges Gusdorf, care mă invitase, a organizat un seminar mai restrîns, prilej de pasionante discuții.

Îmi spuneam mereu, cu bucurie, că îndată ce voi termina *Forgerons et alchimistes*, mă voi putea concentra asupra cărții *Mort et initiation*. Subiectul mă interesa de mult și adunasem, încă din Portugalia, materiale de tot felul. La „*Eranos*“-ul din acea vară prezentasem o lungă analiză a cîtorva tipuri de inițiere („Mystères et régénération spirituelle“). De fapt, *Mort et initiation* ar fi constituit numai o secțiune dintr-o monografie mai vastă, în două volume : *Mythologies de la mort*. Dar recitind și clasînd documentația, mi-am dat seama că o asemenea lucrare îmi va cere cel puțin trei, patru ani. Am hotărît atunci să mă limitez, deocamdată, la o carte de proporții modeste, dar de un interes mai general : *Mort et initiation*.

De acea iarnă 1955 se leagă, în amintirea mea, un incident semnificativ. Într-o noapte, către sfîrșitul lui februarie, m-a trezit din somn un miros sinistru, de cadavru ; negul, mare cît o migdală, pe care-l aveam, de mulți ani, la subțioara brațului drept, se infectase și sîngera, amestecat cu puroi. Ar fi trebuit operat de mult, dar tot amînam. În acea noapte n-am izbutit să adorm decît spre dimineață. Și, numai după ce mi s-a părut că înțeleg „semnificația spirituală a cadavrului“. Notam în *Jurnal* : „M-am imaginat cu brațul drept amputat, m-am văzut scriind cu mîna stîngă, salutînd cu mîna stîngă ridicată în aer. Degeaba. Imaginea «zvîrlirii» acelei părți din trupul meu care începuse să putrezească nu mă liniștea. Și deodată mi-am adus aminte de *Mort et initiation*. O vedeam pînă acum «din afară», ca o lucrare de erudiție și filozofie. Mă înșelam ; nu înțelesesem esențialul. Inițierea e o moarte, și orice moarte, inteligent asumată, poate echivala unei inițieri. Dar «moartea simbolică» (rituală, inițiatică) nu e numai suferința, tortura, boala etc. — ci și experiența propriului tău cadavru, reconcilierea cu acest fapt simplu, dar pe care îl uităm, că nu sîntem numai *trecători*, ci sîntem şi în descompunere, şi că trebuie *să acceptăm* acest cadavru care e carnea noastră, că trebuie să ne reconciliem cu *ideea* că *sîntem şi asta*. Nu trebuie să ne gîndim *numai la suflet*. Ar fi prea simplu [...] Nu m-am împăcat decît acceptîndu-mă ca atare, asumînd propriul meu miros cadaveric, spunîndu-mi că şi asta face parte din mine“ *(Fragments, I*, pp. 224, sq).

Dimineaţa, însoţit de Dr. Henri Hunwald, am fost la Spitalul Curie; chirurgul, coleg şi prieten al lui Hunwald, m-a operat după două zile. Dar n-am ştiut rezultatul necropsiei decît o săptămînă mai tîrziu. Deşi chirurgul mă asigurase că „90% este sigur o tumoare benignă“, nu mă linişteam decît repetîndu-mi că regenerarea pe care o aşteptam, pe care, de altfel, o cunoscusem de cîteva ori în viaţă, va începe *de aici*, din experienţa morţii [7].

*

În aprilie 1955 s-a ţinut la Roma, sub prezidenţia lui Raffaele Pettazzoni, al VII-lea Congres Internaţional de Istoria Religiilor. (Van der Leeuw murise curînd după Congresul de la Amsterdam.) Am prezentat o scurtă comunicare — *Le vol magique* — care a interesat mult pe Joachim Wach [8] şi alţi cîţiva filozofi, dar a iritat pe anumiţi „istoricişti“. Joachim Wach mi-a vorbit de „Haskell Lectures“ de la Chicago (devenite faimoase prin

---

[7] După ce-am aflat rezultatul necropsiei, am avut un lung şi curios „rêve éveillé“, pe care l-am realizat mai tîrziu (cf. *Fragments*, I, pp. 234—36).

[8] Wach mi-a cerut cele două, trei pagini de concluzii şi, recitindu-le, mi-a mărturisit că reuşisem să demonstrez în mod concret, prin documente, *libertatea* şi *transcendenţa* ca dimensiuni constitutive ale existenţei umane. Subliniase cîteva pagini „Si l'on considère dans leur ensemble le «vol» et tous les symbolismes parallèles, leur signification se révèle d'emblée : tous traduisent une rupture effectuée dans l'Univers de l'expérience quotidienne. La double intentionnalité de cette rupture est évidente : c'est à la fois la *transcendance* et *la liberté* que l'on obtient par le «vol» (cf. „Symbolisme de l'ascension“, în *Mythes, rêves et mystères*, în special pp. 136—139). Din nefericire, Joachim Wach a murit, la Locarno, cîteva luni în urmă, în vara 1955.

West-östliche Mystik a lui Rudolph Otto) ; anul acesta avea să le ţină F. Heiler, iar pentru 1956—57 fusese propus numele meu. În afară de cele şase conferinţe Haskell aş fi funcţionat, din octombrie pînă în iunie, ca *visiting professor*. Evident, eram măgulit de onoarea care mi se făcuse ; dar, aşa cum i-am mărturisit lui Wach, nu eram sigur că voi obţine viza americană. Cota fixată imigranţilor de origine română era completă pînă pe la 1990...

Printre savanţii şi filozofii întîlniţi la Roma se afla şi E. Grassi, profesor de filozofie la München. Mi-a vorbit de colecţia *Rowohlt Deutsche Enzyklopädie* pe care o dirija ; primele volumaşe erau programate pentru toamnă, şi ţinea cu orice preţ să-i dau o lucrare de sinteză : *Das Heilige und das Profane*, o introducere în istoria şi fenomenologia religiilor, în care aş fi utilizat documentarea din *Traité*, dar concentrîndu-mă asupra cîtorva probleme esenţiale : spaţiul şi timpul sacru, structura şi funcţia mitului, morfologia figurilor divine. Toate acestea în 160 pagini dactilografiate, şi nu mai tîrziu de primăvara 1956... Am acceptat.

Drept onorariu pentru conferinţa ţinută la I.S.M.E.O. — *Centre du Monde, Temple, Maison* — Tucci ne asigurase două săptămîni la hotel. Am avut astfel răgazul de a vizita din nou, pe îndelete, Roma şi cîteva orăşele din Latium. Invitat de profesorul Carlo Diano, am plecat apoi la Padova, unde am repetat conferinţa despre *Centre du Monde*.

Pentru întîia oară din 1950, nu figuram în programul „*Eranos*“. Aveam toată vara liberă ; puteam scrie ce mi-ar fi plăcut. În iunie, la Paris, l-am găsit pe A. Guillermou făcînd corecturi la *Forêt interdite ;* romanul trebuia să apară la începutul toamnei. Luna iulie am petrecut-o la „Casa Gabriella“. Mă simţeam cu adevărat în vacanţă. Mă întrebam, uneori, ce fel de „literatură“ mi-ar place să scriu în cazul că *Forêt interdite* ar fi avut succes. Într-o dimineaţă m-a ispitit o nuvelă, *Fata Căpitanului ;* destul de scurtă, am încheiat-o în aceeaşi seară. Personajele principale erau doi adolescenţi, o fată şi un băiat, amîndoi neobişnuit de enigmatici.

Aproape toată luna august am petrecut-o la Täsch, un mic sat de lîngă Zermath, unde se aflau Alice şi Roger

Godel. Eram instalați într-un han modest, aproape fără vecini. Nu făceam altceva decît să ne plimbăm și să citim. Apoi, pe neașteptate, am „văzut“ începutul unei nuvele și m-am apucat să scriu. Cu atîta poftă și ardoare încît umpleam între 12 și 15 pagini pe zi ; uneori, aproape ilizibile, așa că eram nevoit să le descifrez și să le transcriu chiar în acea noapte. Cînd, la sfîrșitul lunii, ne-am întors la Ascona ca să asistăm la conferințele „*Eranos*“, manuscrisul trecuse de 100 de pagini. Începusem *Pe Strada Mîntuleasa* ca o lungă nuvelă, dar pe măsură ce scriam descopeream noi episoade și nebănuite implicații. Christinel a citit manuscrisul cu entuziasm, dar și cu nerăbdare ; i-am făgăduit că-l voi încheia îndată ce ne vom întoarce la Val d'Or. Am încercat, și de mai multe ori, dar mi-am dat seama că „nu merge“. Am reluat povestirea vara următoare, fără succes. De atunci, am purtat cu mine manuscrisul timp de 12 ani. Am mai scris proze literare, dar n-am putut încheia *Pe Strada Mîntuleasa* decît într-o săptămînă, neobișnuit de grea (cursuri, vizite, conferințe) din noiembrie 1967 [9].

*

Forêt interdite a apărut la începutul toamnei, și în afară de un foileton al lui R. Lalou în „Les Nouvelles Littéraires“ și alte cîteva recenzii, romanul a trecut neobservat. A dispărut repede din librării și n-a fost retipărit decît după vreo 15 ani. Prietenii și unii cititori au încercat să explice cauzele eșecului : prea multe pagini (640), litera prea măruntă („de ce n-ați tipărit-o în două volume ?“, îmi scria, tristă, aproape indignată, „o admiratoare“) ; prea multe personaje cu nume anevoie de reținut ; îndeosebi începutul e greu de urmărit. Dimpotrivă, cîțiva critici literari mi-au mărturisit, verbal, cu dezamăgire, că

---

[9] Tipărită în 1968, a fost tradusă în limba germană de Edith Silbermann și tipărită de Suhrkamp Verlag în 1972. *Auf der Mantuleasa Strasse* a avut destul succes ; ceea ce a hotărît editorul, Siegfried Unseld, să traducă o bună parte din scrierile mele literare. Un detaliu semnificativ : la apariția versiunii franceze — *Le vieil homme et l'officier* (Gallimard, 1977) Marcel Brion a vorbit cu entuziasm la televiziune, și cartea, epuizată în cîteva zile, a fost de atunci retipărită de mai multe ori. A fost, de altfel, primul meu „succes literar“ în Franța ; și deocamdată, singurul.

„este totuși un roman-roman, ceea ce, astăzi, vedeți...“[10].

Cum am mărturisit-o de mai multe ori, acest eșec nu m-a deprimat. Avusesem „succes și popularitate“ în tinerețe, cu primele mele romane și, într-un anumit fel, îmi era de ajuns. Dar această a doua „verificare“ m-a împăcat cu hotărîrea luată : de aici înainte voi scrie numai pentru noi doi și pentru cîțiva prieteni români.

Pe de altă parte, anul 1956 se anunța mai rodnic și mai bogat în surprize ca niciodată. În ianuarie am ținut conferințe la Universitatea din München și la Institutul de Filozofie al lui E. Grassi ; la Universitatea din Frankfurt, invitat de Ad. E. Jensen, și la Universitatea din Marburg, invitat de E. Benz. Am cunoscut cu acest prilej mulți scriitori și filozofi germani, printre alții pe Adorno, intrigat de interesul meu pentru gîndirea mitică...

Îndată după întoarcerea la Val d'Or, am început lucrul la *Das Heilige und das Profane*. Utilizînd, după sugestia lui Grassi, multe exemple din *Traité d'histoire des religions*, am reușit să termin manuscrisul în mai. Nu bănuiam atunci că această cărțulie, tradusă în 12 limbi, va deveni *best seller* în Europa, S.U.A. și Japonia ; că, mai ales, va fi folosită ca manual atît în colegii și universități, cît și în seminarii.

Între timp, Universitatea din Chicago mă anunțase că voi obține sigur viza de intrare, dat fiind că fusesem numit *visiting professor* pentru anul școlar 1956—57. După moartea lui Joachim Wach, catedra de istoria religiilor rămăsese neocupată. Mi se ceruse, de asemenea, titlul conferințelor Haskell și subiectele pe care le voi prezenta în trimestrele de iarnă și de primăvară 1957. Am ales pentru „Haskell Lectures“ *Patterns of Initiation*. În ceea ce privește cursurile, am sugerat : „Filozofia și tehnicile yoga“ și pentru ultimul trimestru „Șamanismul în Asia și America“. Subiectele erau destul de vaste și complexe, dar îmi spuneam că le voi dezvolta ținînd seama de interesele și pregătirea studenților.

Pentru că Olga insistase să particip la „*Eranos*“, am căutat o temă care-mi era familiară : *Le vertu créatrice*

---

[10] Am notat în bună parte (cf. *Fragments d'un Journal*, I, pp. 234—246) cîteva din observațiile pe care le-am făcut mai tîrziu în legătură cu *Forêt interdite*.

du mythe. Ştiam că pregătirea textului nu-mi va cere prea mult timp. Trebuia să-mi concentrez toată energia în redactarea celor şase conferinţe despre iniţiere. M-am apucat de scris la începutul verii, apoi ne-am instalat la Ascona pentru două luni. „Casa Gabriella“ mi-a fost şi de data aceasta de mare ajutor. În plus, prietenii noştri Christian şi Marie-Louise Dehollain îşi petreceau de cîţiva ani vacanţele într-o vilă vecină. Către seară înotam împreună în lac, apoi urcam pe terasa lor şi rămîneam mult timp de vorbă.

După ce Christinel a terminat dactilografierea primelor patru conferinţe, le-am trimis excelentului traducător Willard Trask, care tradusese deja *Le Mythe de l'éternel retour* şi *Le Yoga*, şi avea să traducă, pînă la moartea lui, în 1980, aproape toate cărţile mele de istoria religiilor. Lucram încă la a cincea conferinţă cînd ne-am întors la Val d'Or. Dar n-am izbutit s-o termin...

*

Împreună cu Mamy, ne-am îmbarcat, la 17 septembrie 1956, pe transatlanticul *Île-de-France*. După o săptămînă petrecută la New York, în apartamentul lui Ionel şi Lisette Perlea, am luat, pentru întîia oară pe atunci încă celebrul pullman wagon-lit american şi am coborît într-o gară din Chicago în dimineaţa de 1 octombrie.

Ne bucurase mult descoperirea New York-ului, dar nici eu, nici Christinel nu îndrăzneam să ne mărturisim aprehensiunea cu care am privit în jurul nostru, pe peronul unei gări aproape pustii. Simţeam deja că ne aflăm într-un *alt fel* de oraş. Fără prieteni, fără rude, fără cunoştinţe. Ne mîngîia doar certitudinea că în cel mult şapte, opt luni vom regăsi Parisul, şi rudele, şi prietenii. Nu ne puteam închipui că, numit profesor titular şi şeful departamentului de Istoria Religiilor la Universitatea din Chicago, vom rămîne 27 de ani în acest faimos enigmatic, fascinant „Oraş al vînturilor“ („Windy City“).

PARTEA A ŞASEA

Recoltele solstiţiului

XXIII

ÎNCEP SĂ DESCOPĂR AMERICA...

Chicago, 10 decembrie 1984. De un sfert de ceas stau în dreptul ferestrei şi privesc în gol, fără să înţeleg de ce. M-am ridicat de la birou crezînd că începuse să ningă. Apoi nu m-am putut depărta de fereastră, deşi nu mai zărisem, de mult, nici un fulg de zăpadă.

Ieri seară, la Palmer House, într-o sală transformată în restaurant, arhiplină (mi s-a spus, peste 800 de invitaţi), *„American Association of Religious Studies“* a celebrat 75 de ani de la fondare. Discursuri, evocări, aplauze. Iar la sfîrşit, sărbătorirea mea : o scurtă conferinţă a lui Charles Long (trebuia să vorbească Joe Kitagawa, dar este încă suferind), admirabila compoziţie a lui Frank Burch Brown, *Ritual Compass* (cvartet de coarde şi piano), executată de cinci tineri profesori universitari, şi darul Academiei : o sculptură, *Eliade,* executată şi oferită de Isamu Noguchi. Era pentru întîia oară că AAR omagia pe „cel mai ilustru“ (şi probabil, precizez eu, cel mai bătrîn) dintre specialişti în *religious studies.*

Adineauri, visînd cu privirile pierdute pe fereastră, îmi aminteam de foarte multe lucruri — întîlniri, oameni, întîmplări fără nici o legătură între ele. Dar, la răstimpuri din ce în ce mai scurte, revenea aceeaşi întrebare : voi reuşi să scriu *Autobiografia* pînă la „sărbătorirea“ de ieri seară, 9 decembrie 1984 ? Am întrerupt redactarea *Autobiografiei* astă vară, la Paris. Ultimul capitol se încheia în dimineaţa descinderii noastre la Chicago. De atunci, n-am mai avut timp — nici chef — să reiau manuscrisul. Oboseală, agravată de consecințele injecțiilor săptămînale cu aur coloidal. Scriu greu, cu mare efort, pentru că încheietura de la mîna dreaptă, din nou inflamată, abia îmi îngăduie să țin tocul în mînă. Iar de cîteva luni sufăr și de o tendonită la glezna dreaptă și merg sprijinindu-mă de baston. Şi am atîtea de făcut : în primul rînd, clasarea materialelor documentare (manuscrise, *Jurnalul*, caietele de note, corespondența) ; ce voi dărui „Colecției particulare" a Bibliotecii Universității, ce voi trimite la Paris...

Parcă încep să înțeleg de ce priveam, adineauri, atît de emoționat pe fereastră. Chiar în fața mea, la cîțiva metri, coboară scara de lemn a casei în care am locuit în primul an, din octombrie 1956 pînă în mai 1957, iar alături, privirile mi se opresc pe terasa apartamentului nostru, la ultimul etaj (al doilea), pe care l-am închiriat cu vreo 20 de ani în urmă. Mi se pare că am ghicit just : am înțeles de ce mă fascinau aceste două case vecine, cu scările de lemn vopsite în roșu-sîngeriu, coborînd în aceeași grădină, pînă mai acum cîțiva ani aproape complet adumbrită de ramurile bătrînilor arbori ; într-un anumit fel, reprezintă începutul și sfîrșitul șederii noastre în Chicago. Căci în cinci, șase luni vom părăsi apartamentul din 5711 Woodlawn Avenue, şi ne vom stabili definitiv (după 27 de ani), la Paris...

Am auzit bătăi în ușă. De obicei, nu răspund decît cînd aștept pe cineva. Dar astăzi m-am grăbit să deschid. Cu prilejul Congresului AAR (de data asta, mi s-a spus, participau vreo 7000 de membri) veniseră și mulți din foștii mei studenți, majoritatea profesori de istoria religiilor la universitățile din S.U.A. și Canada. Şi, într-adevăr, au trecut să mă vadă aproape o duzină.

Ca de obicei, înainte ca să se așeze, priveau cu emoție rafturile bibliotecii și scaunele încărcate cu dosare, reviste și cărți ; își aminteau tinerețea lor, de după-amiezile de lucru, cu 10—15 sau 20 de ani în urmă, cînd veneau să mă consulte sau să discutăm probleme în legătură cu tezele de doctorat pe care le pregăteau. De unul din ei tocmai aflasem că devenise de curînd bunic...

Dar de data aceasta, pe coridor, se afla colegul și vecinul meu. Își are biroul chiar în față și, ca de obicei, lăsase ușa deschisă. Venise să mă felicite pentru „marea onoare". Ascultîndu-l, priveam prin fereastra care se deschidea spre strada 57, și m-am trezit zîmbind : de cealaltă parte a străzii se zărea așa-numita „Coach House", căsuța atît de pitorească în care locuisem în 1959—61. Mi-am dat deodată seama că, în ultimii 27 de ani, petrecusem o bună parte din viața noastră la Chicago într-un perimetru de cel mult 100 de metri pătrați...

*

În acea dimineață de 1 octombrie 1956 taxiul ne-a depus la Clubul Universității, *Quadrangle Club*, unde ni se rezervaseră două mari camere comunicante. După dejun, Joseph Kitagawa, pe care îl întîlnisem deja la Ascona, și soția lui, Evelyn, au venit să ne ia cu mașina ca să vizităm centrul orașului, *the Loop*. Ne-a impresionat măreția sălbatică a Lacului Michigan, pe țărmul căruia se construise șoseaua. Nu i se vedeau marginile, iar culoarea vînătă și talazurile ne-au amintit de Marea Neagră. Din Campus pînă în centru erau vreo 15 kilometri. Dar, am aflat, Chicago se întindea și spre Sud, unde se afla Universitatea, și spre Nord. Noroc că trenul trecea aproape de Campus și gara terminală era chiar în *Loop*. Pe seară, Kitagawa ne-au invitat la un restaurant chinezesc. Am găsit, cu emoție „stilul" pe care-l cunoscusem cu 25 de ani înainte în *China Town* din Calcutta, atît de diferit de cel al restaurantelor chinezești din Paris.

În noaptea aceea, deși obosiți, am adormit anevoie. Auzeam șuierînd vîntul : uneori, rafalele erau atît de puternice, încît ne era teamă să nu smucească ferestrele din țîțîni. Mai tîrziu am aflat că Chicago fusese poreclit „The Windy City"...

A doua zi, însoțit de Joseph Kitagawa, prima vizită la *Divinity School*. Traversăm University Avenue pe sub arborii înalți și falnici : frunzele abia începuseră să îngălbenească. Joe îmi arătă clădirea faimosului Institut Oriental ; trecem printre cele două terenuri de tenis și ne întîmpină alți arbori, parcă și mai frumoși, în spatele cărora se înălţau clădirile diverselor facultăţi şi laboratoare. Pătrundem în *Swift Hall* (purta numele milionarului care acoperise cheltuielile de construcţie ale clădirii). În biroul lui mă aştepta, zîmbind afectuos, decanul, Jerry Brauer. Neaşteptat de tînăr ; nu părea să aibă mai mult de 32-33 de ani. După ce mă prezintă lui Weaver, *Dean of Students*, mă conduce împreună cu Joe Kitagawa în marea sală de conferinţe unde îmi voi ţine *„Haskell Lectures“*. În cele din urmă, cu ascensorul la etajul III ; vizităm sala de lectură a bibliotecii, apoi intrăm în biroul secretarelor, unde decanul mă prezintă întregului personal şi cîtorva colegi printre alţii istoricul teologiilor creştine, Jaroslav Pelikar şi Robert Grant, specialistul în gnosticism şi patristică

Dejunul l-am luat, invitaţi de decan, la *Quadrang Club*. Apoi m-am retras cu Christinel în camera noastră. Eram amîndoi obosiţi, iar Christinel destul de deprimată ; deşi învăţase englezeşte şi citea curent, nu înţelegea întotdeauna ce i se spune, iar interlocutorii nu înţelegeau puţinele fraze pe care îndrăznea să le pronunţe, pentru c (mi s-a explicat mai tîrziu) avea un „accent franco-britanic“. Ne încurajam unul pe altul ; cele opt luni de cu vor trece repede. Salariul (1000 de dolari pe lună) ne îngădui să înapoiem suma pe care ne-o împrumutase Ion Perlea pentru cheltuielile de drum şi de instalare. Sp ram, de asemenea, că vom putea economisi destul ca putem trăi un an la Val d'Or.

În cîteva zile ni s-a găsit un mic apartament într-u din casele aparţinînd facultăţii, mai precis, Institutu Unitarian de Teologie (Meadville [2]). Era un apartam destul de modest : o mică odaie de lucru, un dormi baie şi bucătărie. Ferestrele se deschideau spre grăd din spatele casei, iar din pridvorul de lemn coboram d dreptul sub arbori. Masa de scris era măruntă şi nesigur din fericire nu o foloseam decît nopţile. În timpul zilei l

---

[1] Alături de Christinel, am cunoscut pe toţi profesorii, împreună cu soţiile lor, la tradiţionalul banchet al facultăţii care avut loc cîteva zile în urmă.

[2] *Federal Theological Faculty*, de curînd înfiinţată, cuprindea Facultatea de Teologie (*Divinity School*) a Universităţii şi încă trei instituţii : *Chicago Theological Seminary, Meadville School* (unitariana) şi *Disciples of Christ*.

cram într-un spaţios „office“ pe care facultatea mi-l găsise la Meadville.

*

Am ţinut cele şase conferinţe în Swift Commons. Au asistat o bună parte din colegii mei, dar şi cîţiva profesori de la alte facultăţi, care cunoşteau *The Myth of the Eternal Return* şi chiar unele cărţi netraduse în englezeşte. Nu-mi dădeam seama că pronunţia mea (pe care lunile petrecute la Londra şi Oxford, în 1940—41, nu izbutiseră să o corecteze) îngreuna înţelegerea unui text destul de dificil în el însuşi [3]. Sala, neîncăpătoare la început, era numai pe trei sferturi plină la ultimele două conferinţe. Am înţeles mai tîrziu că printre alte obstacole se număra şi „accentul francez“ cu care pronunţam numele zeităţilor familiare (Isis şi Osiris, bunăoară, şi, cu rare excepţii întregul pantheon greco-latin). Întrebînd-o în ce proporţii a putut urmări conferinţele, una din cele mai bune studente mi-a răspuns : cam 50 la sută. Ar fi trebuit să-mi dau seama de la început de importanţa acestor aparent „mărunţişuri fonetice“ ; ar fi trebuit, mai ales, să rog pe un student să-mi citească, în prealabil, cu glas tare, textul conferinţelor şi eu să notez, pe manuscris, pronunţia corectă.

Ceea ce mă tulbura mai mult era varietatea şi complexitatea „limbii americane“ ; nu izbuteam să învăţ pronunţia specifică acestui vast *melting pot* din Middle West. Aveam uneori impresia că există nuanţe fonetice care scăpau urechii mele ; anumite cuvinte pe care, rostindu-le, le înţelegeau colegii şi studenţii mei, păreau ininteligibile unui şofer de taxi sau chiar vînzătorilor din diferite magazine. Din fericire, mai mulţi dintre colegii mei americani m-au asigurat că, adesea, asta li se întîmpla şi lor...

Seminarul, pe care l-am început curînd după inaugurarea seriei de *„Haskell Lectures“* mi-a dat mai puţin de lucru. Erau doar vreo 15 studenţi înscrişi şi Charles

---

[3] Citam, bunăoară, zeci de nume exotice, de la triburile şi divinităţile australiene, africane sau sud-americane, pînă la pantheonul şi terminologia specifice religiilor orientale şi helenistice.

(Chuck) Long, asistentul meu benevol, un tînăr şi inteligent pastor negru. Unul din ultimii elevi ai lui Joachim Wach, Chuck pregătea pe atunci teza de doctorat în istoria religiilor ; îşi alesese ca subiect conceptul de „demonic", aşa cum îl interpreta Paul Tillich. În ciuda diferenţei de vîrstă, ne-am împrietenit repede. Curînd, Chuck Long avea să fie numit *Dean of Students*. Şi chiar înainte de a-şi fi obţinut doctoratul, i s-a încredinţat un curs de introducere în istoria şi metodologia disciplinei.

Hotărîsem să discutăm în seminariile celor trei trimestre o parte din documentaţia şi problemele prezentate în *Traité d'histoire des religions*. Dispuneam de manuscrisul traducerii engleze (care va apărea în anul următor sub titlul *Patterns of Comparative Religions*) şi citeam uneori cîte un pasaj, dar avînd grijă să scriu pe tablă toate numele şi toţi termenii tehnici pe care îi întrebuinţam. Mi-am adus aminte multă vreme, cu melancolie, de acest prim seminar, pe care îl credeam, pe atunci, primul din seria pe care aveam s-o închei la sfîrşitul primăverii. Dar destinul hotărîse altfel...

De curînd, Nasser ocupase zona Canalului de Suez. Dintr-o scrisoare a lui Roger Godel aflasem că Spitalul Companiei de Suez, unde lucra de mulţi ani, fusese naţionalizat. Erau deci, nevoiţi să se întoarcă pentru totdeauna în Franţa şi să locuiască apartamentul din Val d'Or. Ne aflam din nou fără locuinţă. Speram, totuşi, că economiile făcute la Chicago ne vor îngădui să închiriem un mic apartament la Paris. Contam pe iniţiativa şi relaţiile de care se bucura Sibylle. Deocamdată, Alice Godel o rugase să evacueze biblioteca şi mansucrisele pe care le lăsasem la Val d'Or şi Sibylle se apucase de lucru...

*

La început, aproape că nu aveam timp să ieşim din campus. Dar către mijlocul lui octombrie învăţasem că putem refuza, politicos, unele invitaţii la cină. Toamna aceea a fost fără seamăn de frumoasă. Plecam să ne plimbăm către sfîrşitul după-amiezii. Ne îndreptam spre lac ; ne despărţeau mai puţin de doi kilometri. Ne odihneam pe o bancă, priveam fascinaţi valurile care înaintau ameninţătoare, rostogolindu-se ca să se sfarme, în cele din urmă, risipindu-se printre pietre. Sau porneam pe sub fagii şi ulmii uriaşi care străjuiau Woodlawn Avenue, treceam pe lîngă acea stranie Rockefeller Chapel (o catedrală gotică zidită de azteci, îi spuneam eu), traversam celebrul *Midway*, şi ne plimbam pînă seara tîrziu. Uneori urcam pe *Midway* pînă dincolo de Spitalul şi clinicile Universităţii, şi ne plimbam prin acel parc în miniatură.

Dar, descriind odată soţilor Robert Grant „geografia" plimbărilor noastre — din amurg şi pînă la căderea nopţii — ne-a surprins uimirea lor ; parcă nu le venea să creadă că am străbătut de atîtea ori *Midway* fără să fim atacaţi. Ne-au implorat să nu mai repetăm această gravă imprudenţă şi, cu părere de rău, le-am ascultat sfatul. Dar numai cu cîţiva ani în urmă, întreaga reţea *Midway* (deşi puternic luminată) a devenit cu adevărat primejdioasă. Nopţile, nu mai îndrăzneam s-o traversăm decît în grup.

Descoperisem încă din primele săptămîni Field Museum şi Art Institute, şi le vizitam de cîte ori puteam (mai precis, de cîte ori unul din colegii mei ne propunea să ne plimbe cu maşina *down town*). M-a interesat mai ales Field Museum. Îi cunoşteam de mult publicaţiile. La Calcutta, în biblioteca Societăţii Asiatice, citisem aproape toate contribuţiile faimosului orientalist şi etnolog Berthold Laufer, unul din directorii lui Field Museum. În ceea ce priveşte Art Institute, mi-au trebuit cîţiva ani ca să-i descopăr comorile...

*

N-am îndrăznit multă vreme să judec sistemul învăţămîntului universitar american. Mi se părea mai simplu şi totodată mai complex decît tradiţia universităţilor europene, aşa cum o cunoscusem, în tinereţea mea, în România şi Italia şi, imediat după război, în Franţa. Mă neliniştise numărul orelor de curs şi de seminarii, la care se adăugau discuţiile cu studenţii şi lucrările scrise pe care fiecare din ei trebuia să le prezinte la încheierea trimestrului. Aceste *term papers* de 15—20 de pagini dactilografiate erau citite de instructor cu creionul în mînă şi apoi comentate, măcar oral, cu autorii lor. Pentru pregătirea şi redactarea propriilor lor lucrări, pofesorii nu dispuneau decît de lunile de vacanţă. În măsura în care faimoasa formulă : *publish or perish !* era încă valabilă, numărul mare de ore consacrate activităţii pur didactice părea dacă nu o calamitate, cel puţin o grea povară [4].

Pe de altă parte, tradiţia universitară americană punea accentul pe valoarea intrinsecă a instructorului, nu pe „originalitatea“ fiecărei lecţii pe care trebuia s-o ţină. Importanţa ştiinţifică şi „creativitatea“ unui nou membru al Departamentului fuseseră apreciate de Consiliul facultăţii înainte de a-l angaja. Pentru cei tineri, „aprecierea“ se repeta după cinci, şi din nou după zece ani, cu prilejul avansării de la gradul de profesor asistent la profesor asociat şi, în cele din urmă, la profesor titular. Spre deosebire de sistemul clasic al universităţilor europene de pe vremuri — cînd profesorul era obligat, cel puţin moralmente, „să aducă ceva nou“ în fiecare curs pe care-l ţinea — profesorul american era liber să repete anumite cursuri. Îşi putea, de asemenea, îngădui să prezinte şi să discute anumite probleme fără pretenţia de a fi „original“. I se cerea doar să stăpînească materialul şi „l'état des questions“ şi să le expună competent şi limpede. Astfel că, în cele din urmă, profesorul era liber să prezinte informaţia adunată de alţi savanţi şi să le rezume interpretările, fără ca această lipsă de „originalitate“ să dăuneze prestigiului lui ştiinţific. „Originalitatea“ se verifica în primul rînd prin publicaţiile sale.

Ţinînd seama de toate acestea, cele două sau trei lecţii săptămînale, seminariile şi întîlnirile cu studenţii nu mai alcătuiau un obstacol fatal oricărei încercări de „creaţie originală“, aşa cum părea la prima vedere. Mai ales că tradiţia universităţilor private (bunăoară Harvard sau Chicago) îngăduia profesorilor să-şi aleagă subiectele şi să-şi organizeze cursurile după necesităţile Departamentului, dar ţinînd totuşi seama de preocupările personale.

---

[4] De aceea foarte mulţi contau pe subvenţiile diverselor fundaţii care le îngăduiau să obţină un concediu, neplătit, de unul pînă la trei trimestre, timpul necesar cercetărilor sau redactării lucrărilor personale.

Multe cărţi ale colegilor mei au fost scrise datorită anumitor cursuri pe care le-au ţinut şi le-au repetat de-a lungul anilor.

*

Către sfîrşitul iernii, decanul facultăţii, Jerry Brauer, m-a invitat să dejunăm, numai noi doi singuri, la *Quadrangle Club*. M-a întrebat cum se simte Christinel la Chicago, dacă îi place „mediul academic american“. N-am îndrăznit să-i spun tot adevărul — că, deocamdată, Christinel se simţea oarecum în exil — dar i-am mărturisit că ceea ce o descurajează mai mult este „limba americană“.

— Dar vorbeşte destul de bine, m-a întrerupt Jerry. În cîteva luni nu va mai avea nici o dificultate.

Apoi m-a întrebat ce cred despre universitatea noastră şi i-am răspuns, foarte sincer :

— Numai bine.

Decanul deveni deodată exuberant.

— Atunci să-ţi mai pun o întrebare : ai accepta postul de profesor titular ? Deocamdată, pentru zece ani. Întreaga facultate este de acord...

— Evident, i-am răspuns, trebuie să stau de vorbă cu Christinel...

Jerry mi-a dat imediat dreptate. Ştia, de la alţii şi din propria lui experienţă de decan, că dacă soţia nu e pe deplin mulţumită, profesorul nu va rămîne prea mult în acea universitate.

— Dar, în orice caz, am continuat, n-aş îndrăzni să mă angajez pentru zece ani ; am o sumă de lucruri de încheiat. Să începem cu un angajament de patru ani...

Christinel nu părea entuziasmată, dar s-a împăcat cu gîndul de a reveni la Chicago, mai ales după ce-am asigurat-o că, dacă nu vom rezista, m-aş putea retrage după numai doi ani (evident informînd facultatea în timp util, ca să caute înlocuitor). Puţine zile în urmă i-am comunicat lui Jerry Brauer hotărîrea mea : accept postul de profesor titular şi şef al Departamentului de Istoria Religiilor, ţinînd, în primele două trimestre, un curs (trei lecţii pe săptămînă) și un seminar de două ore ; dar în trimestrul de primăvară nu voi ține nici cursuri, nici seminarii ; voi fi însă la dispoziția studenților, și în primul rînd a celor care-și pregătesc doctoratul în istoria religiilor. Decanul a fost de acord și mi-am păstrat acest program privilegiat pînă în 1983, cînd am devenit *emeritus*...

*

În trimestrul de iarnă am ținut cursul despre yoga. Cum mă așteptam, sala era plină pînă la ultimul loc. Primisem de la Willard Trask șpaltele cărții *Yoga : Immortality and Freedom* și, în primele lecții, am citit anumite fragmente, avînd grijă să adaug un comentariu oral de cîte ori simțeam că textul era prea dens. Curînd, însă, am renunțat la acest procedeu, mulțumindu-mă să reduc la minimum expunerea doctrinei și insistînd, dimpotrivă, asupra diverselor practici yoga. Majoritatea auditoriului îl alcătuiau studenți din *College* și de la alte facultăți. Spre mirarea mea, cei mai mulți au urmărit cursul pînă la sfîrșitul trimestrului. E drept, de cîțiva ani tineretul universitar american era tot mai fascinat de India, și, în primul rînd, de yoga.

Dimpotrivă, cursul despre șamanism, pe care l-am ținut în trimestrul de primăvară, n-a fost urmărit decît de un mic grup de studenți. Foarte puțini erau interesați de acest subiect, pe atunci familiar numai antropologilor. (Șamanismul se va bucura de oarecare popularitate de abia prin anii 1970—1975.) Pe de altă parte, studenții Departamentului de Istoria Religiilor se pregăteau acum de examene și aproape că nu mai aveau timp (dar nici curiozitate) să urmărească prezentarea inițierilor și practicilor șamanice. Eu însumi mă simțeam obosit ; în afara obligațiilor universitare, lucram cîte șapte, opt ceasuri pe zi ca să pregătesc pentru tipar textul conferințelor *„Haskell“*.

De abia din primăvara lui 1957 am început să cunosc mai bine calitățile și deficiențele studenților americani. Pe de o parte, cu rare excepții, studenții foarte tineri — cei din *College* și din primul an de universitate — mi

se păreau mai puțin bine pregătiți decît colegii lor de vîrstă din Franța ; le lipsea „experiența bacalaureatului“ și, în primul rînd, elementele de bază ale culturii umaniste. Pe de altă parte — deși de multe ori în chip nesistematic — erau informați despre anumite creații culturale care ar fi surprins (atunci, prin 1955—60) un european. Bunăoară, încă din *High School* li se vorbise, un întreg trimestru, despre Faulkner sau Camus (deși nu citiseră pe Balzac, nici pe Stendhal sau pe Tolstoi) ; cunoșteau *En attendant Godot* sau *Electra* lui O'Neill (dar nici o piesă de Shakespeare). În *College* urmaseră cursuri despre Freud și Sartre, sau despre arta modernă. Mai tîrziu mi-am dat seama de semnificația și utilitatea acestui program : majoritatea elevilor nu aveau să-și continue studiile după *High School* sau după *College* (educația universitară este scumpă în S.U.A. și nu toți reușesc să capete burse). Așa că era preferabil ca elevul să fie inițiat măcar în cîteva probleme și creații specifice culturii moderne, bunăoară psihanaliza, existențialismul, romanul și teatrul contemporan.

Dar în universitate, urmînd cursurile necesare obținerii licenței *(Master of Arts)*, studentul era nevoit să-și completeze, măcar în parte, „cultura de bază“. Totuși, de abia pregătindu-se pentru un doctorat într-una din disciplinele umaniste, și silit fiind să stăpînească două limbi europene, sau limbile clasice, sau una — dacă nu mai multe — din limbile orientale, studentul american putea fi comparat cu cel european, așa cum era pînă prin anii 1960.

Evident, am cunoscut mai bine grupul restrîns din seminariile de istoria religiilor. Unii studenți erau destul de pregătiți, alții mai puțin. Dar aveau toți aceeași preocupare : cum să se familiarizeze cît mai repede cu metodologia și problemele istoriei religiilor. Cu timpul, aveam să-mi dau seama că pasiunea pentru „metodologie“ făcea oarecum parte din „tradiția americană“. Adesea, un student mă întreba solemn și totuși emoționat :

— Care e cea mai bună metodă ca să studiezi și să înțelegi istoria religiilor ?

Mi se părea că recunosc pe descendenții primelor valuri de pionieri, porniți să cucerească și să cultive spațiul imens care se întindea dincolo de „frontiere“. Era aceeaşi convingere fundamentală : dacă vom avea cele mai bune unelte de lucru, vom face din ţara aceasta un paradis ; dacă aş dispune de cea mai bună metodă, voi înţelege istoria religiilor în toată complexitatea ei şi voi fi în măsură să fac descoperiri nebănuite de nimeni pînă acum...

*

La începutul lui iunie, ne-am adunat odată toţi instructorii şi studenţii Departamentului, împreună cu soţiile şi copiii lor, la picnicul tradiţional care avea loc, în fiecare an, pe malul Lacului, la Dune. Hariet Platt, soţia profesorului de geografie şi pasionată de „mistica Orientului“, avea acolo o casă în care, la nevoie, ne putea adăposti. Atunci mi-am dat şi mai bine seama de spontaneitatea acestor întîlniri festive între familiile studenţilor şi ale profesorilor. Universitatea constituia într-adevăr o comunitate, şi fiecare facultate, fiecare departament alcătuia o familie.

A trecut mai bine de un sfert de veac de la acel picnic din iunie 1957. Aproape toţi studenţii de atunci sînt de mult profesori şi copiii pe care-i priveam jucîndu-se pe malul lacului îşi pregătesc licenţa, sau doctoratul, sau se află risipiţi în trei continente, pentru cercetări sau pentru interesele întreprinderilor care i-au angajat. Mulţi ani după ce-au părăsit Chicago, foştii noştri studenţi au continuat să ne ţină la curent — măcar printr-o lungă scrisoare circulară de Anul Nou — cu ultimele noutăţi academice (publicaţii, avansări etc.) şi familiale (aflăm, bunăoară, numele logodnicei băiatului celui mai mic...).

*

Cîteva zile în urmă am luat trenul spre New York, unde ne aşteptau Lisette şi Ionel Perlea. Dar, curînd, Ionel a trebuit să plece : acceptase, între altele, să dirijeze cîteva concerte la festivalul din Aix-en-Provence. Noi am rămas pînă la 13 iulie, cînd ne-am îmbarcat, împreună cu Lisette, pe pachebotul *Liberty*.

Aveam de scris cele două conferinţe *„Eranos“* şi comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor de la München.

Ştiam că la Paris nu voi găsi liniştea necesară, nici măcar o masă bună de scris. Aici, la New York, dispuneam de odaia lui Ionel, luminoasă, cu ferestrele spre grădiniţele caselor vecine ; nu simţeam arşiţa, şi tăcerea nu era întreruptă decît, la răstimpuri, de ţipetele şi blestemele unei bătrîne demente.

Adusesem cu mine cîteva cărţi şi aproape toate dosarele cu note şi extrase în legătură cu experienţa „luminii interioare“. Adunasem aceste materiale în ultimii ani, de cînd mă hotărîsem să analizez acest tip de experienţe mistice din perspectiva istoriei religiilor. Cunoşteam de mult documentele indiene, iraniene şi chineze, dar descoperisem de curînd o seamă de exemple referitoare la „experienţele spontane“ — adică nepregătite de o prealabilă instrucţie ascetic-religioasă — ale luminii interioare. Mă interesa faptul că, în diverse tradiţii religioase, ca şi în „experienţele spontane“, lumina interioară exprima întotdeauna o epifanie a Spiritului. Asemenea experienţe proiectau subiectul într-un alt univers decît cel al existenţei cotidiene, schimbîndu-i radical statutul ontologic, deschizîndu-l către valorile Spiritului. Semnificaţia luminii interioare era revelată direct celui care o experimentase. Dar, pe de altă parte, această semnificaţie nu devenea inteligibilă decît în cadrul ideologiei religioase familiare subiectului. Deşi *experienţa* „luminii mistice“ părea a fi aceeaşi în multe culturi — de la „primitivi“ la India vedică, buddhism şi monahism creştin — *sensul* şi *valoarea* ei spirituală variau de la o tradiţie religioasă la alta. Mă interesau asemenea analize comparative pentru că puneau în evidenţă atît unitatea de bază a anumitor experienţe religioase, cît şi *varietatea semnificaţiilor* pe care le dobîndiseră în diferite tradiţii şi care dovedeau încă o dată *creativitatea* Spiritului [5].

În acele săptămîni de vară am început să cunosc farmecul acestui „ultim oraş european al Americii“, cum numeau noii emigranţi New York-ul. Şi tot atunci am avut prilejul să vizitez Metropolitan Museum de cîteva ori pe săptămînă şi să stau pe îndelete de vorbă cu prietenii Brutus şi Tantzi Coste, Ion Vardala, N. Caramfil şi alţii.

---

[5] *Expériences de la Lumière mystique* a apărut în „Eranos Jahrbuch“, XXVI (Zürich, 1958) şi a fost retipărit în *Méphistophélès et l'Androgyne* (Gallimard, 1962). Mulţi ani în urmă am reluat problema în studiul *Spirit, Light and Seed, History of Religions*, XIII, august 1971, pp. 1—30 (retipărit în „Occultism, Witchcraft and Cultural Fashions“, Chicago, 1976).

*

N-am rămas la Paris decît cîteva zile. Eram nerăbdători să regăsim cît mai repede Ascona şi Lago Maggiore. Olga Froebe invitase pe Stella şi Henry Corbin, şi „Casa Gabriella“ era acum însufleţită de lungile noastre conversaţii, prelungite uneori pînă noaptea tîrziu. Henry, ca şi alţi prieteni şi colegi francezi, regretau că acceptasem invitaţia Universităţii din Chicago pentru încă patru ani, dar recunoşteau că, deocamdată, nu există altă soluţie. Dimpotrivă, prietenii noştri de la „Bollingen Foundation“, John Barrett şi Vaun Gillmor, erau încîntaţi. Ceea ce ne lipseşte, spuneau, nu sînt profesorii europeni care se stabilesc în Statele Unite şi care revin o dată la cinci, şase ani, ca să-şi revadă ţara, ci intelectualii care acceptă să facă anual naveta între cele două continente. Este, desigur, obositor şi, din punct de vedere financiar, extravagant („Nu veţi reuşi să faceţi economii !“ ne-au prezis ei.) Dar o asemenea activitate culturală, împlinită simultan de-o parte şi de cealaltă a Atlanticului, poate contribui la o cunoaştere reciprocă mai autentică, şi mai profundă, a tradiţiilor şi creaţiilor celor două continente.

În vara aceea furtunile s-au ţinut lanţ şi rareori aveam prilejul să ne scăldăm în lac sau să ne plimbăm pe dealurile din împrejurimi. Am reuşit să pun la punct textul conferinţelor *„Eranos“* şi să redactez comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor care se ţinea la München de la 28 august la 4 septembrie. Exemplele citate şi comentate în „Expériences de la lumière mystique“ au fost urmărite cu mare interes. Mi-am amintit multă vreme discuţiile pasionante cu Scholem, Ernst Benz, Henry Corbin şi alţii.

Am ajuns la München odată cu deschiderea congresului şi, în afară de atîţia colegi şi prieteni orientalişti pe care i-am reîntîlnit, am avut prilejul să cunosc pe Joseph Needham (care mi-a mărturisit admiraţia pentru *Forgerons et alchimistes*), Walter Reuben, Dominik Schröder, A. L. Basham, Franz Babinger etc. La 2 septembrie am prezentat o scurtă comunicare : *Remarques sur le miracle de la corde.* Problema m-a interesat de mult : nu numai fabulosul *rope trick* al fachirilor, ci toate experienţele, mitologiile şi speculaţiile metafizice în legătură cu firele sau frînghiile care ilustrează atît condiţia umană, cît şi structura Universului[6].

De la München am plecat la Florenţa şi de acolo, cu autobuzul, la Siena, Assisi şi Roma (cf. *Fragments d'un Journal*, I, pp. 246 sq.). Simţeam amîndoi, Christinel şi cu mine, nevoia de a regăsi Italia începutului de toamnă. Îmi dam seama de riscurile pe care le luam pătrunzînd în catedrale şi muzee, sau cutreierînd librăriile şi anticariatele — dar ştiam ce mă aşteaptă : o cameră de hotel la Paris. Din iulie devenisem un *wandering scholar*, locuind şi lucrînd — cu excepţia „Casei Gabriella“ — în camere de hotel.

La începutul lui octombrie ne-am întors la Paris şi ne-am instalat, pentru două luni, la Hôtel Pas-de-Calais. Marea bucurie a fost, evident, reîntîlnirea prietenilor. (Familia — Mamy, Sibylle, Lisette, Ionel şi Oani — ne regăsisem în iulie la Paris şi apoi, din nou, la Ascona.) Dar în a doua jumătate a lui noiembrie am plecat din nou, singur, la Uppsala. Geo Widengren mă invitase mai de mult pentru o serie de conferinţe şi seminarii. Am descoperit Uppsala cu mari emoţii. Iar după ce am vizitat biblioteca, am înţeles de ce George Dumézil revine o dată la doi, trei ani aici, ca să pună la punct ultimele lui lucrări : găseşti *tot* şi poţi obţine imediat cartea de care ai nevoie chiar atunci cînd o consultă altcineva.

L-am cunoscut pe tînărul orientalist şi istoric al religiilor H. H. Ringrens şi l-am reîntîlnit pe Stig Wikander, care părăsise Universitatea din Lund. Am repetat cele două conferinţe despre „experienţele luminii mistice“, şi la seminar am discutat diferite „probleme de metodologie“. Dar m-au pasionat mai ales convorbirile cu Wikander, Widengren şi alţi colegi. Mi-aduc şi acum aminte de acel tînăr care învăţase bine toate limbile semitice, îşi luase chiar atunci doctoratul şi se pregătea să se întoarcă în ferma din apropierea cercului polar ; cele cîteva zeci de vaci de care se îngrijea părintele său asigurau cantitatea de lapte necesară întregii regiuni. Tînărul studiase cu atîta rîvnă limbile şi culturile semitice ca să-şi poată continua lucrul în timpul celor şase luni de întuneric...

---

[6] Considerabil dezvoltat, studiul a apărut, sub titlul *Cordes et marionnettes* în „Eranos Jahrbuch“ XXIX (Zürich, 1961) şi a fost retipărit în *Méphistophélès et l'Androgyne*.

M-am întors la Hôtel Pas-de-Calais la începutul lui decembrie. La 15 decembrie ne-am îmbarcat pe *United States*, astfel că am putut petrece Crăciunul la New York, împreună cu Lisette şi Ionel. La 1 ianuarie 1958 eram la Chicago. O prietenă, Peggy Grant, ne găsise un apartament pe Kimbark Avenue. Oricum ar fi, ne-am spus, vom avea şi noi, măcar pentru şase luni, apartamentul *nostru*...

*

Apartamentul era destul de întunecat, cu mobilă îmbătrînită înainte de vreme, cu pereţii acoperiţi de reproduceri în cenuşiu şi negru, afişe decolorate şi multe fotografii, probabil amintiri de familie. Dar Mrs. Sibley, proprietăreasa, ne îngăduise să aranjăm casa după gustul şi nevoile noastre. Şi chiar de a doua zi Christinel s-a apucat de lucru. Din fericire, eu îmi petreceam o bună parte din zi la Universitate sau în biroul meu de la Meadville. Seara, reîntorcîndu-mă acasă, priveam încîntat în jurul meu : apartamentul începuse să devină *al nostru*. Curînd am îndrăznit să invităm la cină cîţiva colegi cu soţiile lor. Ne aflam acum în plină iarnă, dar amîndoi ne simţeam mai bine ca în primul an ; pe de o parte ştiam că nu vom locui aici mai mult de cinci, şase luni ; pe de altă parte, ne aminteam mereu că la sfîrşitul lui august vom pleca în Japonia şi vom rămîne cît vom putea mai mult (cît ne vor îngădui „economiile“) după încheierea Congresului Internaţional de Istoria Religiilor.

În acea iarnă 1958 m-am împrietenit cu John Nef, fondatorul şi preşedintele acelui surprinzător departament purtînd numele (destul de enigmatic) de *Committee on Social Thought*. Inaugurat în timpul şi cu ajutorul celebrului preşedinte al Universităţii Robert Hutkins, Comitetul s-a impus nu numai prin programul său atît de îndrăzneţ şi de original, dar şi prin profesorii pe care îi recruta şi personalităţile invitate să ţină cicluri de conferinţe sau seminarii (printre alţii, T. S. Eliot, Jacques Maritain, Chagall).

M-a atras de la început „proiectul cultural“ pe care încerca să-l realizeze *Committee on Social Thought :* un număr limitat de studenţi (nu mai mult decît 30) ; foarte puţine cursuri propriu-zise, dar mai multe seminarii conduse uneori de doi, trei profesori. O inovaţie fundamentală o constituia sistemul de instrucţie preliminară „specializării“ ; oricare ar fi fost aria de cercetări către care se simţea atras studentul, în primii doi ani activitatea lui se concentra în alte direcţii. Dintr-o listă de cărţi fundamentale, studentul îşi alegea între 12 şi 15 texte, pe care le analiza şi le medita îndelung, cu ajutorul profesorilor [7]. După doi sau trei ani, studentul avea dreptul să se prezinte la examen. De fapt, examenul consta într-o serie de întrebări în legătură cu unele din aceste „cărţi fundamentale“. Studentul dispunea de o zi întreagă ca să-şi scrie lucrarea. Pe baza răspunsurilor date, profesorii hotărau dacă autorul lor şi-a asimilat elementele de bază ale tradiţiei culturale occidentale ; în acest caz putea să se înscrie pentru doctorat, în „specialitatea“ care-l interesa. Începea atunci să lucreze cu profesorii diferitelor facultăţi, dar continua să ia parte la seminariile Comitetului. Evident, studentul care se concentra acum, bunăoară, în cercetarea Islamului, a filozofiei pre-socratice sau a istoriei ştiinţelor în secolul XVIII, avea o experienţă mult mai vastă şi dispunea de o viziune de ansamblu mult mai coerentă decît colegii lui de „specialitate“.

Fusesem cooptat membru al Comitetului şi de două ori pe lună cinam cu toţii la John Nef. De cele mai multe ori, erau de faţă unul sau doi oaspeţi străini (aşa i-am cunoscut pe Julian Huxley, pe Charles Darwin, Jean Hippolite şi mulţi alţii). După cină, urma o discuţie generală, sau unul din oaspeţi era invitat să vorbească despre preocupările lui recente sau ale instituţiei din care făcea parte. Într-un anumit sens, se putea spune că efortul de „lărgire şi aprofundare a orizontului cultural“, la care erau îndemnaţi studenţii, continua să fie practicat şi de membrii Comitetului...

---

[7] Printre cărţile alese trebuia să figureze o tragedie greacă, un dialog platonician, un text de Aristot, opera unui mare istoric, un roman celebru, un moralist ilustru, un mare gînditor politic.

*

În iarna şi primăvara acelui an am lucrat intens, aproape fără întrerupere. Pentru cursuri îmi alesesem subiecte pe care le cunoşteam bine şi care mă interesau — *Structure du symbolisme religieux* şi *Aspects du mythe* — dar, ca de obicei, am recitit şi completat dosarele expediate de la Paris. La seminar, am discutat o seamă de autori, reprezentînd diferite orientări, de la William James şi Rudolf Otto la Van der Leeuw şi Pettazzoni. Ca şi mulţi dintre colegi, studenţii erau impresionaţi de „productivitatea“ mea ; în 1958 au apărut în traducere engleză încă trei cărţi, printre care *Patterns in Comparative Religions* (= *Traité*). Dar această „productivitate“ editorială se datora evident conjuncturii.

Pentru că simţeam că începem să ne cunoaştem mai bine, îmi plăcea să stau de vorbă cu studenţii mei, în grup sau cu fiecare în parte. Şi de cîte ori aveam prilejul, îi îndemnam să citească texte fundamentale — de la *Rig Veda* şi documentele egiptene şi mesopotamiene la *Coran* — şi cel puţin două, trei monografii asupra religiilor „primitive“. Le aminteam mereu că acum, în aceşti cîţiva ani care îi despart de licenţă, trebuie să se familiarizeze cu problemele centrale ale disciplinei ; bunăoară, structura şi funcţiile mitului, morfologia figurilor supranaturale (zei şi zeiţe, eroi mitici etc.) tipologia ritualurilor, anumite instituţii religioase (de pildă, iniţierea). După licenţă vor fi în bună parte confiscaţi, fie de activitatea lor academică (într-un *College* sau un institut teologic), fie de pregătirea doctoratului.

Într-adevăr, doctoratul în istoria religiilor — care, atunci, nu se putea obţine decît în cîteva universităţi — implica specializarea într-una din marile tradiţii religioase : hinduismul, buddhismul, islamul sau religiile Extremului Orient. Cu alte cuvinte, i se cerea studentului să stăpînească limba de bază a religiei pe care şi-o alesese ca principal obiect de cercetare : sanscrita şi pali, araba, chineza sau japoneza. Dată fiind importanţa crescîndă a Orientului în politica externă a Statelor Unite, studentul spera, pe de o parte, să obţină o bursă de doi ani pentru India sau Japonia, sau Taiwan, sau pentru una din ţările arabe ; pe de altă parte, ştia că o asemenea pregătire (spre deosebire, bunăoară, de specializarea în religiile clasice), îi mărea şansele de a găsi o catedră de istoria religiilor. (Cu timpul, cercetarea tradiţiilor religioase „primitive“ din Africa şi America de Sud a început să fie încurajată de universităţi.)

În anii următori am observat că mulţi studenţi se înscriau la cursurile de sanscrită, chineză sau japoneză înainte de licenţă, îndată ce se simţeau atraşi de una din tradiţiile asiatice. Îi încurajam cu toată sinceritatea. „Orice vei decide sau vei face mai tîrziu, le spuneam, învăţarea unei limbi orientale îţi va fi de mare folos...“

*

În primăvara lui 1958 am început să redactez textul pentru „*Eranos*“ : *Méphistophélès et l'Androgyne, ou le mystére de la totalité*. Reluam, după 15 ani, cîteva din documentele şi interpretările prezentate în cărţulia *Mitul Reintegrării* (Bucureşti, 1942). Dar problema unificării contrariilor a continuat — şi continuă şi astăzi — să mă pasioneze. N-am apucat să închei decît prima parte ; restul l-am scris la Ascona. Am fost silit să întrerup redactarea conferinţei pentru că ne aflam în mijlocul lui iunie şi înainte de plecarea noastră trebuia să predau lui Joe Kitagawa un articol despre simbolismul religiilor. Hotărîsem amîndoi să pregătim, în amintirea lui Joachim Wach o culegere de studii : *The History of Religions. Essays in Methodology*. Au colaborat, printre alţii, R. Pettazzoni, Louis Massignon, Friederich Heiler şi Jean Daniélou. Îndată ce Christinel a terminat dactilografierea articolului, am plecat la New York şi de acolo, cu avionul, la Paris.

*

N-am rămas decît cîteva zile, pentru că Olga ne aștepta la Ascona. De data aceasta, aproape că n-am avut timp să mă bucur de vacanță ; petreceam o bună parte din zi la masa de scris. Am reușit, totuși, să închei textul înainte de inaugurarea *„Eranosului“*. Astfel că am putut profita de prezența atîtor prieteni și colegi. Ca de obicei, discuțiile noastre se prelungeau, pe malul lacului, pînă aproape de miezul nopții. O seară întreagă l-am ascultat pe Ernst Benz vorbindu-mi cu emoție și entuziasm despre Japonia, unde petrecuse, recent, cîteva luni. Era cucerit de descoperirea geniului religios și artistic al acestui popor...

La 22 august ne-am întors la Paris, iar trei zile în urmă luam avionul pentru Tokio. Ne aflam încă în epoca „pre-jet“. Numai zborul pe deasupra calotei polare dura, de la Stockholm la Anchorage, 17 ore...

XXIV

... ȘI JAPONIA

La aeroportul din Tokio ne așteptau Joseph Kitagawa și profesorul Ishiro Hori, pe care îl cunoșteam destul de bine de la Chicago, unde prezentase în acel an *„Haskell Léctures“*. Ni se reținuse o cameră la *Dai-ichi Hotel*. Deși extenuați de lunga călătorie, Hori și Kitagawa ne-au invitat în acea seară la un restaurant japonez. Am cinat în jurul unei mese scunde, așezați pe perne și serviți de *geishe*. Ritualul ne-a fermecat.

Cum congresul nostru era primul Congres internațional care avea loc, după război, în Japonia, autoritățile i-au acordat o atenție deosebită. Președintele de onoare al Congresului era, de altfel, fratele Împăratului, Prințul Mikasa, el însuși un savant, specialist în istoria vechiului Orient și pasionat de istoria religiilor. În afară de cîteva fastuoase recepții (îmi amintesc mai ales de ultima, la restaurantul *Genghiz Khan*, așezat într-un parc, pe o colină), congresiștii au avut la dispoziție autocare elegante și trenuri speciale pentru excursiile la Nara, Yse, Kyoto și Yokohama.

Din Europa și Statele Unite veniseră un mare număr de savanți printre care : H.-Ch. Puech, Paul Demiéville, Jean Filliozat, F. Heiler, E. Goodenough. Dar erau de față și numeroși specialiști din India și Australia. Raffaele Pettazzoni, președintele Asociației Internaționale pentru Istoria Religiilor, avea dreptate să fie mîndru de prestigiul pe care îl dobîndise disciplina noastră în ultimii ani. Dar, puţin înainte de încheierea congresului, Pettazzoni a căzut bolnav şi a fost internat într-o clinică, de unde s-a întors direct la Roma. Nimeni nu bănuia atunci că Japonia era să fie ultima lui călătorie...

Şedinţele de lucru aveau loc la Universitate. N-am asistat la prea multe comunicări, preferam să stau de vorbă cu colegii noştri din India şi Japonia. Mi-am citit textul despre simbolismul religios, dar n-am încurajat discuţia, Problema era prea complexă şi, în cele 20 de minute îngăduite comunicărilor, mă mulţumisem să prezint doar cîteva aspecte.

În schimb, am avut de mai multe ori surpriza de a mă trezi antrenat în discuţii la care nu mă aşteptam. Îmi amintesc mai ales de o foarte interesantă comunicare despre buddhismul mahayana, pe care o ascultasem alături de un profesor japonez de filozofie. Îl întîlnisem cu puţine zile înainte şi aflasem că era un bun cunoscător al filozofiei germane, în special al lui Heidegger. Îndreptîndu-ne spre *Cafeteria*, m-a mirat mărturisirea lui : că nu înţelesese nimic din comunicare. A adăugat, însă, oarecum stingherit, că în afară de viaţa lui Buddha, ignoră în întregime istoria şi filozofia buddhismului. După ce ne-am aşezat la o măsuţă, cu sticlele de coca-cola în faţă, tovarăşul meu, zîmbindu-mi politicos, şi-a justificat ignoranţa : ca şi majoritatea filozofilor japonezi de astăzi, nici el nu vrea să-şi piardă timpul cu probleme care aparţin preistoriei gîndirii filozofice sistematice, bunăoară, buddhismul.

Am încercat să-l conving că greşeşte, dar profesorul continua să zîmbească, clătinînd sceptic din cap. În cele din urmă, zîmbetul acela politicos m-a făcut să-mi pierd răbdarea... „Îmi pare rău, i-am spus ridicînd fără să vreau glasul, dar mi-e teamă că filozofia japoneză contemporană riscă să se provincializeze. Vă forţaţi să gîndiţi cum se gîndeşte azi în Germania, sau în Franţa. Aveţi la îndemînă cea mai îndrăzneaţă logică pe care a cunoscut-o lumea pînă la Hegel — logica buddhistă, aşa cum a fost elaborată de Nagarjuna, Vasubandhu, Dinnaga, Dharmakirti — şi o lăsaţi exclusiv pe mîna istoricilor şi orientaliştilor. Filozofii dumneavoastră nu o cunosc sau, în orice caz, nu o utilizează. Vi se pare, poate, că nu e «actuală». Dar asta dovedeşte că nu o cunoaşteţi. Căci problema lui Nagarjuna şi a urmaşilor lui era aceasta : să demonstreze logic că *Samsāra* e identică cu *Nirvāna*, că devenirea («irealitatea» cosmică) e tot una cu fiinţa (i.e. beatitudinea ontologică). Pe un alt plan, urmărind alt scop şi utilizînd alte mijloace — filozofii Madhyāmika erau confruntaţi cu acelaşi mister al *coincidentia oppositorum* pe care îl înfruntase Cusanus. Or, *coincidentia oppositorum* ne întîmpină astăzi în unele principii de fizică nucleară (bunăoară, principiul complementarităţii al lui Oppenheimer), dar ni se pune din ce în ce mai insistent în întreg momentul istoric în care ne aflăm : bunăoară, cum e posibilă libertatea într-un Univers condiţionat ? cum poţi trăi în Istorie fără a o trăda, fără a o nega, şi totuşi participînd la o realitate trans-istorică ? În fond, problema e aceasta : cum să recunoşti *realul* camuflat în *aparenţă ?* Aştept de la un filozof buddhist să ne prezinte o viziune *totală* a Realului".

Cu cît treceau zilele, cu atît Christinel şi cu mine ne simţeam mai fermecaţi. Ne cucerise de la început frumuseţea şi varietatea peisajelor, iar în lungile excursii cu trenul descopeream nu numai atîtea legendare oraşe şi centre religioase — Kyoto, Nara, Yse — dar şi anumite trăsături caracteristice ale comportamentului şi sensibilităţii japonezilor ; bunăoară, pasiunea lor pentru toate creaţiile naturii, de la animale şi flori pînă la stînci, lacuri şi izvoare. Geniul artistic japonez părea stimulat cu predilecţie de infinitele epifanii ale creativităţii cosmice. Aceeaşi estetică se putea recunoaşte nu numai în pictură, în arhitectură sau în scenografie, dar şi în arta aranjării florilor sau în universurile în miniatură care sînt grădinile japoneze. Cum aveam să înţeleg mai tîrziu, după ce am vizitat atîtea temple şi am asistat la ritualurile shintoiste (mai ales ceremoniile de la Yse şi Muntele Fuji), Natura era susceptibilă de a fi sanctificată prin „vizitele" zeilor şi ale spiritelor. Sanctificare celebrată mai ales prin gesturi şi dansuri rituale şi prin creaţiile artistice.

La Yse am cunoscut mai de aproape pe Hirai, un tînăr preot shintoist, care studiase istoria religiilor la Chicago cu Joachim Wach. Ne-a condus la un templu faimos, unde am admirat încă o dată graţia şi spontaneitatea acelor zece tinere dansatoare ataşate sanctuarului. Întorcîndu-se către Hirai, un filozof american din grupul nostru i-a spus :

— Privesc templele, asist la ceremoniale şi dansuri, admir costumele şi politeţea preoţilor, dar nu văd teologia implicită în shintoism.

După cîteva clipe de reflecţie, Hirai i-a răspuns zîmbind :

— Noi nu avem teologie. Noi... dansăm !...

Era, aparent, o butadă. Dar Hirai nu îndrăznise să amintească filozofului american că teologia shinto se exprimă, direct şi cît se poate de *explicit,* nu în formule verbale, ci în ceremoniale şi, mai ales, în dans...

*

În cele două seri libere, am vizitat împreună cu Evelyn şi Joe Kitagawa, Zwi Werzblowski şi Joseph Campbell, *Ginza,* cartierul cel mai pitoresc din Tokio, atît de feeric luminat de nenumărate faruri şi lampioane colorate. Intram uneori într-o prăvălie şi, chiar înainte de a întreba de preţul unui obiect — o păpuşă, un kimonou, o jucărie — negustorul ne oferea un dar. Ne bucuram de cîte ori, mulţumind în englezeşte, reuşeam să ne facem înţeleşi. Politeţea, ca şi, în general, conduita japonezilor, avea desigur o origine rituală. De aceea mă simţeam atît de neîndemînatic (de „barbar") cînd, în absenţa lui Joe Kitagawa, nu ştiam cum să mă port.

Îmi amintesc de călătoria noastră la Kyoto. Seara, Christinel şi cu mine ne simţeam copleşiţi de tot ce văzusem ; şi nu numai templele şi palatele, ci şi străzile, grădinile, luminile acestui prodigios oraş. În acea noapte am dormit într-un hotel japonez. Camera părea mai degrabă un apartament, despărţit prin paravane felurit şi admirabil pictate, şi care puteau fi deplasate după voie. Pentru întîia oară dormeam pe acele saltele înfăşurate în stofe, întinse pe podea. Eram fericiţi. Dar eram singuri ; adică, fără Joe şi Evelyn Kitagawa. De cîte ori, în acea seară şi în dimineaţa următoare, una din tinerele servante venea să ne întrebe dacă aveam nevoie de ceva, le mulţumeam ridicînd din umeri şi zîmbind.

*

După încheierea congresului am plecat cu soţii Kitagawa şi Joseph Campbell, spre Kobe, Fukuoka, Nagasaki şi Unzen. Am petrecut o noapte la Beppu şi astfel am avut prilejul să ne îmbăiem conform tradiţiei balneologice japoneze. În dimineaţa următoare, profesorul Furuna a venit să ne conducă la Fukuoka. Ne-am oprit, pe drum, să vizităm acel faimos deal împădurit, plin cu maimuţe. Îndată ce am ajuns la Nagasaki, ne-am îndreptat spre imensul loc viran unde, cu 13 ani înainte, explodase a doua bombă atomică. Un scurt text, redactat în mai multe limbi, explica de ce această parte a oraşului nu fusese reconstruită : ca să amintească lumii întregi apocalipsul războiului termonuclear.

La Universitatea Kyushu din Fukuoka, profesorul Furuna organizase un simpozion cu antropologul austriac Wilhelm Koppers, cu Joseph Campbell, Kitagawa şi cu mine. Tema era : „Metodele contemporane în studiul istoriei religiilor". Interesul aproape patetic al savanţilor japonezi pentru „metodologie" mi-a amintit de studenţii mei de la Chicago. Discuţia a fost destul de vie ; Wilhelm Koppers, deşi teolog ca formaţie, susţinea că, în disciplina noastră, accentul trebuie să cadă pe *istorie.* În ceea ce mă priveşte, afirmam tocmai contrariul : istoria religiilor este singura disciplină care îngăduie cercetătorului să cunoască şi să înţeleagă nenumăratele expresii ale experienţelor şi *ideologiilor religioase.*

Pe seară, Furuna ne-a dus să vizităm ruinele fostei capitale din Fukuoka. Nu mai rămăseseră decît cîteva pietre şi un plan, reconstituit de arheologi. Ne-am îndreptat apoi către un templu buddhist, neobişnuit de sărăcăcios. În cele din urmă, după încă vreo zece kilometri, ne-am oprit în faţa unui sanctuar shinto. Mi-am amintit multă vreme acel lac în miniatură şi acele poduri cu lanterne pe care se jucau grupuri de copii...

Inutil să evoc impresiile şi întîlnirile din Kobe, Hakata şi Unzen. După o săptămînă ne-am întors la Tokio. Christinel se lupta cu o gripă, aşa că am plecat singur la Sendai, unde mă invitase Hori. Distrus de aviaţia americană, oraşul fusese reconstruit de curînd, repede şi urît.

Multe şosele şi nenumărate străzi erau încă în construcţie. M-a condus spre parc, o pădure cu arbori uriaşi, multiseculari. Urcăm şi ne întîmpină deodată un pod zvelt, suspendat peste o prăpastie neaşteptat de adîncă. „De pe acest pod, îmi spune Hori, obişnuiesc să se sinucidă locuitorii din Sendai. Dar vin şi din multe regiuni", adăugă. O inscripţie pe o placă de metal încearcă să-i salveze *in extremis*. „Fii cu băgare de seamă, sta scris, nu te lăsa ispitit de gesturi nesăbuite." (cf. *Fragments d'un Journal, I*, p. 261.)

Hori locuia într-una din casele noi, clădite de americani şi cedate în acel an universităţii. Dar mie îmi rezervase o cameră la Park Hotel din Matsushima, la vreo 20 de kilometri de Sendai. Hotelul se înălţa chiar pe malul oceanului. Avea o imensă grădină şi un debarcader, de la care plecau bărcile cu motor pentru plimbările printre insule. Erau poate o sută de insule. Unele nu mai mari decît o stîncă pe care abia ai fi avut loc să te odihneşti. Altele de cîţiva sau cîteva zeci de metri, sau chiar mai mari, cu iarbă puţină, dar arbori din belşug. Una lîngă alta, cînd mai îndesate, cînd mai depărtate, întinzîndu-se aşa cîţiva kilometri. (*Fragments*, I, p. 260).

N-am mai uitat de-atunci zilele petrecute la Sendai, nici serile şi nopţile cînd mă odihneam pe terasa hotelului din Matsushima, cu privirile pierdute printre insule şi stînci. În afară de conferinţa şi seminarul (evident, despre metodologie !) organizate de Hori, am avut prilejul să stau de vorbă cu mai mulţi profesori şi studenţi. M-a interesat de asemenea vizita la o pseudo-şamană oarbă (*miko*), pe care o angajase Hori (cf. *Fragments*, I, p. 264).

Dar serile, rămas singur, pe terasa hotelului din Matsushima, încercam să-mi organizez impresiile. În ultimele săptămîni mi se părea că încep să înţeleg anumite aspecte ale geniului religios japonez. Notam în *Jurnal* principalele lui caracteristici : „nevoia de a comunica şi a fi instruit de o divinitate, sau de un spirit, provizoriu încorporat într-o fiinţă umană ; tendinţa de a confrunta divinul sau sacralitatea *in concreto*, mai ales aşa cum se manifestă într-o făptură vie ; oroarea de abstract şi de «transcendent» (...). Sufletul japonez e pasionat de epifaniile concrete ale divinului (...). Aş spune că e înclinat către o teologie a incorporărilor provizorii, fulgurante, ale spiritului — ale oricărui mod de a fi al spiritului : zei, oamenizei, sufletele morţilor, sufletele animalelor etc., etc. Zeii sînt prin excelenţă călători, *vizitatori*. Totul poate fi transfigurat în Cosmos : nimic nu e nevrednic de a primi «vizita» unui zeu : o floare, o piatră, un stîlp de lemn. Universul e necontenit sanctificat printr-o infinitate de epifanii instantanee... Zeii *nu se instalează* nicăieri în lume. Spiritul se pogoară oricînd şi oriunde, dar nu rămîne, nu se lasă prins în durata temporală. Epifania este prin excelenţă fulgurantă. Orice prezenţă divină e provizorie." (*Fragments*, I, p. 267).

Cunoşteam, evident, mitologia şi tradiţiile religioase japoneze, precum şi anumite creaţii specifice ale buddhismului nipon, în primul rînd doctrina şi tehnicile şcolilor zen. Dar experienţa celor patru săptămîni petrecute în Japonia mi-a îngăduit să adîncesc şi să integrez cunoştinţele mele livreşti. După India tinereţii avusesem prilejul să descopăr o altă civilizaţie orientală atît de diferită şi totuşi solidară cu creaţiile spirituale ale Indiei şi, în general, ale Asiei.

*

La întoarcere ne-am oprit o săptămînă în Honolulu. Hotelul nostru aşezat, ca multe altele, chiar pe plajă, se afla în partea nouă a oraşului, construită pentru turişti. Dar artificialitatea ei calculată, exuberanţa exotică a cartierului erau atît de evidente, încît după cîteva ceasuri nu le mai luai în seamă. Nu puteai rezista acestei nefireşti transparenţe a luminii Pacificului. Curînd, nu mai priveai decît lungile, nesfîrşitele valuri ale oceanului (cu sau fără inevitabilii schiori nautici) sau cocotierii parcă tot mai înalţi şi mai zvelţi cu cît se depărtau de plajă.

Într-o zi am traversat insula ca să găsim, într-o pădure, vila în care locuiau, de mult, sora şi mama lui Joseph Campbell. Amintesc acest detaliu mai ales pentru fabulosul lui. Cu vreo douăzeci de ani în urmă, foarte tînăra soră a lui Campbell vizitase Hawaii cu o excursie colectivă. A fost atît de fascinată, încît, întorcîndu-se la New York a renunțat la slujba pe care o avea, și-a vîndut toate lucrurile și s-a stabilit definitiv în insulă. Nu s-a mai întors de-atunci pe continent. A reușit, însă, să-și convingă mama s-o întovărășească.

Într-o altă zi am vizitat vila pe care și-o construise Jean Charlot în afara orașului, pe malul Pacificului. Îi admiram de mult tablourile și desenele, dar nu-l întîlnisem pînă atunci. În acea toamnă am evocat de multe ori, cu Christinel, spontaneitatea lui Jean Charlot și frumusețea soției și a copiilor, dar, mai ales, strania și fascinanta arhitectură a acestei vile, misterioasă și totodată funcțională.

*

După nouă ceasuri de zbor, am ajuns la San Francisco. Orașul ne-a cucerit îndată ce ridicîndu-se ceața am îndrăznit să ne plimbăm pe străzi. Am cinat în *China Town*, iar a doua zi, un șofer de taxi, întreprinzător și cu imaginație, ne-a purtat, apoape trei ceasuri, prin toate cartierele și împrejurimile, pînă la Berkeley. În anii următori am revenit de mai multe ori la San Francisco, dar în amintire stăruie încă imaginea orașului așa cum l-am descoperit în acea zi de octombrie 1958.

Joseph Kitagawa primise o bursă de cercetări în Japonia, așa că ne-a pus la dispoziție apartamentul lor din Woodlawn Avenue.

Cîteva zile după instalarea noastră a avut loc, la Lake Geneva, așa-numita *Faculty Retreat*. În fiecare toamnă, la începutul anului universitar, noi, profesorii, ne adunam într-un mic hotel pe malul lacului. Petreceam două-trei zile împreună, departe de familie și de studenți. În afară de cele două conferințe — urmate de lungi discuții — eram liberi. Aveam astfel prilejul de a sta de vorbă pe îndelete și, deci, a ne cunoaște mai bine. Era prima mea experiență de acest fel : cu atît mai interesantă și mai instructivă, cu cît nu avusesem o pregătire teologică. M-au impresionat de la început amabilitatea și, în special, toleranța confesională a colegilor mei. Majoritatea aparțineau diferitelor tradiții protestante, dar erau și doi unitarieni, un israelit, un „agnostic" (= ateu ?) și un buddhist (Myamoto, *visiting professor*, 1958—59). Cu timpul se vor adăuga încă un profesor evreu și cîțiva catolici. Un asemenea pluralism religios, greu de închipuit într-o facultate europeană de teologie, suscita interminabile dialoguri și asigura autenticitatea colaborării dintre diferitele departamente.

Decanul mi-a sugerat să țin o conferință din care să reiasă „specificitatea" istoriei religiilor și eventuala contribuție a acestei discipline la problematica teologiilor contemporane.

Am vorbit despre „Prestigiile mitului cosmogonic". Mi se părea că exemplele și interpretările pe care le prezentam alcătuiau un excelent prilej de a reevalua înțelegerea Creației în cadrul religiilor nebiblice. Discuția a fost destul de interesantă ; colegii mei descopereau uimiți sacralitatea și coerența conceptuală a religiilor arhaice și orientale [1].

N-am uitat multă vreme acele zile glorioase de octombrie, pădurile de aramă și lacul sumbru, pe malul căruia îmi plăcea să mă plimb cu noii mei prieteni : Jaroslav Pelikan, Robert Grant, Nathan Scott. Sentimentul că sîntem „liberi", fără program, că putem prelungi discuțiile pînă după miezul nopții era, pentru noi toți, surprinzător de stenic. Ne-am întors în Chicago ca după o lungă vacanță.

*

Am fost fericiți în cele șapte luni cît am locuit apartamentul prietenilor noștri, Evelyn și Joe Kitagawa. Toamna aceea și iarna 1959 au trecut mai repede decît mă așteptam. În afară de cursuri și seminarii, am fost confiscat de nenumărate obligații : conferințe, articole pe care le făgăduisem, pregătirea unei noi ediții, corectată și considerabil adăugită, a cărții *Le Chamanisme*, pe care o traducea Willard Trask. De curînd apăruse *Yoga : Immortality and Freedom*, tradusă de același autor. Era a patra lucrare publicată în englezește și, datorită probabil subiectului, a avut un neobișnuit succes de librărie.

---

[1] Mulți ani în urmă — cînd am condus împreună un seminar interdisciplinar (Teologia sistematică și istoria religiilor) — Paul Tillich era fascinat de meditațiile și discuțiile provocate de asemenea comparații între religiile cosmice și tradițiile biblice.

Către sfîrşitul iernii mi-am dat seama că trebuie să întrerup lucrările în curs. Gîndul mi-era la Zalmoxis şi la religiile Geto-Dacilor. Cîteva săptămîni am recitit şi completat documentarea pe care o adusesem cu mine. Apoi, într-o noapte, am redactat articolul *Les Daces et les loups*. Era primul capitol din cartea *De Zalmoxis à Gengis-Khan*. În anii următori am scris studiile despre miturile cosmogonice în România şi Europa răsăriteană, despre legenda lui Dragoş Vodă, despre balada *Mioriţa* şi folclorul religios românesc şi cartea a fost publicată de Editura Payot în 1970. Deşi nu-mi dau seama, revenirea periodică la cercetarea tradiţiilor spirituale româneşti era, într-un anumit fel, un mijloc de a-mi păstra identitatea în *the melting pot* al Statelor Unite.

Apoi, pe neaşteptate, m-a cuprins dorul de literatură. Nu mai scrisesem româneşte de cînd întrerupsesem *Pe strada Mîntuleasa*, cu patru ani în urmă. În martie am compus, repede, două scurte nuvele. Dar n-am îndrăznit să încep *La Ţigănci*, al cărei subiect mă obseda mai de mult. Trebuia să pregătesc cursul pe care făgăduisem să-l predau la Jung-Institut din Zürich şi conferinţele *„Eranos“*.

La 13 mai eram la Paris. Sibylle ne găsise un mic apartament în rue de l'Yvette. Abia am avut timp să reîntîlnim prietenii. Cîteva zile în urmă ne aflam la Meilen ; directorul Institutului, Dr. Franz Riklin, ne invitase să locuim în vila lor. Subiectul cursului era : mitologiile şi riturile iniţiatice. Am insistat asupra tradiţiilor societăţilor arhaice şi orientale. Am reluat, evident, problemele discutate în *Birth and Rebirth*, dar pentru că mă adresam unui public constituit în primul rînd din jungieni, am stăruit asupra elementelor care le puteau folosi în practica lor profesională.

Am avut prilejul să cunosc o seamă de elevi ai Institutului şi să reîntîlnesc pe Jolanda Jacobi, Aniella Jaffé şi Marie-Louise von Franz. De la Aniella Jaffé am aflat că Jung îi dictează *Autobiografia ;* mai precis, el îi povesteşte şi ea scrie, el revede apoi textul, corectează, reface şi amplifică.

În după-amiaza de 6 iunie am stat de vorbă cu Jung aproape un ceas şi jumătate, în grădina locuinţei lui de la Küsnacht. Nu-l mai văzusem de vreo cinci ani şi cum notam în *Jurnal (Fragments*, I,p.273) mi s-a părut aproape neschimbat ; era, însă, mai slab şi umbla sprijinindu-se în baston. Cu cîteva zile mai înainte îl vizitase Paul Mus şi îi explicase originea şi istoria caracterului chinez *tao*. Toate acele detalii tehnice îl pasionaseră şi mi le-a rezumat cu încîntare. La un moment dat a început să-mi vorbească despre sensul numerelor la „primitivi“. Evocînd amintiri din călătoria lui în Africa, a pronunţat, foarte serios, cîteva cuvinte *swahili*, cu intonaţiile diferite, semnificînd „cinci“, „multe“, „foarte multe“.

Dar la răstimpuri mi se părea că ghicesc o urmă de amărăciune. Vorbind despre structura experienţelor mistice, îmi mărturiseşte că medicii şi psihologii „sînt prea stupizi şi prea inculţi“ ca să înţeleagă asemenea fenomene. Regăsesc verva care mă impresionase în primele noastre conversaţii din vara 1950. Totuşi Aniella Jaffé şi ceilalţi din jurul lui mi-au mărturisit că Jung oboseşte repede şi nu poate primi multă lume în aceeaşi zi. Aflasem, de asemenea, că nu se mai interesează de terapii şi cazuistică, nu mai citeşte pe teologii contemporani, dar e tot atît de pasionat de teologia patristică.

Nu l-am mai revăzut de atunci. Jung a murit, senin şi împăcat, la 6 iunie 1961.

*

Primisem la Meilen primul număr din revista „Antaios“, şi am fost surprins şi, evident, flatat văzînd pe copertă numele directorilor : al meu şi al lui Ernst Jünger. A doua zi după vizita la Küsnacht, Ernst Jünger a venit din Germania şi Philippe Wolf, secretarul revistei, de la Berna, şi am dejunat toţi trei într-un restaurant pitoresc, pe o colină, deasupra Lacului. Trebuia să discutăm sumarul numerelor următoare şi, în ce mă priveşte pe mine, să sugerez nume de eventuali colaboratori atît din Europa, cît şi din Statele Unite. Ca deobicei, am fost impresionat de tinereţea, verva şi erudiţia lui Ernst Jünger.

La 9 iunie ne-am reîntors la Paris. Am regăsit cu încîntare micul nostru apartament din rue de l'Yvette. Într-o cămăruţă îngustă, cu ferestrele deschise către un zid galben-cenuşiu, mi-am adus o măsuţă, cam şubredă, ca să pot scrie. (De abia după ce am părăsit apartamentul am aflat că în odăiţa aceea, doar cu o săptămînă înainte de sosirea noastră, se sinucisese cu gaz un student.) La 15 iunie am început să scriu nuvela *La Ţigănci*. Lucrînd opt-nouă ceasuri pe zi, am reuşit s-o închei şi s-o transcriu la 5 iulie. Christinel a citit-o în aceeaşi seară. Emoţia şi entuziasmul ei mi-au confirmat certitudinea că *La Ţigănci* marchează începutul unei noi faze a creaţiei mele literare.

*

Către mijlocul lui iulie ne-am îmbarcat în maşina lui Sibylle şi după trei zile am ajuns la Ascona. Cînd am descoperit, printre arbori şi vile, Lago Maggiore, am avut impresia că o întreagă perioadă, atît de fericită din viaţa noastră, se apropie de sfîrşit. Notam în *Jurnal* : „Christinel, vorbind azi dimineaţă, la telefon, cu Olga, fusese impresionată de slăbiciunea şi oboseala care i se ghiceau în voce. Într-adevăr, cînd Olga ne întîmpină în pragul «Casei Gabriella» cu greu ne ascundeam surpriza. A slăbit 15 kilograme şi îi tremură mîinile. Şase luni a zăcut bolnavă de gălbenare după ce în ultimii doi ani suferise de urmările unei gripe asiatice. Întristaţi că, pentru prima dată din 1952, nu găsim în camera noastră florile pe care le aşeza Olga cîteva ceasuri înainte de sosirea trenului." (*Fragments*, I, p. 280.) În cele trei săptămîni cînd am locuit în vila „Gabriella" ne-am convins că sănătatea Olgăi era cu adevărat zdruncinată ; cu mari eforturi, izbutea uneori să rămînă alături de noi la masă, deşi nu mînca aproape nimic.

Nu redactasem decît în parte conferinţa despre mişcările mesianice în societăţile primitive contemporane. Ca să-mi completez informaţia, m-am strămutat o săptămînă la Fribourg, unde se află faimosul institut *Anthropos*. Lucrînd (cum îmi plăcea să spun) „ca pe vremea tinereţii mele", am izbutit să scriu ultimele pagini cîteva ceasuri înainte de a ţine conferinţa. Ca de obicei, sala *Eranos* era arhiplină. Şi, tot ca de obicei, discuţiile, începute în acea după amiază, s-au prelungit pînă către miezul nopţii.

Adevărata „vacanţă" am avut-o în Italia. De data aceasta ne-am îngăduit să rămînem patru zile la Florenţa. Am luat apoi autobuzul „CIAT" spre Assisi, Perugia, Siena şi Roma. În săptămîna petrecută la Roma, am revăzut prietenii şi o bună parte din colegii italieni. Vizita la Pettazzoni m-a impresionat profund. Ştiam că fusese foarte grav bolnav, aproape pe moarte. Acum era, îmi spunea, „în convalescenţă" : palid, slăbit, luminat de o melancolică blîndeţe, pe care nu i-o cunoşteam. Îmi mărturiseşte că Japonia a însemnat pentru el mai mult decît o descoperire : i-a revelat autenticitatea şi nobleţea religiozităţii asiatice.

Cînd, la despărţire, mi-a strîns emoţionat mîna, ştiam că nu-l voi mai reîntîlni.

*

După trei săptămîni petrecute la Paris, ne-am reîntors la Chicago. Ni se făgăduise apartamentul de la primul etaj în casa de sobră frumuseţe din Woodlawn Avenue nr. 5711. Dar tînăra pereche care îl locuia a decis să-şi prelungească reşedinţa la Chicago ; soţul voia să-şi ia doctoratul. Meadville Theological School ne-a pus, provizoriu, la dispoziţie mansarda acelei cochete căsuţe, cunoscută sub numele de *Coach House*, pentru că, o jumătate de secol în urmă, adăpostise nenumăratele şi elegantele trăsuri şi gabriolete ale proprietarului. „Provizoratul" s-a prelungit aproape patru ani. Tînărul nu izbutea să-şi încheie teza de doctorat, iar noi ţineam cu orice preţ să ne mutăm în apartamentul din Woodlawn Avenue.

Cînd ne-am instalat în *Coach House* aveam un pat, o canapea, o masă de bucătărie, dulapuri şi o parte din obiectele indispensabile : scaune, veselă, etajere. Dar, curînd, Christinel avea să completeze mobila, reuşind chiar să cumpere cîteva covoare. Pînă la plecarea noastră la Paris, la începutul verii, aveam destule lucruri ca să ne putem instala la Woodlawn Avenue.

Biroul meu se afla peste drum de *Coach House*, la Meadville. Îmi sosiseră de la Paris cîteva lăzi cu cărți și manuscrise. Dispuneam acum de toată documentația indispensabilă cursurilor și seminariilor [2]. Restul cărților și revistelor se aflau în bibliotecile Universității, una din ele instalată chiar la Meadville. În noiembrie am completat și pus la punct manuscrisul conferințelor *„Eranos"*. Apoi a urmat colocviul organizat de *Roger Williams Fellowship*; am vorbit despre „Sacrul și istoria religiilor", provocînd reacții diverse și pasionante. Într-adevăr, în fața unui public alcătuit aproape în întregime din teologi, am încercat să arăt importanța istoriei religiilor în *cultura* și chiar în *politica externă* contemporană americană. Am stăruit și asupra faptului că astăzi, cînd Asia a reintrat în istorie și societățile „primitive" sînt pe cale de a-și cuceri independența, cercetarea și înțelegerea corectă a concepțiilor religioase care structurau aceste civilizații exotice constituie o necesitate de ordin politic. Diplomații, economiștii și tehnologii trimiși în misiune în țările asiatice, și mai ales în fostele colonii europene, trebuiau inițiați în prealabil, și nu numai de misionari și antropologi.

Dar în acei ani funcționau doar cîteva catedre de Istoria Religiilor la universitățile americane. Cincisprezece ani în urmă numărul lor se ridicase la 25, aproape toate ocupate de foștii noștri studenți, care-și obținuseră doctoratul la Universitatea din Chicago. Pe de altă parte, deși se constituise de curînd Asociația profesorilor interesați în Istoria Religiilor, nu exista nici o revistă de specialitate, deși apăreau multe și uneori excelente periodice consacrate problemelor teologice și sociologiei religiilor. Împreună cu colegii mei Kitagawa și Charles Long am hotărît publicarea revistei „History of Religions", pe care University of Chicago Press a acceptat s-o editeze. Astfel că în iarna 1960 am început să ne adresăm unui număr de specialiști europeni, cerîndu-le colaborarea. Cum în septembrie 1960 avea loc Congresul Internațional de la Marburg, ne-am propus să prezentăm, dacă nu primul fascicol de 160 de pagini, cel puțin macheta și sumarul revistei [3].

Iarna și primăvara 1960 le-am consacrat articolelor pentru „History of Religions" și revizuirii traducerilor engleze a cărților *Images et symboles* și *Rêves, mythes et mystères*. N-am reușit totuși să încep cărțulia *Myth and Reality* pe care i-o făgăduisem lui Ruth Nanda Anshan, pentru colecția ei „World Perspectives".

*

Conform tradiției, John Nef întrunea la cină, de două ori pe lună, membrii comitetului. De cele mai multe ori era invitat un artist sau un autor străin. Astfel am cunoscut pe Chagall, pe Jacques Maritain, Julian Huxley, Jean Hippolite, pe nepotul lui Charles Darwin și mulți alții. *Committee on Social Thought* continua cu succes tradiția inaugurată cu mulți ani în urmă: tradiția „dialogului" dintre feluritele orientări și creații culturale de pe ambele țărmuri ale Atlanticului.

*

Cursurile despre India și despre religiile mediteraneene mă pasionau, dar nu eram prea mulțumit de documentarea pe care o puneam la dispoziția studenților. Evident, le recomandam cele mai bune și mai recente monografii, dar nu eram sigur că vor avea timp să le citească pe toate. Pe de altă parte, voiam cu orice preț ca fiecare student să cunoască măcar o parte din textele originale, în cele mai bune traduceri accesibile. M-am hotărît atunci să fotocopiez un număr de imnuri vedice, de fragmente din *Brāhmana* și din *Upanișade*. Selecția pentru cursul despre religiile mediteraneene era, evident, mai complicată. Am ales fragmente din Homer, din Hesiod și Herodot, o seamă de tablete orfice și diferite texte tardive. Totalul nu trecea de 50—60 de pagini și astfel eram sigur că textele vor fi într-adevăr meditate de toți studenții.

Evident, existau cîteva antologii, dar cum nu-mi plăcea să repet cursurile și în fiecare trimestru alegeam alt subiect, am hotărît să alcătuiesc, cu timpul, propria mea antologie, în care textele erau clasate pe teme : cosmogonii, tipuri de divinităţi, specii de sacrificiu, rituri de inițiere etc. Astfel am început să adun şi să clasez documentele care, mulţi ani în urmă, vor fi editate în volumul *From Primitives to Zen* (1967).

---

[2] În acea toamnă am ținut un seminar despre „Metode noi în psihologia religiilor" și un curs despre „Religiile indiene de la *Rig Veda* la *Upanișade*". Iarna am prezentat religiile mediteraneene.

[3] Fascicolul apărut în ianuarie 1961 se deschide cu articolul meu introductiv *History of Religions and New Humanism.*

Dar, pe neaşteptate, într-o noapte din acea iarnă m-au trezit dureri neobişnuit de severe în umeri şi în braţe. N-am putut închide ochii pînă dimineaţa. Singura poziţie mai suportabilă era să stau înţepenit în fotoliu cu amîndouă braţele ridicate. A doua zi a venit să mă vadă d-rul Le Roy ; la început a crezut că e vorba de un atac de gută, dar curînd a identificat o criză acută de artrită. De atunci am fost nevoit să înghit şase pilule de aspirină pe zi. Uneori durerile deveneau suportabile şi atunci, cu mare greutate, puteam lucra cîteva ceasuri. Din acea iarnă 1960 şi pentru mulţi ani, cărţile şi studiile pe care le pregăteam şi-au întîrziat apariţia.

*

În nopţile cînd durerile artritice se înteţeau, lecturile mele favorite au fost biografiile lui Goethe şi *Convorbirile* cu Eckermann. Aflînd, la începutul lui ianuarie, de moartea lui Pettazzoni, am fost ispitit să-i recitesc cărţile. La răstimpuri, aveam surprize care îmi dădeau curaj. A. Vasques, directorul Institutului de Filozofie din Mendoza şi *visiting scholar* pentru şase luni, nelipsit de la cursurile mele, mi-a vorbit despre „admiratorii" mei din Argentina. Vasques se pregătea să scrie o carte despre „gîndirea mea filozofică" ; în fond, îmi repeta, eu sînt, înainte de toate, un filozof care îşi neglijează vocaţia. Încerc să-mi camuflez gîndirea personală sub masca erudiţiei. Dar, adăugă, în Argentina nimeni nu se mai lasă păcălit de această camuflare. Mă apăram cum puteam ; deocamdată, i-am spus, *trebuie* să închei operele „de erudiţie". Se vor vedea mai tîrziu interesul şi originalitatea lor filozofică. În fond, am adăugat, „camuflajul" acesta făcea parte din tradiţia filozofică occidentală (i-am amintit cîţiva autori medievali).

La sfîrşitul iernii am recitit cu încîntare pe Nietzsche. Alternam lectura cu *Faust II*. Studenţii cursului despre „omul istoric" păreau fascinaţi, mai ales pentru că reveneam mereu asupra exemplelor greceşti.

Am fost surprins primind în acea primăvară o teză de licenţă de la Northwestern University. Tînărul autor, Guy Welbon, discutînd *Mircea Eliade's Image of Man*, încerca să prezinte *An Anthropogery by an Historian of Religions*. Era prima lucrare universitară despre concepţiile mele. În anii următori, tezele de doctorat s-au înmulţit, atît în Statele Unite, cît şi în Europa.

Auzeam, la răstimpuri, că unii filologi nu sînt de acord cu metoda mea : îmbrăţişez prea multe domenii şi este imposibil să le aprofundez pe fiecare în parte. Argumentul părea convingător, dar se întemeia pe o confuzie. Întocmai cum i s-ar fi reproşat unui biolog care studiază biologia insectelor că nu cunoaşte *toate* speciile de coleoptere, de himenoptere, de lepidoptere şi de hemiptere. Asemenea rezerve au continuat să fie repetate în anii următori. Am încercat să-mi justific poziţia metodologică într-o serie de articole, dar nu sînt sigur că mi-am convins întotdeauna criticii. Am avut, totuşi, satisfacţia să citesc în cartea profesorului George P. Grant *Philosophy in the Mass Age* aceste cîteva rînduri : „*For waht follows about the archaic man, I must express my profound dependence on the work of Mircea Eliade. Professor Eliade seems to me unique among modern scholars of religion not only in his grasp of the facts, but also in his philosophical and theological wisdom*" (p. 126)[4].

Vorbindu-le într-o zi studenţilor despre necesitatea de a descifra *straturile* şi *morfologia* unui fenomen religios (bunăoară iniţierea) am început lecţia afirmînd că „nu se poate concepe Darwin înainte de Linnaeus". Cu alte cuvinte, n-a fost posibilă înţelegerea *originii* şi *evoluţiei* speciilor — adică a „Istoriei" creaţiilor biologice — înainte de descoperirea *morfologiei*. Compararea celor două sisteme morfologice, cel zoologic (sau vegetal) și cel istoric-religios arată că sînt mai puține diferențe între un mit african și unul australian, decît sînt între două specii de coleoptere sau himenoptere. Și cu toate acestea naturalistul *vede* că ele fac parte din aceeași categorie : cea a insectelor. Evident, altul e contextul biologic al unui fluture, altul al unei muște sau furnici. Întocmai cum, în Africa sau în Australia, e vorba de contexte culturale diferite.

---

[4] „În cele ce urmează despre omul arhaic, trebuie să-mi exprim profunda dependenţă de opera lui Mircea Eliade. Profesorul Eliade mi se pare unic printre oamenii de ştiinţă moderni specializaţi în religii nu numai prin modul său de a aborda faptele, dar şi în ce priveşte înţelepciunea sa filozofică şi teologică." (p. 126.) (N. Red.)

*

Către sfîrșitul lui martie Jean Gouillard îmi anunță moartea lui Gustav Payot. O așteptam amîndoi de cîțiva ani. De mult Payot părea pierdut : figura i se descompusese, slăbise enorm, abia mergea ; trupul i se înclina ușor pe dreapta, parcă ar fi fost gata să cadă. Vara trecută, cînd l-am căutat la editură, nu l-am găsit ; mi s-a spus că nu vine decît un ceas, două, dimineţile...

Încă un contemporan al debutului meu parizian pe care îl pierdeam. A rămas în amintirile mele așa cum era : un personaj balzacian. Avariția lui, simțul lui de afaceri, agresivitatea lui (cînd îți spunea, la primele întîlniri, că e surd, aveai impresia că te va lua la bătaie...), micile lui manii (suferea cumplit cînd unii din colegii lui, editori străini, îl trăgeau pe sfoară cu cîteva sute de franci). Dar nu voi uita niciodată că datorită curajului lui de a tipări, în cinci ani, *Traité*, *Le Chamanisme* și *Le Yoga*, reușisem să mă fac atît de repede cunoscut ca istoric al religiilor.

Crizele de artrită se înteţeau, în pofida celor 6—7 pastile de aspirină pe zi. Au fost nopți cînd, incapabil să-mi ridic brațele, am fost nevoit să scriu pe genunchi. Eram îngrijorat, dîndu-mi seama că nu izbuteam să închei conferința pentru Harvard, nici să încep cărțulia *Myth and Reality*. În acea teribilă iarnă și primăvară 1960, cînd mă întrebam dacă sănătatea îmi va îngădui să sfîrșesc tot ce începusem, am primit cîteva scrisori care mi-au dat curaj. Un psihanalist german, G. R. Heyer îmi scria că *Images et symboles* îl ajutase să înțeleagă, *în sfîrșit*, funcția simbolului. Despre *Naissances Mystiques* (= *Birth and Rebirth*) etnologul Alfred Métraux îmi mărturisea : „*Comme précédemment, je n'ai su ce qu'il fallait de plus admirer : de la lucidité de votre exposé, ou de votre étonnante érudition. Comment faites-vous pour vous tenir en courant de tant de publications sur tant des régions diverses ? En ce qui concerne l'Amérique du Sud, rien d'important ne me semble vous échapper, et Dieu sait si cette littérature est difficile à maitriser*“ [5]. Iar faimosul critic Northrop Frye, pe care aveam să-l întîlnesc curînd la Harvard, îmi scria entuziasmat de *Forgerons et alchimistes* : „*I never expected to meet any writer who could fill me with the same sense of fresh discovery that Frazer did in my early student days, but I reckoned without M. Eliade. What is so amazing is not the breadth of your erudition, but its unity : the consistency with which you can make alchemy, yoga, primitive religious belief, and so many other things come together and form a pattern*“ [6].

Între 23 și 26 aprilie am fost la Cambridge, Massachusetts, găzduit la Hotelul Continental. Northrop Frye a deschis simpozionul despre *Myth Today*, iar a doua zi, duminică, mi-am ținut într-un amfiteatru aproape plin conferința despre *Myths of the Beginnings and Myths of the End*. L-am cunoscut în sfîrșit și pe Northrop Frye și am stat de vorbă cu A.D. Nock, Roman Jakobson și alți savanți pe care aveam să-i revăd, tot la Cambridge, în anul următor. După cîteva zile mă aflam la South Bend, la colocviul *Christian Culture*. Acceptasem invitația mai ales ca să-l întîlnesc pe Charles Dawson. Aflasem că cltise cu mult interes *Traité* şi *Le Mythe de l'éternel retour* şi aşteptam emoţionat convorbirea pe care mi-o făgăduise unul din organizatorii colocviului. Dar n-am avut acest noroc. Tăcerea serafică a lui Dawson mi-a amintit de tăcerile lui Lucian Blaga...

---

[5] „Ca și mai înainte, n-am știut ce să admir mai mult : luciditatea expozeului dumneavoastră sau uimitoarea dumneavoastră erudiție. Cum reușiți să fiți la curent cu atîtea publicații, despre atîtea regiuni diverse ? În ce privește America de Sud, nimic important nu pare să vă scape, și Dumnezeu știe dacă această literatură este greu de stăpînit.“ (N. Red.)

[6] „Nu m-am așteptat niciodată să întîlnesc vreun scriitor care să-mi poată oferi acel sentiment al descoperirii pe care mi l-a dat Frazer la începutul studenției mele, dar nu-l luasem în calcul pe M. Eliade. Ceea ce este atît de uluitor nu este marea dumneavoastră erudiție, ci unitatea ei : armonia cu care dumneavoastră puteți aduna laolaltă alchimia, yoga, credințele religioase primitive și atît de multe alte lucruri și de a forma din ele un sistem.“ (N. Red.)

*

La mijlocul lui iunie am petrecut cîteva zile la Elison Bay, conduşi de Harriet Platt. Revedeam acele sate şi vile pe malul lacului după doi ani, dar mi se părea că trecuse mult mai mult. Începeam să simt altfel America. Ştiam că legea imigraţiei îmi îngăduia să mai rămîn pînă în vara următoare, 1961. După aceea, trebuia să ne întoarcem pentru doi ani în Franţa şi să reintrăm în Statele Unite cu o nouă viză, de imigrant-permanent. Eram amîndoi fericiţi. Am fi pus capăt peregrinărilor de fiecare vară şi aş fi putut lucra mai cu spor. Dar destinul hotărîse altfel.

Anexe

ANEXELE reproduc textele incluse în versiunea franceză, Mémoire II, Les Moissons du solstice, Gallimard, 1988.

I

Dar destinul hotărîse altfel...

Ultima frază a ultimei cărți scrise de Mircea Eliade. Ultimul simbol pe care ni-l propune. Aici, sacrul nu mai este preocupat să se camufleze. Pentru ca o operă — neterminată — să se încheie cu aceste cuvinte, ea trebuia să fie scrisă de un Eliade. Înainte de a pleca, decodificatorul misterelor adaugă încă o cheie celor pe care ni le lăsase deja. Ca încă o lumină înainte de a se cufunda în aceea a „vieții de după viață“.

Și atunci, se mai poate afirma cu certitudine că n-a avut timpul necesar să termine această carte ? Timp, carte... Dacă Eliade a fost stăpînit pînă la obsesie de carte, aceasta pentru că ea constituia pentru el un mijloc privilegiat de a „ieși din Timp“, de a „pune în valoare Moartea, concepută ca reintegrare“. Dar și aici destinul hotărîse în mai multe împrejurări altfel : atîtea note, manuscrise, caiete, scrisori pierdute la Londra în timpul războiului, surghiunite prin poduri uitate din București, arse din nebăgare de seamă la Paris și, în sfîrșit, mistuite de flăcări la Chicago într-un incendiu inexplicabil... Cine poate spune cît de puternic a fost pentru el acest ultim șoc ? S-a găsit pe biroul său o notă datată 19 decembrie 1985 :

Ieri seară, pe la zece, am auzit bătăi în ușa din dos. Vecinul nostru, de la etajul de jos, îmi spune : — Biroul Dvs. arde... Au telefonat pompierii. Lucrează acolo de cinci minute. Poate că ar fi bine să veniţi să vedeţi ce s-a întîmplat.

M-am îmbrăcat cît am putut de repede şi am plecat cu el. Auzeam cum pompierii sparg geamurile de la ferestrele biroului meu... Ger cumplit şi apa care se scurgea năvalnic pe scările Meadville-ului îngheţa îndată ce ajungea pe trotuar.

Nu mi-au dat voie să intru. Pe scara principală apa se revărsa ca un pîrîu de munte.

Aşa a început. A trebuit să mă întorc acasă. Christinel mi-a dat un somnifer dublu.

În acea zi, Eliade se temea ca nu cumva focul să fi distrus printre altele manuscrisul Jurnalului *său, martor (activ) al vieţii sale. Profund afectat, să fi văzut el în asta, sub aparenţa profanului, unul din acele „semne" pe care ştia să le descifreze ca nimeni altul? „Moartea colectivă", care îl preocupa de atîta timp, începea cu cea a scrierilor sale inedite, ataca perfid amintirile.*

Mircea Eliade s-a stins în aprilie 1986, cu o carte în mînă. Fără să o fi scris pe cea care l-a tentat atît de mult, Omul ca simbol. *El.* Destinul hotărîse altfel...

Alain Paruit

II

ULTIMELE CLIPE ALE LUI MIRCEA ELIADE MAHĀPARINIRVĀNA

Profesorul Ioan Petru Culianu, unul dintre discipolii cei mai apropiaţi ai lui Mircea Eliade, a relatat ultimele zile ale acestuia într-un text din care reproducem aici esenţialul, cu amabila autorizaţie a dlui Virgil Ierunca, ce l-a publicat în numărul special (48—49, noiembrie 1986) drept omagiu adus lui Eliade în „Limite", revistă culturală românească ce apare la Paris.

După trei săptămîni de şedere la Chicago, seara de luni 14 aprilie este a doua pe care n-o petrec împreună cu Mircea şi Christinel Eliade. Studenţii de la Disciples of the Divinity School House, unde sînt găzduit, au lunea o cină în comun. Aş vrea să ne cunoaştem mai bine. Contrar aşteptărilor mele, cina se termină la şapte. Aş mai avea timp să trec pe la ei, cu pretextul de a mînca împreună un cantalup. De o săptămînă, Mircea Eliade are dureri crepusculare atroce în coşul pieptului şi e cuprins de o ciudată oboseală. În primele două săptămîni după venirea mea am lucrat amîndoi cu spor la diverse lucruri — între altele la trierea materialelor salvate din incendiul care i-a devastat parte din biroul din Meadville Theological Seminary la 18 decembrie 1985. În fond, paguba materială a fost redusă : toate hîrtiile importante au fost salvate. Au pierit cărţi şi scrisori numai. Pentru Mircea Eliade, însă, incendiul a avut o altă semnificaţie. Mi-a repetat de atîtea ori că lumea este un camuflaj, că e plină de semne care trebuie descifrate cu răbdarea unui ghicitor în pietre, încît cred că-l înțeleg. Se gîndește oare la romanul *Lumina ce se stinge,* la focul care consumă biblioteca și pe savant împreună cu ea ?

(*Jurnal*, 4 aprilie 1986, despre seara petrecută la Christinel și Mircea Eliade, împreună cu fiziciana Sanda Loga : „M. E. citește foarte mult despre *Life after Life* — Viața după viață — și e convins că moartea e un «semn de lumină». Repetă asta de mai multe ori. Chr. și S.L. numesc autorii a două cărți, care au adunat mărturiile unor oameni scăpați ca prin minune de la moarte. De fapt, de 30 și mai bine de ani, aceasta e una din marile teme ale literaturii sale.“ *Jurnal,* 5 aprilie : „Oare pe cine încerca să convingă de cele de mai sus, pe noi, ori pe sine însuși ? Pe amîndoi, cred. Și poate că universul conține, printre altele, și acest vicleșug : că dacă cineva își construiește un «palat în ceruri» — *orice* fel de palat ! — se va duce să locuiască acolo în eternitate. Poate că totuși paradisele există. Cît despre infern, nu sînt sigur : infernul ar putea fi doar uitare. Deși un bun muncitor probabil că va reuși să-și clădească și un infern dincolo“.)

Duminică după prînz ne-am plimbat împreună ca să admirăm florile abia răsărite pe peluze (Mircea Eliade admiră peluzele americane și lărgimea străzilor : „Aici poți respira, nu e înghesuit ca în Europa“.) Mi-a părut iarăși cum îl știu de mai bine de zece ani, fremătînd de curiozitate pentru orice, iradiind din toată ființa un amestec unic de bunătate, tensiune intelectuală, pace și seninătate. Nu a părut nici obosit, nici deprimat. În cadrul schimburilor active de cărți care au loc începînd din seara venirii mele, îi promit să-i caut pentru a doua zi nuvela *Ligheia* de Tomasi di Lampedusa.

Seara sîntem invitați cu toții la celebra indianistă Wendy O'Flaherty și la băiatul ei Michael, împreună cu nu mai puțin celebrul filozof David Tracy, numit de curînd *Service Distinguished Professor.* Christinel și Mircea Eliade sînt centrul serii. Pentru prima dată în ultimele zile el cinează fără dureri. Sîntem cu toții optimiști, cu atît mai mult cu cît ultimele analize, făcute în urmă cu

vreo două săptămîni, au fost perfecte. Satisfăcut, mă întorc acasă cu gîndul că marți vom relua lucrul și că, poate, Mircea Eliade va renunța la spaima de magnetofon și va începe să dicteze o nuvelă. Durerile care l-au chinuit pînă acum nu pot fi decît una din nenumăratele șicane ale artritei, aceeași care-l împiedică să scrie.

Luni 14 aprilie, după ora 7 seara studenții sînt angajați în lungi convorbiri telefonice, astfel încît linia nu e liberă vreme de o jumătate de oră. Telefonul la care Christinel răspunde de obicei sună în gol. O invitație de ultimă oră ? Puțin probabil. Telefonul este iarăși luat în primire de o studentă. Camera mea e invadată de sunete de clopot mai puternice ca de obicei (Christinel mi-a explicat că la capela de alături există un carillon pe care tinerii exersează. Dar acestea sînt glasuri de clopote mari, care răsună adînc în clădire). Încerc să-mi alung gînduri sinistre. Fără îndoială, trebuie să existe o explicație simplă pentru absența lor de acasă ; de exemplu, s-au dus la *Quadrangle Club* să cineze. Dar acolo se duc doar miercurea. Încă de două ori telefonez fără răspuns. După opt, telefonul meu intră în pană. Încerc pînă la zece să-l animez, dar fără folos.

Marți la ora nouă, de cum intru în birou, sînt informat de directoarea administrativă a facultății că mi-au găsit un apartament. Alerg să închiriez o mașină, la ora 11 cînd mă întorc să iau lucrurile găsesc o notă în ușă : Christinel se află în spital, Mircea Eliade este în *Intensive Care Unit* în urma unui atac de congestie cerebrală. La 11,30 intru pe ușa rezervei D 505 de la etajul 5 al spitalului universitar „Bernard Michel“, unul dintre cele mai bune din lume. Cu mîna lui Christinel în mîna lui stîngă, Mircea Eliade îi zîmbește, apoi îmi zîmbește cu aceeași căldură care este numai a sa. Ne înțelege perfect, dar nu poate vorbi : atacul i-a atins partea stîngă a creierului, nu se știe cît de grav. Partea dreaptă a corpului îi este, probabil temporar, paralizată.

Christinel mă ia deoparte și îmi povestește că luni, în jurul orei șase, Mircea Eliade i-a cerut cartea lui Emil Cioran *Exercices d'admiration* și s-a așezat în fotoliul său preferat de catifea verzuie ca să citească. Zece minute mai tîrziu stătea în fotoliu zîmbind nemișcat, cu cartea deschisă în braţe. Crezînd că e vorba de o glumă, Christinel l-a chemat o dată, de două ori, fără răspuns. A alarmat imediat buni prieteni, pe profesorul Lacoque şi pe soţia sa, iar salvarea l-a transportat la spital în nu mai mult de douăzeci de minute.

Doctorii erau optimişti: desigur, următoarele zile aveau să fie hotărîtoare, dar congestia părea relativ uşoară. Şansele să se restabilească complet erau, în acea primă zi, de 50%. Dovedind un devotament pe care aveam să-l înţeleg în cele aproape opt zile de veghe la căpătîiul lui Mircea Eliade, lîngă rezervă se aflau deja decanul facultăţii, profesorul Frank Gamwell, David Tracy, Wendy O'Flaherty, fiziciana Sanda Loga, mai tîrziu profesorul Jerry Brauer; profesorii Joseph Kitagawa şi Evelyne Kitagawa, Paul Ricoeur cu soţia şi mulţi alţii.

În tot acest timp, Mircea Eliade e alert, îşi potriveşte ochelarii ca să recunoască vizitatorii, zîmbeşte şi mai ales îi propune soţiei sale un joc, care va fi şi ultimul său gest înainte de a-şi pierde definitiv cunoştinţa: îi arată verigheta, prinsă cu o sîrmă verde ca să nu-i alunece de pe deget, îi strînge afectuos mîna, pune verigheta sa alături de a ei, încearcă să-i ducă mîna la buze ca să i-o sărute. În rezervă nu se varsă lacrimi. Christinel şi le şterge afară, iar lîngă el rosteşte fără încetare încurajări.

Ştiu că mulţi oameni sînt, ca şi mine, profund legaţi de Mircea Eliade. Dar purtarea prietenilor săi americani este uimitoare: decanul Gamwell şi David Tracy îşi vor anula fiecare o călătorie, petrecîndu-şi ziua întreagă la spital. Iar măsura devotamentului lor avea să se vadă abia în zilele următoare. Profesorul Nathan Scott, un venerabil pastor anglican de culoare, fost coleg al lui Mircea Eliade, e anunţat de internarea acestuia şi sfătuit să nu vină încă la Chicago. Mircea Eliade a lăsat dispoziţie ca el să-i administreze extrema uncţiune, ca semn de înfrăţire între rase şi religii. Deocamdată însă Mircea Eliade pare în afara oricărei primejdii. Zilele următoare vor fi cruciale, dar sîntem foarte optimişti. Christinel e hotărîtă să-l vegheze în fiecare clipă, iar el însuşi, deşi incapabil s-o spună, pare decis să recupereze.

Relatarea tuturor acestor fapte şi nume are, după cum cred, importanţa ei în economia biografiei lui Mircea

Eliade. Transparentă dintru început (cine nu-şi aminteşte de paginile din *Amintiri* vorbind de pătrunderea copilului într-o cameră plină de mister, pagini pe care Saul Bellow le-a citit în faţa celor peste 1 200 de oameni adunaţi la serviciul funerar ?), existenţa lui Mircea Eliade trebuie să-şi găsească o cronică exactă pînă în ultimele clipe. Mai mult, nici un amănunt al acestor opt zile de veghe nu e lipsit de sens. O moarte nu seamănă cu alta, deşi, probabil, există anumite modele cărora toate morţile li se conformează mai mult sau mai puţin. Moartea ciobanului din *Mioriţa* nu e la fel cu aceea a Doamnei Bovary, iar crucificarea lui Iisus nu seamănă cu sfîrşitul lui Buddha, cunoscut sub numele de *parinirvāna*.

Jurnaliştii l-au numit deseori un mare solitar. Corectă în ce priveşte opera lui, judecata este cît se poate de nedreaptă cu referire la viaţa (şi la felul morţii) lui Mircea Eliade. A afectat direct sute de conştiinţe, poate mii; şi indirect sute de mii. Toate se întîlnesc acum într-un moment de solidaritate care îi transformă sfîrşitul într-o ceremonie patetică, dar nu tragică. (Aveam să înţeleg acest lucru abia peste cîteva zile. Însăşi moartea lui semăna pace.)

Dintru început devotamentul tuturor prietenilor a fost mişcător; pentru a da un singur exemplu: într-una din zile decanul Gamwell a stat nu mai puţin de şapte ore în picioare, nemişcat, în coridorul spitalului, fără a-şi manifesta în nici un fel prezenţa, de teamă de a nu stingheri. Mulţi s-au perindat în pelerinaj necurmat, sfidînd toate regulile secţiei de reanimare *(Intensive Care Unit)*, deseori spre disperarea personalului.

Optimismul nostru a durat trei zile, în care starea lui Mircea Eliade părea uneori să se îmbunătăţească atît de mult, încît nu aveam îndoieli asupra însănătoşirii. Joi la 7,30 dimineaţa a răspuns perfect examenului neurologic, dar mai tîrziu şi-a pierdut coordonarea, dînd semne de nervozitate, probabil din cauza unei dureri. Uşor sedat, a dormit mult, dar seara nu mai era în forma de dinainte. Acesta nu era un motiv pentru a pierde speranţa: doctorii explicaseră că o congestie produce întotdeauna edem cerebral; perioada cea mai dificilă pentru bolnav este retragerea edemului, care durează circa trei zile. Abia după aceea se poate constata mărimea daunelor, vindecarea completă nefiind nicidecum exclusă.

Deşi vineri la prînz Mircea Eliade nu mai deschidea ochii (funcţiile inimii, vizibile pe ecran, fiind însă excelente), totul părea să corespundă previziunilor medicale. Mi-am ţinut seminarul între 1,30 şi 4,30, iar înainte de 5 m-am întors la spital fără nici un fel de presentimente, convins că lupta lui Mircea Eliade, cu ajutorul devotamentului nesfîrşit al lui Christinel şi cu sprijinul acelor prieteni minunaţi care-i vizitau neîntrerupt, avea să se încheie cu bine. Dimineaţa începusem să-i spun lui Mircea Eliade acea poveste pe care i-o promisesem în plimbarea care avusese loc duminică 13 aprilie la ora două. Înainte de prînz, Christinel îi citise din propriile lui nuvele, pe care Mircea Eliade le recitise cu puţine zile înainte. (A fost singura dată cînd am auzit de la el o apreciere pozitivă asupra propriei sale opere, mai ales asupra nuvelei *Ivan*, în care e vorba despre o moarte asupra căreia există „evidenţe mutual contradictorii". Mircea Eliade repetă formula cu satisfacţie, remarcînd că, în fond, nu se ştia dacă personajul — un elev TR în război — a murit sau nu.)

Vineri la ora cinci trăiesc probabil clipa cea mai zguduitoare după lungi ani în care existenţa lui Mircea Eliade fusese pentru mine o garanţie a ordinii lumii : Christinel îmi comunică plîngînd că analizele aduseseră dovada unui cancer în curs de generalizare ; că profesorul se afla în comă şi că moartea sa era o chestiune de zile, poate de ore. De aici încolo a început Marea Veghe, în care s-a desluşit taina morţii lui Mircea Eliade : a fost moartea lui Buddha, mahāparinirvāna

În intervalele cît a rămas singură cu el, Christinel i-a vorbit. (După ea, Mircea Eliade a continuat să-i zîmbească dincolo de noaptea cunoştinţei care l-a învăluit definitiv vineri.) Nu ştiu ce i-a vorbit. Sînt un martor parţial, care i-a privit pe ceilalţi, mai ales pe Christinel, cu admiraţie şi compasiune, imaginînd doar imensa ei durere. Dar pot relata cu certitudine numai anumite părţi ale Marii Veghi, cele privitoare la relaţia mea cu Mircea Eliade, cu Christinel şi cu ceilalţi prieteni.

Vineri spre seară, rămas singur cu el, am continuat, să-i povestesc nuvela *Ligheia*. Mitologia ei, cu profesorul, La Ciura îndrăgostit de sirena Ligheia, supravieţuitoare a epocii elene în marea cea mai albastră a lumii, corespundea oarecum trecerii pe care Mircea Eliade se pregătea s-o facă.

Christinel a rămas toată noaptea şi ziua de după ea neclintită în rezerva 505, mînă în mînă cu Mircea Eliade. L-am vegheat şi eu, năruit, sprijinindu-mă de perete. Îmi fusese relativ uşor să fiu optimist, atîta vreme cît exista speranţă ; acum totul căpăta o altă dimensiune, neaşteptată : Mircea Eliade avea să dispară din orizontul fiinţelor certe. Numai gîndul, răsărit la capătul acestei nopţi, cum că ne aflăm în *parinirvāna* avea să-mi aducă pace : era timpul cînd discipolii şi prietenii adunaţi din întreaga lume aveau să soarbă ultimele picături de viaţă din trupul care pînă nu de mult adăpostise un Mare Suflet.

Sîmbătă 19 aprilie după amiază soseşte Nathan Scott de departe. În faţa cîtorva prieteni strînşi lîngă Christinel în rezervă îi administrează cu voce vibrantă extrema uncţiune şi rosteşte, secundat de David Tracy şi de Frank Gamwell, rugăciuni pentru eliberarea sufletului.

Inima lui Mircea Eliade funcţionează încă normal. Îmi trebuie mult timp ca să înţeleg ce se întîmplă : profesorul le dă timp discipolilor să vină. Charles Long, unul din primii săi elevi, a ajuns la Chicago de departe ; la fel Bruce Lincoln, unul dintre ultimii şi cei mai dragi studenţi, colegul meu de clasă din 1975. Telefonul din secţia de reanimare sună din toate părţile lumii călcînd încă o dată toate regulile spitalului.

Marţi dimineaţă ies ca să fac cîteva curse pentru Christinel, care n-a mai părăsit nici o clipă spitalul de vineri. La întoarcere, Wendy O'Flaherty mă cheamă înlăuntrul rezervei ; la orele 9,15 ale zilei de 22 aprilie, presiunea arterială a lui Mircea Eliade a căzut, dar inima aceasta formidabilă, nu numai mare ci şi rezistentă, încă mai pîlpîie. Wendy ştie că n-aş fi putut să-mi iert niciodată absenţa de lîngă profesor în ultima clipă. Îmi spune că Mircea Eliade a avut şi această ultimă bunătate : mi-a aşteptat întoarcerea. Tot mai rare, bătăile pulsului se încheie la 9,40. David Tracy şi Frank Gamwell rostesc o ultimă rugăciune. *Parinirvāna* a luat sfîrşit.

Desigur, lumea nu va mai fi niciodată aceeaşi fără Mircea Eliade. Dar am înţeles după o noapte de disperare, că în cele cinci zile ale veghii Mircea Eliade înfăptuise o minune. Prietenii şi discipolii săi se întîlniseră în acest timp acolo, solidari cu Christinel şi întărindu-şi legăturile unul faţă de celălalt. În *mahāparinirvāna* timpul adunării înainte de marea trecere, există o mare înţelepciune. Şi din nou îmi aminteam de vîrsta de 24—25 de ani, cînd credeam că descifrez în zîmbetul lui Mircea Eliade cunoştinţa misterelor universului.

Poate că, într-adevăr, se petrecuseră lucruri tainice, privitoare la soţia sa care-l veghease cu devotament eroic; la schimburile de sentimente şi gînduri între prietenii nedezlipiţi de ea ; la soarta şi, poate, la misiunea lor. Timpul adunării fusese, poate, şi un timp de probă.

Deşi ochii mi se înnegurează din cînd în cînd ; deşi lumea va arăta cu totul altfel fără Mircea Eliade — totuşi i-am acceptat moartea cu împăcare. Miercuri 23 aprilie 1986, la ora două, a fost cremat pe Woodlawn Avenue colţ cu strada 67. Între două pasaje din Înţelepciunea lui Iisus Sirach şi Apocalipsa lui Ioan, David Tracy a citit şi o pagină din *Mitul eternei reîntoarceri.* Slujbe pentru odihna sufletului au fost rostite în toate bisericile ortodoxe din America. Organizat din umbră de David Tracy, serviciul memorial care a avut loc în enorma Rockefeller Chapel din Hyde Park, campusul universităţii din Chicago, a fost, după mărturia unui bătrîn profesor, cea mai frumoasă slujbă la care asistase vreodată. În locul elogiilor, Saul Bellow, Paul Ricoeur, Wendy O'Flaherty şi subsemnatul au citit fragmente din opera lui Mircea Eliade în cele trei limbi în care acesta a scris pînă la sfîrşitul vieţii : româna, franceza şi engleza. Charles Long a explicat esenţa Marii Veghi, care nu era numai rezultatul iradierii universale a celor peste cincizeci de cărţi ale profesorului, ci şi a necrezutei sale bunătăţi. Nathan Scott (cine a spus că ar putea deveni cel mai grandios arhiepiscop de Canterbury ?) a încheiat o tînguire despre sufletul Dreptului care se află în mîna Domnului.

Înţeleptul se află în pace, căci Dumnezeu l-a încercat ca aurul în cuptor, îngîna poporul adunat în biserică.

În fond, continui să-mi repet de ani de zile, dacă lumea aceasta este un camuflaj, aşa cum mi-aţi spus de atîtea ori, Mircea Eliade, atunci sînt fericit că am trăit în aceeaşi taină în care aţi trăit dumneavoastră.

Chicago, 24 aprilie — 1 mai 1986

Ioan Petru Culianu

III

OMAGII

Dintre numeroasele omagii aduse lui Mircea Eliade în întreaga lume, reproducem mai jos pe cele ale prietenilor și compatrioților săi Emil Cioran și Eugen Ionescu. Textul lui Cioran a apărut în numărul special din revista „Limite". Textul lui Ionescu a fost citit de acesta la deschiderea „Zilelor omagiale Mircea Eliade", organizate de Centrul „Georges Pompidou" (Beaubourg) între 17 și 19 iunie 1987.

ÎN SFÎRȘIT, O EXISTENȚĂ ÎMPLINITĂ

De îndată ce am aflat că zilele lui Mircea Eliade erau numărate, durerea pe care am resimțit-o a fost atît de intensă încît din mintea mea s-a șters totul, cu excepția primelor noastre întîlniri și a alurii sale de personaj miraculos. Într-o prietenie, ca în orice altceva, începutul îți oferă sentimentul neprevăzutului și unicității. Ceea ce urmează nu va egala niciodată strălucirea începuturilor. N-ar fi cel mai bine să dispari înainte de a lăsa urme ? Toate acestea nu sînt decît o divagație care merge în întîmpinarea imaginii pe care ne-o lasă un spirit convins pînă la obsesie că este obligația fiecăruia să dea tot ce e mai bun în el. În această privință, Mircea era cel mai puțin balcanic dintre noi toți. Nu avea nici gustul, nici superstiția eșecului, nu cunoștea ușurarea de a abandona un proiect, nici voluptatea inerentă oricărei fapte neîmplinite.

Tocmai am primit cîteva rînduri de la un prieten din tinerețe — genial, fără îndoială — în care acesta îmi spune, făcînd un bilanț, că existența sa e marcată de „semnul neîmplinirii". Acesta este defectul nostru, fascinant și descurajant, expresie a unei înțelepciuni de-a-ndoaselea. Sîntem cu toții mai mult sau mai puțin niște ratați. Eliade, în schimb, nu era în nici un fel ratat, refuza să se considere astfel și acest refuz sau această imposibilitate este motivul pentru care opera lui literară repugnă acelui ne-diabolic, ne-autodistructiv, ne-negativ în mod pozitiv atît de caracteristic celui mai mărunt destin valah.

I-am reproșat deseori că nu este ca... noi. Acest „noi" este, evident, arbitrar. Nu toată lumea are șansa de a fi rămas înlăuntrul lui însuși... Dar reproșul cel mai grav pe care am avut tupeul să i-l fac este că s-a ocupat de religii fără a avea un spirit religios. Este un subiect pe care nu l-am abordat niciodată direct, dar în mod cert rezerva mea mai mult sau mai puțin explicită asupra unui lucru atît de important nu putea decît să-i displacă. Era vorba de o obiecție întemeiată din partea mea ? Să spunem mai degrabă că era o ipoteză care a degenerat în convingere. Cu cîteva săptămîni înainte de a muri, într-un interviu acordat unui ziarist care făcea aluzie la reproșul meu, el a răspuns că atitudinea lui față de religii nu era deloc cea a unui savant. „Mă străduiesc să înțeleg", a precizat el. — Fără îndoială, dar savantul nu face altceva. Și dacă *înțelegi* toți dumnezeii înseamnă că nu te *interesează* cu adevărat nici unul. Un dumnezeu există pentru a fi adorat sau hulit. Nu ne putem imagina un Iov erudit.

Dacă mă încăpățînez să susțin că Eliade nu era un credincios și chiar că nu era predestinat să fie, este pentru că nu-l văd să se mulțumească doar cu studiul *în profunzime*, fără de care nici o idee fixă nu e posibilă, iar rugăciunea este o asemenea idee fixă, cea mai mare dintre toate. El nu era obsedat decît de acțiune, „de faptă", de randament în sensul cel mai nobil al cuvîntului. Cînd eu îi spuneam că nu „lucrez" aproape niciodată, el nu voia și nu putea să înțeleagă. Era total străin oricărui fel de nihilism, fie el și metafizic. Ignora într-un grad inimaginabil seducția trîndăviei, a plictiselii, a vidului și a remușcării. Cine era el în fond ? Cred că pot da un răspuns : un spirit deschis tuturor valorilor cu adevărat spirituale, deschis pentru tot ce opune rezistență morbidului și îl învinge. El credea în *mîntuire*, era evident de partea Binelui, opțiune nu lipsită de pericol pentru un scriitor, dar providențială pentru cineva care respinge fascinația negării sau disprețului. Oricît de deprimat ai fi fost, nu plecai niciodată dezorientat după o convorbire cu el. Funciarmente inapt pentru deprimare, avea un fond sănătos care mă încînta. De multe ori i-am spus că suferea de o iluzie ereditară. Cheia optimismului său invincibil trebuie căutată în încrîncenarea lui de a lăsa o imagine completă a resurselor sale, de a se realiza în fond ca nimeni altul, cu riscul — s-o mărturisim — de a-și priva prietenii și inamicii de plăcerea de a medita asupra slăbiciunilor lui.

E.M. Cioran

PRECURSORUL REÎNNOIRII

Resimt încă dureros absența scumpului meu Mircea Eliade. Îmi va lipsi întotdeauna. Va lipsi, de asemenea, vieții intelectuale a planetei noastre, vieții ei spirituale.

L-am cunoscut pe Mircea cu mai bine de jumătate de veac în urmă, la București, la întoarcerea sa din India. Deși foarte tînăr, avea un renume excepțional. Era ceea ce se numea pe atunci „șeful noii generații". Mă intimida. Mai tîrziu a devenit unul dintre cei mai importanți mentori ai tinerilor intelectuali din Occident, mai ales americani, dar și francezi.

El a revalorificat mitul, gîndirea mitică, pe care spirite mărunte, atîtea spirite mărunte a-metafizice le considerau minciuni, înșelătorii, legende, basme sau mistificări. Este suficient să cităm printre aceștia pe Roland Barthes. Pentru Eliade, mitul rămînea tot o poveste, o legendă, dar o legendă exemplară, o structură a gîndirii, o idee în sens platonician, arhetip, articulație, taină. El opunea adevărul mitic ideologiei, atîtor ideologii care au infestat spiritele, sau descoperea, în confuzia ideologică, mitul ascuns, mitul îngropat, camuflat : astfel depășit *scopul istoriei* marxiste. această ieșire în afara istoriei este o

viziune nuanțată a Raiului de dinaintea prăbușirii, pe care marxiștii îl căutau aici, pe pămînt, greșind, bîjbîind în bezna minții lor. Eliade decela în gîndirea progresistă mitul ascensional, elevația în gîndirea utopică a istoricilor etc.

Pentru că Mircea Eliade știa, prin scrierile sale hermeneutice, să citească textele, să interpreteze just și să pună în lumină profunzimile în care se rătăcea mentalitatea modernă. Sub ceea ce era supus putrefacției, Eliade descoperea evidentul, imputrescibilul, realul, sacrul.

Se vorbește mult acum de întoarcerea sacrului. Eliade este, probabil, profetul, autorul, precursorul acestei reînnoiri. Secolul al XXI-lea, spunea Malraux, va fi religios sau nu va fi deloc : el va fi, mulțumită și lui Eliade, învățăturii sale.

Mircea Eliade ne face să înțelegem că revelațiile diverse ale religiilor implică Unicul, Revelația esențială. Vreau să spun că dacă îi citești operele, *Istoria religiilor* printre altele, îți dai seama că religiile sînt tradiții multiple ale unui adevăr unic. Masson-Oursel, pe care îl putem considera un precursor al lui Mircea Eliade, în cartea sa — un pic uitată astăzi — despre religiile comparate, descoperea în religii similitudini, asemănări, care par a fi cu adevărat o cercetare, o căutare comună tuturor.

Dacă citim *Arhanghelul purpuriu* și alte scrieri ale lui Henri Corbin despre misticii persani, despre sufiști, vedem bine că experiențele mistice, extazierile și iluminările musulmanilor esoterici nu diferă cu nimic de iluminările eseehiaștilor sau ale anumitor carmeliți. Nu sînt în măsură să spun cum, spre exemplu, împreună cu Dumézil, pe de o parte, și cu personalități ca Jung, pe de altă parte, Eliade ne conduce spre știința tradițională, spre calea sacră a cunoașterii inexprimabile, extra-istorice.

Printre religiile cele mai studiate de Eliade, cele din Extremul Orient par a fi preferate de el ; în special brahmanismul ; Mircea a studiat și a făcut cunoscute lumii occidentale diferitele tehnici ale extazului, ale meditației, ale contemplației ; bunăoară buddhismul tibetan, șamanismul. Cartea lui despre yoga este clasică. Alții vor vorbi mai bine decît mine despre aceasta. Ei nu vor lăsa deoparte nici opera lui literară, foarte importantă, care arată cum supranaturalul poate fi întîlnit în viața de toate zilele.

Nu pot încheia fără să aduc un omagiu soției lui Mircea, Christinel, tovarășa lui credincioasă, atît de devotată, care l-a ajutat, sprijinit și iubit atîția ani. Mă înclin în fața memoriei lui Mircea, prietenul meu de neuitat. Sînt, în tristețea mea, recunoscător celor care mi-au permis să spun că noi îl iubeam, îl admiram, îl respectam și, o dată în plus, că Mircea nu încetează să ne lipsească spiritual și afectiv nouă, tuturor. Dar opera lui, atît de bogată, imensa sa operă, există.

Eugen Ionescu
membru al Academiei Franceze

IV

În 1953, Virgil Ierunca îi solicita lui Mircea Eliade un articol despre relația dintre opera sa filozofică și științifică și opera sa literară. Mircea Eliade i-a trimis textul de mai jos, pe care Virgil Ierunca l-a publicat în „Caete de Dor" nr. 7, revistă culturală românească pe care el o edita la Paris. Inedit în afară de textul românesc, acest Fragment autobiografic *este important pentru înțelegerea ansamblului creației lui Eliade. Într-adevăr, n-am putea înțelege gîndirea lui Eliade fără a cunoaște cele două mari fațete ale operei sale, profund complementare, ilustrînd un spirit cu o curiozitate întotdeauna deschisă, cu imaginația totdeauna trează.*

FRAGMENT AUTOBIOGRAFIC

I

Redactorii „Caetelor de Dor" îmi fac cinstea de a mă întreba cum împac eu cele două cîmpuri de activitate — literatura, pe de o parte, știința și filozofia pe de alta — și în ce măsură îndeletnicirile științifice și filozofice pot coexista cu creația literară, în ce măsură o sporesc sau o sacrifică. Întrebarea aceasta mi-am pus-o și eu, neîncetat, de vreo treizeci de ani. Nu știu dacă răspunsul pe care l-am găsit este pe de-a-ntregul justificat. Dar, chiar dacă n-ar fi, el are totuși o valoare : este, cum se spune, „punc tul de vedere al autorului", o mărturie asupra semnificaţiilor intime ale unei creaţii care, pentru restul lumii, se prezintă de sine stătătoare, dar pentru autor se confundă cu propria lui istorie.

De la început aş vrea să lămuresc un lucru : seria de studii şi cercetări care, aparent, ar putea fi considerate „ştiinţifice" le socotesc mai degrabă „filozofice". Pentru că, chiar atunci cînd m-am ocupat cu istoria ştiinţelor şi am încercat să înţeleg sensul alchimiilor şi metalurgiilor orientale, ceea ce mă interesa în primul rînd erau valorile metafizice prezente în aceste tehnici tradiţionale, iar nu eventualele lor „descoperiri ştiinţifice". În textele alchimice, bunăoară, mă interesa ceea ce credeam că e specific acestei tehnici soteriologice, iar nu ceea ce ar putea constitui rudimentele unei pre-chimii. Alchimia n-a fost niciodată o pre-chimie, adică o „ştiinţă" elementară şi o practică empirică ; ea a putut fi valorificată astfel numai cînd, întunecîndu-se orizontul spiritual în care se născuseră tehnicile tradiţionale, omul s-a trezit într-un alt orizont — acela al „legilor materiei" — şi, cercetînd vechile texte în lumina acestei noi perspective, a găsit în ele, cum era şi firesc, rudimente de „observaţii ştiinţifice" şi de „practici de laborator".

Acesta e numai un exemplu, dar nu e singurul. Am scris o seamă de lucrări plecînd de la etnologie şi folclor, dar nu cred că le-am scris ca să adaug încă o contribuţie la imensa bibliografie etnografică şi folclorică. Nu că aş dispreţui aceste două discipline ; dimpotrivă, le consider printre cele mai utile noului umanism ecumenic pe care e chemat să-l articuleze secolul nostru. Dar nu m-am simţit niciodată capabil de a redacta o lucrare etnografică sau folclorică „pur ştiinţifică". Mă interesau numai documentele spirituale care zăceau îngropate în acele silozuri de cărţi publicate de etnologi, folclorişti şi sociologi. În acele sute de mii de pagini mi se părea că supravieţuieşte o lume a miturilor şi simbolurilor care trebuia cunoscută şi înţeleasă, pentru a putea înţelege situaţia omului în Cosmos. Or, cum se ştie prea bine, această situaţie constituie deja o metafizică. Eforturile de a o cunoaşte şi înţelege se încadrează mai degrabă „filozofiei" decît „ştiinţei", care, în acest caz, se preocupă în primul rînd de

colecţionarea riguroasă a documentelor orale, de publicarea lor în condiţii optime, de clasarea lor după „tipuri" şi „motive" şi, în sfîrşit, de interpretarea lor istorică şi sociologică.

Dar asupra spiritualităţii tradiţionale voi mai reveni în paginile de faţă. Deocamdată, aş vrea să evit o confuzie care ar putea fi făcută cu privire la „aspectul tipografic" al lucrărilor mele : tipograficeşte, ele se prezintă ca lucrări de erudiţie, adică sînt încărcate de note şi referinţe bibliografice, aşa cum arată, de obicei, cărţile „de specialitate". Lucrul acesta se explică prin două motive : cel dintîi e de ordin personal, celălalt ţine de natura documentului spiritual pe care îl cercetam. Personal am avut — şi am încă — groază de diletantism, de improvizaţie, de „ştiinţa după ureche", de „cărţile despre". Teroarea aceasta de a fi păcălit, de a fi indus în eroare de un şarlatan sau de un ignorant, de a clădi pe temeiul unor afirmaţii inexacte cred că am avut-o pentru întîia oară în clasa a IV-a de liceu, cînd, citind *Les Grands Initiés,* luasem de bune toate elucubraţiile lui Schuré, socotindu-le întemeiate pe izvoare autentice. Care nu mi-a fost surpriza cînd, puţin timp în urmă, căzîndu-mi sub ochi cărţile lui Oldenberg despre India vedică şi buddhism, am văzut că Schuré inventase pur şi simplu, cu de la a lui putere, o seamă de poveşti în legătură cu Rama, cu Krishna, cu Buddha. Lecţia aceasta a fost hotărîtoare. De atunci, m-am trudit întotdeauna să merg la izvoare, „să văd textul". Mă întreb chiar dacă plecarea mea, la 21 de ani, în India, pentru studiile de doctorat, nu se explică prin îndoiala pe care, cu timpul, ajunsesem s-o am chiar faţă de lucrările „savante" de indianistică. Aş fi putut foarte bine veni la Paris ca să studiez sanscrita şi filozofia indiană — dar ajunsesem să mă îndoiesc de toate interpretările occidentale şi m-am hotărît să mă duc în India, direct la izvor.

De aici nevoia pe care am simțit-o de a arăta întotdeauna izvoarele de la care plecam ca să ajung la o anumită interpretare. Unele din lucrările mele de prin 1934—1938 sînt desfigurate de note și trimiteri și de o bibliografie excesivă, care împovărează lectura. Cred că această manie se explică și prin „situația" pe care o aveam pe atunci în România. Nenorocul a făcut ca, foarte curînd după întoarcerea mea din India, să devin un „scriitor popular" prin succesul de librărie al lui *Maitreyi*. Cu un an înainte mi se încredințase cursul de metafizică și seminarul de istoria logicii, care făceau parte din conferința de logică și metafizică a lui Nae Ionescu — și amfiteatrul „Titu Maiorescu" gemea de un tineret care nu știu în ce măsură se interesa de problemele pe care le tratam, dar care, în orice caz, admira pe autorul lui *Maitreyi*. Pe de altă parte, nevoile vieții și neastîmpărul tinereții mă făceau să public, în ziarele și revistele timpului, foarte multe articole care nu prea aveau de-a face cu „știința". Așa că, atunci cînd publicam lucrări cu adevărat „științifice" — fie în „Revista de Filozofie", fie în „Ricerche Religiose" sau „Religio", fie în volume, ca *Alchimia asiatică*, (1935), *Yoga* (1936), *Cosmologie și alchimie babiloniană* (1937), *Zalmoxis*, I (1938) — aveam grijă să le prezint suficient de documentate ca nu cumva să fie considerate, de răuvoitori sau neprevenîți, simple „eseuri" ale unui „literat" sau „gazetar". Ar fi fost interesant de amintit, în legătură cu această „situație" pe care o aveam în țară după 1934, și rezonanța lucrărilor mele neliterare printre maeștrii și colegii de pe atunci. Dar despre asta voi scrie cu un alt prilej.

Alături de aceste motive — groaza de diletantism, teama de „a nu fi luat în serios" — încă un al treilea motiv explică „aspectul tipografic erudit" al unor lucrări care, în pofida aparențelor, aparțineau filozofiei, iar nu erudiției pur științifice. Este ceea ce numeam adineauri natura documentelor spirituale de care mă ocupam. Aceste documente aparțin Indiei și Orientului în general, pe de o parte, și culturilor în stadiu etnografic, pe de altă parte. Or, culturile acestea exotice erau, și sînt încă, puțin cunoscute dincolo de cercurile specialiștilor. Cum nu mă adresam acestor cercuri decît în măsura în care ele erau dispuse să verifice autenticitatea documentelor și stringența interpretării lor; cum cititorii care mă interesau înainte de toate erau „filozofii" (în sensul larg al cuvîntului) mă simțeam silit să prezint întreg dosarul pe temeiul căruia îmi îngăduiam anumite concluzii — cu atît mai mult cu cît aceste concluzii nu prea erau în conformitate cu interpretarea generală dată de etnologi, orientaliști sau folcloriști. Dacă în loc de a „gîndi" pe legende, mituri, sau simboluri exotice și populare, aș fi „gîndit" pe textele lui Platon sau Kant, mi-ar fi fost foarte ușor să scriu cărți fără note și fără bibliografie : în orice bibliotecă de provincie cititorul ar fi avut la îndemînă, pentru eventuale verificări, operele lui Platon și Kant. Dar propunînd o anumită hermeneutică unei teme din folclorul românesc sau unui simbol oriental, eram ținut să arăt, înainte de toate, *faptele* de la care plecam. *Faptele*, la plural : căci nu pretindeam în nici un fel a aduce o „interpretare personală", așa cum are dreptul s-o facă un mare poet sau un mare eseist. Mi se părea că interpretarea pe care o dădeam, deși era *nouă*, nu era „personală" : ea nu făcea decît să traducă în termeni inteligibili un aspect din sistemul de gîndire arhaică și tradițională.

Iată deci, pe scurt, motivele pentru care, „tipograficește" aceste scrieri de filozofie au putut să treacă uneori drept simple contribuții erudite la probleme de specialitate (orientalistică, istoria religiilor, etnologie și folclor). Proba contrarie este foarte ușor de făcut : citiți-le fără note și referințe și veți regăsi problematica filozofiei. De altfel, mai ales în ultimii ani petrecuți în Franța, m-am convins de obstacolele pe care le ridică în fața unui cititor neavertizat parterul de note și tendința mea actuală este să renunț la „dosar“, mulțumindu-mă cu cîteva trimiteri la lucrările anterioare. Cum „faptele“ care mă interesează se găsesc deja în trei volume masive — *Yoga, Traité d'histoire des religions* și *Le Chamanisme* — îmi pot îngădui acum libertatea de a scrie fără clădărie erudită, așa cum aș fi făcut-o, bunăoară, dacă aș fi scris despre problemele de logică sau metafizică occidentală.

Au fost însă unii care s-au întrebat ce interes pot avea pentru România, și chiar pentru Occident, asemenea îndeletniciri de filozofie „exotică“ și „arhaică“. La asta, răspundeam pe timpuri că ceea ce contează nu este *obiectul* pe care se gîndește, ci *cum* se gîndește : în acest „cum“ străbate felul propriu de a fi al gînditorului și, deci, și specificul culturii căreia îi aparține. Gîndind pe un document atît de „exotic“ cît era Vechiul Testament, citit de-a dreptul în ebraică, Martin Luther a instaurat cea mai germanică tradiție religioasă și filozofică. Iar foarte mulți români din secolele XIX și XX, în fața documentelor folclorice românești „gîndeau“ ca la Paris sau la Berlin. Pozițiile lui Titu Maiorescu sau Duiliu Zamfirescu despre poezia populară românească nu reprezentau decît opiniile savanților occidentali la respectivele momente istorice, opinii provizorii și adesea contradictorii, și ele fuseseră împrumutate *tale quale,* fără nici un efort de reflecție personală, de acești „gînditori români“.

Aș spune chiar mai mult. Aș spune că, dacă e vorba de „specificul național“ și toate celelalte, eram mai aproape de izvoarele geniului popular românesc studiind simbolismul templului din Barabudur, yoga sau cosmologia babiloniană — decît erau colegii mei întru filozofie care studiau, bunăoară, pe Kant. Pentru că nu există soluție de continuitate între simbolismul arhaic javanez sau mesopotamian și cel care subzistă încă în creațiile folclorice românești. Ca să înțelegi folclorul și, deci, să știi cum să valorizezi „specificul național“, cea mai bună cale este studiul civilizațiilor arhaice. Cineva se întreba, prin 1937, unde ar putea fi fixată cartea despre *Yoga* în istoria culturii românești : căci, adăuga el, este adevărat că Eminescu a fost și el ispitit de India, dar interesul lui s-a îndreptat spre Vede, Upanișade și buddhism, nu spre o tehnică mistică așa cum era yoga. Pe vremea aceea nu răspundeam niciodată criticilor care mi se aduceau. (Îmi spuneam că am destulă bătaie de cap în scrierea cărților ca să-mi mai pot pierde timpul și cu apărarea lor. Dacă era bună, cartea se va apăra singură ; iar dacă nu era, zadarnic aș fi apărat-o...) Totuși, răspunsul la nedumerirea criticului ar fi fost ușor de dat. Dacă ținea neapărat s-o „așeze“ undeva, *Yoga* trebuia „așezată“ printre acele cărți românești de istoria culturii și filozofia istoriei care se ocupau cu ceea ce Lucian Blaga numise „revolta fondului autohton“, adică în seria deschisă de studiul lui Hasdeu, *Perit-au Dacii ?* (publicat în „Foița de Istorie și Literatură“ între aprilie-iulie 1860) și continuată de Vasile Pârvan și elevii lui, pe de o parte, iar pe de alta de Simion Mehedinți. Pentru că, întocmai după cum una din problemele culturii românești moderne a fost și persistența fondului autohton, getic, în sintezele etnice de mai tîrziu — eu încercasem să arăt, în *Yoga,* rezistența spiritualității autohtone, preariene, față de năvălitorii indo-europeni. Era aceeași problemă de filozofia culturii tratată doar în două exemple diferite. Dar, preocupat în primul rînd de criteriile externe, criticul meu căutase simetriile cu „India“ lui Eminescu ; ori, această „Indie“ eminesciană era mai mult romantică și schopenhaueriană, decît indiană propriu-zis. Dacă ar fi fost cît de cît familiarizat cu filozofia culturii, criticul meu ar fi remarcat imediat solidaritatea monografiei despre yoga cu, să-i spunem,

„tradiția getică“ din cultura românească modernă, pe de o parte, iar pe de alta cu acel curios moment istoric care începe prin 1934 și care, printre atîtea alte note caracteristice, o avea și pe aceasta : identificarea elementelor arhaice, prelatine, în „specificul românesc“.

Ar mai fi și altele de spus în legătură cu această controversă, dar ne-ar duce prea departe. Destul să amintesc că, prin anul 1936, mi se părea că, foarte curînd, națiunile care au avut un Ev Mediu și o Renaştere glorioase își vor pierde primatul în Europa, și că, dimpotrivă, națiunile care au avut doar o „preistorie“ și o „protoistorie“ bogate în evenimente și amestecuri rasiale vor fi chemate să creeze valorile culturale de mîine. Nu voi stărui aici asupra acestei probleme, dar mi se părea că dominația spirituală a Occidentului se apropie de sfîrșit și că, prin urmare, dialogul cu celelalte culturi extraeuropene (și în primul rînd cu Asia) va trebui reluat pe un alt nivel — de egalitate și bună înțelegere — de către culturile Europei de Răsărit. Așa că, mi se părea că studiul religiilor orientale și al tradițiilor arhaice nu numai că se integrează perfect în orizontul spiritualității populare românești, ajutîndu-ne să o înțelegem „pe dinăuntru“, iar nu să-i descriem, sociologic, formele și structurile ; dar mi se părea că asemenea studii răspund și unui interes al Occidentului, care, într-o bună zi, apropiată, va trebui să comunice cu celelalte culturi, exotice, și nu va mai ști cum. (Într-o serie de articole am arătat cum s-a ajuns la acest impas, și nu mai revin aici.)

În sfîrșit, ceea ce m-a făcut să stărui în asemenea cercetări a fost și teama de a nu ne lăsa antrenați într-un provincialism cultural care, pînă la urmă, ne-ar fi sterilizat. Mă gîndeam în special la provincialismul „marilor culturi“, la provincialismul Parisului, sau al Angliei și al Germaniei, și pe care noi îl împrumutasem, socotindu-l universal. O bună parte din „gazetăria culturală“ se făcea la noi — ca și, de altfel, în Portugalia sau în Grecia — comentîndu-se ultimele cărți apărute la Paris. Dar am avut norocul să trăiesc, în timpul studenției, în Italia și după aceea în India — și provincialismul parizian de la noi îmi ajunsese insuportabil. (Parisul este un foarte mare centru de cultură, dar nu trebuie considerat buricul pămîntului, căci atunci cădem în provincialism. Numai într-un oraș de provincie profesorii de pedagogie de la liceul de băieți se cred cei mai mari filozofi ai timpului.) Îmi spuneam că o cultură mică, așa cum era a noastră — *mică*, dar nu neapărat minoră — era datoare să se adape de la cît mai multe izvoare. De aceea nici nu urmăream noutățile librăriei franceze : le aflam de la alții. Și una din cele mai amuzante interpretări ale romanelor mele le-am citit în *Istoria literaturii* a lui G. Călinescu : se vorbește acolo de „gidismul“ meu, deși l-am descoperit pe Gide de abia pe la 30 de ani, iar atîtea alte „influențe“ literare, care ar putea fi identificate cu oarecare trudă, sînt trecute cu vederea. Neașteptată concluzia aceasta la un critic literar care, spre deosebire de aproape totalitatea colegilor lui, cunoștea și alte limbi decît franceza. Dar era, probabil, un obicei ca toți scriitorii români contemporani să-și găsească modele franceze.

II

În ceea ce privește coexistența acestor îndeletniciri filozofice cu creația literară, lucrurile mi se par mai puțin simplu de lămurit în cîteva pagini. Ceea ce știu este că, de la început, am scris „și una, și alta“. Și tot de la început, literatura pe care o făceam era „realistă“ și „fantastică“. Cred că primele încercări literare publicate — în „Ziarul Științelor Populare“ — au fost : *Cum am găsit Piatra Filozofală* și *Amintiri din retragere*. Le-am scris și publicat prin 1920—1921, cînd aveam 13—14 ani. Cea dintîi era o schiță „fantastică“, cealaltă un fel de fragment pseudoautobiografic (inventat, de altfel, aproape pe de-a întregul). Curînd după aceea am publicat un mare număr de articole neliterare, în special despre viața insectelor — căci foarte multă vreme crezusem că voi deveni naturalist. Dar n-am încetat o clipă de a scrie — și chiar de a publica — încercări literare. O seamă din ele au rămas, bineînțeles, inedite. Îmi aduc aminte de două „romane fantastice" ; primul avea două caiete și era intitulat *Călătoria celor cinci cărăbuși în țara furnicilor roșii* ; era un fel de roman satiric entomologic, cu aluzii la profesorii și colegii mei din clasa a V-a a Liceului „Spiru Haret". Al doilea avea vreo trei, patru caiete și deși se intitula, modest, *Memoriile unui soldat de plumb*, era conceput atît de ambițios încît n-ar fi încăput într-o sută de caiete : îmi propuneam, pur și simplu, să prezint istoria Cosmosului de la apariția primelor galaxii pînă în zilele noastre. Plumbul din care s-ar fi făcut, prin anii 1920, soldatul ale cărui *Memorii* le scriam, plumbul acesta își amintea cum s-a alcătuit el, încetul cu încetul, într-un fragment al sistemului solar, apoi cum s-a răcit scoarța Pămîntului, cum a zăcut în mina de unde l-au scos niște mesopotamieni (dar pînă l-au scos, s-au mai întîmplat atîtea catastrofe cosmice, apoi au apărut primele viețăți, apoi au fost cutremure, potopuri, apoi au apărut animalele feluritelor epoci geologice, etc., etc.), cum a fost utilizat într-un aliaj — iar de aici înainte povestea mea nu mai avea sfîrșit : pentru că îmi închipuiam bucățica aceea de plumb prezentă la toate marile întîmplări istorice, din toată lumea, martoră și la răstignirea lui Christos, martoră la războaiele lui Traian și Decebal și așa mai departe, pînă în zilele noastre cînd, sub forma unui soldat de plumb, s-ar fi găsit în sacul unui cercetaș care călătorea în trenul ce trebuia să deraieze la Valea-Largă : cu o clipă mai înainte de catastrofă, cercetașul e apucat de panică și-și ascunde capul în sac, scăpînd astfel cu viață. Iar în clipa — cît de lungă ! — a deraierii, cercetașul cunoaște toate întîmplările soldatului de plumb și se hotărăște să le povestească mai tîrziu.

Cam acesta era subiectul romanului. Cînd l-am întrerupt, ajunsesem, cred, la răcirea scoarței Pămîntului — dar scrisesem și alte episoade (cu Decebal, cu niște arabi, cu războiul din 1916 etc.), pentru că avusesem buna inspirație să las soldatul de plumb să-și amintească în deplină libertate aventurile și coexistențele lui, sărind astfel de

la originea sistemului planetar la suferințele reginei Tomiris. Și cred, de altfel, că apariția reginei Tomiris în orizontul preocupărilor mele a contribuit în mare parte la definitiva abandonare a *Memoriilor soldatului de plumb*. Căci, pe neașteptate, m-am apucat să compun o operă cu Tomiris. Am compus-o direct la pian și, cum nu aveam memorie, iar pe de altă parte, nu prea știam cum s-o notez, melodiile variau de la o zi la alta. Am izbutit totuși să termin Prologul și prima scenă din actul I (dialog între Tomiris și marele preot), și, adunîndu-mi prietenii — pe Dinu Sighireanu, Haig Acterian, Mircea Mărculescu și Vojen — m-am așezat la pian și am executat „opera", de la un capăt la altul, încercînd să cînt chiar și partitura de soprană a reginei. Eram atunci în clasa a VI-a, dar mi-am amintit fragmente din Prolog pînă la terminarea liceului.

Cam tot atunci mi-am adunat „în volum" o parte din articolele despre *Viața insectelor* și le-am prezentat „Bibliotecii pentru toți" — colecție a edițiilor Alcalay. Volumul a fost acceptat, dar din fericire n-a apărut niciodată. Cînd, mulți ani în urmă, i-am mărturisit d-lui Ocneanu, directorul editurii, că trebuia să fiu editat de Alcalay încă din 1923, a pus să se cerceteze arhivele „Bibliotecii pentru toți", dar manuscrisul nu s-a mai găsit. În ceea ce privește *Memoriile soldatului de plumb*, cu ele s-a petrecut un lucru și mai neașteptat. În primii ani de colaborare la „Cuvîntul", prin 1925—1926, a venit să mă vadă un domn tînăr și simpatic, Radu Capriel, spunîndu-mi că vrea cu orice preț să citească „ineditele" mele. I-am dat *Romanul adolescentului miop*, pe care-l terminasem în ultima clasă de liceu și din care publicasem fragmente în „Cuvîntul" și „Universul Literar" al lui Perpessicius. Dar după ce mi l-a înapoiat, mi-a cerut să citească și altceva. Mai mult în glumă i-am dat *Memoriile unui soldat de plumb*, care, spre mirarea mea, l-a entuziasmat într-atîta, încît nu mi-a mai înapoiat manuscrisul. Uitasem de el cînd, ducîndu-mă să-l văd pe generalul Condeescu cu puțin înaintea morții lui, am întîlnit acolo, la Radio, o doamnă care mi-a spus că a citit toate cărțile mele ; chiar și pe acelea pe care nu le-am tipărit, a adăugat. Nu mai știu cum o cheamă. Era brună și, pe atunci, tînără și frumoasă. La despărțire, mi-a mai spus că manuscrisul *Memoriilor soldatului de plumb* se află la ea. Nu m-am îndurat să i-l cer înapoi...

Așadar, pe cît îmi pot da seama, încercările mele literare au fost, de la început și neîntrerupt, „fantastice" și „realiste". Printre acestea din urmă aș număra o serie de schițe și nuvele, publicate între anii 1923-1928, și, mai ales, cele două romane autobiografice : *Romanul adolescentului miop* și urmarea lui, *Gaudeamus*, cu amintiri din viața de student. Acesta era și primul meu roman de dragoste, căci atunci cînd îl scriam eram îndrăgostit — ca toți studenții, ba chiar mi se părea că eram îndrăgostit de două studente în același timp. Cîțiva ani mai tîrziu, în India, am scris *Isabel și apele diavolului* și *Lumina ce se stinge*, adică două romane în care fantasticul, autobiograficul și „realismul" se amestecă într-un chip mai mult sau mai puțin convingător. Am început *Isabel* în 1929, în pensiunea d-nei Perris, la Calcutta, și l-am terminat la Darjeeling, la frontiera Sikkimului. *Lumina* am început-o un an mai tîrziu, la Calcutta, și am terminat-o tot în Himalaya, în cabana de la Rishikesh. În ultimul an al șederii în India începusem un mare roman, *Petru și Pavel*, la care am renunțat mai tîrziu, dar ale cărui fragmente au fost folosite în *Întoarcerea din Rai*.

Dificultatea coexistenței „literatură-știință" am început s-o simt în India. Lucram luni de zile cu o pasiune și o indiferență față de surmenaj pe care o poți avea numai la 21-22 de ani — și apoi, deodată, textele sanscrite și scumpa mea filozofie indiană îmi deveneau indiferente. Cu un efort pe care îl admir și acum, după atîția ani, izbuteam totuși să-mi continui lucrul la teza de doctorat. Dar nu mai mult de o săptămînă, două. *Trebuia* atunci să las totul și să scriu literatură. Scriam cîte zece, cincisprezece ore pe zi, o lună sau șase săptămîni — și apoi iar mă întorceam la teză. Atunci am înțeles că nu pot renunța nici la una, nici la alta. Ambele activități îmi

erau tot atît de necesare. În primul rînd, necesare propriului meu echilibru interior, integrității mele spirituale. Cu orice risc, trebuia să le continui pe amîndouă.

Riscurile erau, însă, mari și ele se agravau cu cît înaintam în viață. De la un anumit moment cadența timpului se precipită, și nu mai apuci să faci ce făceai în prima tinerețe, chiar dacă izbutești să lucrezi același număr de ore. Or, uneori mă simțeam amenințat să nu mai pot sfîrși nimic din tot ce începeam. Pe de o parte, cum era și firesc, orizontul se deschidea din ce în ce mai larg și eram solicitat de probleme pe care, nevăzîndu-le încă, nu mă pregătisem [să le abordez]cu ani înainte — iar pe de altă parte „demonul literar" alcătuia o permanentă necunoscută, putîndu-mă detașa, în orice moment, de lucrarea în curs. Astfel se explică de ce multe cărți de istoria religiilor și filozofie au apărut cinci sau zece ani după ce-au fost începute. (Și încă n-au apărut toate : *La Mandragore*, începută în 1935, a apărut fragmentar, între 1939 și 1942, în „Zalmoxis" ; din *Mitologiile morții*, începute în 1938, n-a apărut încă nimic...)

Evident, terminarea și publicarea unei lucrări nu ține numai de autor. Împrejurările, editorul, publicul împlinesc și ei un rol important. Dacă între 1933 și 1940 am publicat atîtea cărți de literatură, n-am fost numai eu de vină. Pe de o parte, eram sărac și editorii români preferau romanul cărților de filozofie ; pe de altă parte, majoritatea prietenilor mei erau scriitori și încurajau literatura, încercînd să mă facă să împing pe al doilea plan activitatea filozofică și științifică. De la război încoace se întîmplă contrariul, dar o parte din vină o port eu. Îmi făgăduisem să nu public „literatură" cît timp România va fi în război, și între 1941—1945 n-am tipărit, în țară, decît eseuri filozofice și cartea despre Salazar. În acei ani, începusem două romane : *Viață Nouă*, urmare la *Huliganii*, plănuit pe vreo mie de pagini ; și *Apocalips*. Din fiecare am scris multe sute de pagini, dar pentru că știam că nu vor putea apărea înainte de sfîrșitul războiului, le scriam mai mult pentru mine ; așa că le abandonam la cel dintîi semn de „detașare" și mă reîntorceam la alte lucrări începute. În acei ani petrecuţi în Portugalia am scris cărţulia *Os Romenos, Latinos do Oriente*, cartea despre Salazar, *Ensayos luso-romenos* (studii şi articole apărute în presa portugheză), *Comentarii la Legenda Meşterului Manole*; o bună parte din *Traité d'histoire des religions* şi primele capitole din *Le Mythe de l'éternel retour*. Dar pe plan literar, în afară de o piesă de teatru, *Oameni şi pietre*, şi cîteva nuvele, n-am terminat nimic. Începusem o altă piesă, *1241*, un *Jurnal portughez* şi alte lucruri mai mărunte. Hotărîrea pe care o luasem de a nu publica „literatură" a fost oarecum fatală acestor şantiere. Iar de la venirea mea în Franţa, literatura a trecut, cum era de aşteptat, pe planul al doilea. Ca să pot trăi, trebuia să mă consacru unei activităţi care să-şi aibă un „debuşeu" : istoria religiilor, indianistică, filozofie. Ceea ce nu regret cîtuşi de puţin ; am putut astfel termina şi publica lucrări de mult începute, şi producţia teoretică, rămasă oarecum în umbră în perioada din ţară, 1933-1940, echilibrează astăzi masa scrierilor literare.

Privite, însă, dintr-un anumit punct de vedere, cele două grupuri de scrieri se completează reciproc. Lucrul acesta a fost de mult observat şi îmi aduc aminte că unul din studenţii mei de prin 1934, Voita, scrisese chiar o carte arătînd cum toată activitatea mea literară, filozofică şi ştiinţifică îşi găsea punctul de plecare în *Isabel şi apele diavolului*. Cartea n-a apărut decît fragmentar (în „Vremea" şi alte reviste) şi deşi mi se părea că împinge prea departe simetriile şi corespondenţele, nu era lipsită de ingeniozitate. Este, în orice caz, reală dependenţa unor scrieri literare de cele teoretice şi viceversa. Începînd cu exemplele cele mai evidente, aş putea aminti *Secretul doctorului Honigberger*, care derivă direct din *Yoga* ; piesa *Oameni şi pietre* din capitolul *Les Pierres sacrées* din *Traité* şi dintr-o lucrare neterminată, *Le Labyrinthe* ; *Domnişoara Christina* din *Mitologiile morţii* şi un curs despre *Moartea în folclorul românesc* ; *Iphigenia* din *Comentarii la Legenda Meşterului Manole* ; o altă piesă, inedită, *Aventura spirituală*, din *Mitologiile morţii* ; şi poate vor mai fi şi altele.

Dar chiar cînd „descendenţa" nu este atît de evidentă, ea nu este mai puţin reală. *Şarpele* poate fi considerat exemplul cel mai revelator. De la început, un amănunt care mi se pare important : am scris cartea aceasta în vreo zece nopţi, între unsprezece noaptea şi trei, patru, dimineaţa, în primăvara 1937. *Trebuia* să apară de „Ziua Cărţii", căci altminteri editorul Ciornei nu-mi dădea cei 30 000 de lei şi n-aş fi putut pleca, vara, la munte. Pe de altă parte, aveam cursul la universitate şi, mai ales, corectarea ediţiei Hasdeu, pe care Fundaţiile Regale *trebuiau* s-o scoată tot de „Ziua Cărţii". Eram surmenat, istovit şi ca să pot veghea beam cafele, iar ca să pot dormi, în zori, luam somnifere. Ciornei trimitea în fiecare dimineaţă băiatul ca să ducă cele 15—20 de pagini scrise în timpul nopţii, direct la tipografie. N-am recitit o singură pagină din cele două sute cîte are cartea — şi totuşi *Şarpele* e una din scrierile cele mai reuşite. Dar mai e ceva : despre simbolismul şarpelui dispuneam de un material folcloric şi etnografic considerabil, şi cu toate acestea nu l-am consultat. Poate că dacă mi-aş fi dat osteneala, simbolismul din *Şarpele* ar fi fost şi mai coerent — dar atunci, probabil, invenţia literară ar fi fost stînjenită. Nu ştiu. Faptul care mi se pare interesant e următorul : că deşi „atacam" un subiect atît de scump istoricului religiilor care eram, scriitorul din mine a refuzat orice colaborare *conştientă* cu eruditul şi interpretul simbolurilor ; a ţinut cu orice preţ să rămînă *liber*, să aleagă ceea ce îi place şi să refuze simbolurile şi interpretările pe care i le oferea, de-a gata, eruditul şi filozoful.

Experienţa *Şarpelui* m-a convins de două lucruri : 1 că activitatea teoretică nu poate influenţa *conştient şi voluntar* activitatea literară ; 2 că actul liber de creaţie literară poate, dimpotrivă, revela anumite înţelesuri teoretice. Într-adevăr, numai după ce am recitit *Şarpele* în volum am înţeles că în cartea aceasta rezolvasem, fără să ştiu, o problemă care mă preocupa de mult (de la *Solilocvii*, 1929—1932) şi pe care abia în *Traité* am expus-o oarecum sistematic. Şi anume, problema irecognoscibilității miracolului, faptul că intervenția *sacrului* în lume e camuflată întotdeauna într-o serie de „forme istorice", de manifestări care nu se deosebesc, *aparent*, întru nimic de milioanele de manifestări cosmice sau istorice (o *piatră sacră* nu se deosebește, *aparent*, de nici o altă *piatră* etc.). Ar fi multe de spus asupra dialecticii *hierofaniilor*, dar nu e locul aici.

De la această „descoperire" a *Șarpelui* se despart două drumuri : unul care duce, prin *Traité* și *Le Chamanisme*, la actualele scrieri, încă nesistematizate, despre „Căderea în Istorie" (*Images et Symboles* etc.) ; altul, pur „literar", care trece prin *Nunta în Cer*, cîteva nuvele (*Un om mare* etc.) și ajunge la romanul, încă neterminat, *Noaptea de Sînziene*. Și un drum, și celălalt conduc în cele din urmă la aceeași problemă ; irecognoscibilitatea transcendentului camuflat în Istorie. Problemă în strînsă legătură cu cea a Timpului și a Istoriei, care se găsește deja *in nuce* în *Isabel* (capitolul : *Tinerețe fără de bătrînețe...*), în *Întoarcerea din Rai* (coexistența celor două iubiri ale lui Pavel Anicet și „ruptura" care nu poate fi depășită decît prin moarte), *Nuntă în Cer* (cele două iubiri în *timp* ale Ilenei) și alcătuiește centrul intim al *Nopții de Sînziene* : aceeași problemă, cercetată teoretic, se găsește în *Le Mythe de l'éternel retour* și în *Images et Symboles* și va fi reluată în *La Nostalgie du Paradis* și în *La chute dans l'Histoire*. Într-o formulă sumară, aș putea spune că toate aceste lucrări încearcă să dezlege aceeași taină centrală a rupturii, provocată de apariția Timpului și a „căderii în Istorie" care îi urmează cu necesitate. În fiecare din ele străbate, mai mult sau mai puțin explicită, Nostalgia Paradisului, a reintegrării unității primordiale, a „ieșirii din Timp". De aici, o încercare de valorificare a Morții ca reintegrare (*Întoarcerea din Rai*) de aici, de asemenea, nostalgia eternității (*Isabel*), a reversibilității Timpului (*Nuntă în Cer*), a „sabotării Istoriei" (*Noaptea de Sînziene*). De aici, în sfîrșit, motivul „pietrei filozofale", de la cel dintîi text literar, publicat la 13 ani, pînă la *Noaptea de Sînziene* — și, mai ales, motivul „coexistenței a două iubiri", care apare deja în romanul universitar *Gaudeamus*, se precizează progresiv în *Petru și Pavel*, *Întoarcerea din Rai*, *Nuntă în Cer* și devine subiectul *Nopții de Sînziene*. Motivul „două iubiri" este și el un fel de a aboli condiția umană, deci tot ce se leagă de „cădere" și de „Istorie" și a dobîndi o libertate care nu pare a fi îngăduită, aici pe pămînt, decît sfinților ; restul oamenilor nu o pot nădăjdui decît, cel mult, prin moarte (concluzia lui Pavel Anicet).

N-am făcut, pînă acum, nici o aluzie la *Maitreyi* nici la *Huliganii*, deși romanele acestea au avut cel mai mare succes de public și de critică. Tînărul meu amic, Voita, găsea în *Maitreyi* urme de „tantrism" (asta îmi amintește că profesorul Bachelard, cînd a citit-o în traducerea franceză, *La Nuit bengali*, îmi vorbea de o „mythologie de la volupté"). Nu știu în ce măsură observațiile acestea sînt justificate. Consider *Maitreyi*, ca și *Nunta în Cer*, romane de dragoste ; ca atare, semnificația lor metafizică mi se pare neîndoielnică (unul din primele lucruri pe care le-am învățat de la Nae Ionescu era tocmai „dragostea ca instrument de cunoaștere"). În privința *Huliganilor* trebuie să precizez că destinele tuturor personajelor se vor împlini de abia în romanul următor, *Viață Nouă*. Acolo, bunăoară, Petru Anicet repetă experiența „celor două iubiri" a lui Pavel (Nora — Ștefania), dar optează pentru o altă soluție : acceptarea rupturii prin renunțarea la Ștefania (care întruchipa oarecum „înaltul") și reîntoarcerea la Nora, epifanie sinceră și victorioasă a unei Magna Mater eminamente premorale. Într-un anumit sens, Petru Anicet accepta Istoria...

Evident, n-aș vrea să las cumva impresia că scriam literatură ca să „demonstrez" cutare sau cutare teză filozofică. Dacă aş fi făcut-o, e probabil că romanele mele ar fi fost, filozoficeşte vorbind, mai consistente. În realitate, aşa cum experienţa *Şarpelui* o demonstrează pe deplin, scriam literatură pentru plăcerea (sau nevoia) de a *scrie liber,* de a inventa, de a visa, de a gîndi chiar, dar fără stringenţa gîndirii sistematice. Este probabil că o serie întreagă de mirări, mistere şi probleme pe care le refuza activitatea mea teoretică îşi cereau îndestularea în libertatea scrisului literar. Dar chestiunea aceasta depăşeşte hotarul notelor de faţă.

III

Aş mai avea de adăugat cîteva cuvinte în legătură cu ceea ce se numeşte destinul literar. Fac parte din generaţia cea mai norocoasă pe care a cunoscut-o pînă acum istoria României. Nici înainte, nici după generaţia noastră, România n-a mai cunoscut libertatea, belşugul şi disponibilitatea de care ne-am bucurat noi, cei care am scris între 1925 şi 1940. Generaţia lui Nicolae Iorga fusese aproape pe de-a întregul confiscată de profetismul naţional şi cultural care trebuia să pregătească războiul pentru întregirea neamului. Generaţia frontului fusese sacrificată ca să găsim noi o Românie mare, liberă şi bogată. Cînd am început noi să scriem, prin 1925, nici un „ideal naţional" nu ne solicita în imediat. Am fost cei dintîi români care puteam face şi altceva decît istorie naţională, filologie românească şi profetism cultural — fără să avem sentimentul că trădăm cauza neamului. Am avut o libertate care se cucerise cu foarte mult sînge şi cu foarte multe renunţări, şi nu ştiu dacă eram întotdeauna conştienţi de imensele sacrificii făcute de înaintaşii noştri pentru ca noi să putem pleca în India sau în Statele Unite, să putem discuta pe Freud sau pe André Gide la „Fundaţia Carol", în faţa a două mii de persoane, să putem vorbi de autonomia culturii, de primatul spiritualului, de

neangajare şi aşa mai departe. Îmi aduc întotdeauna aminte cu emoţie de o scrisoare a lui Radu Dragnea (pe care nu l-am cunoscut niciodată personal), trimisă prin 1927, cînd scriam la „Cuvîntul" nenumărate articole despre „tînăra generaţie" şi publicasem deja un *Itinerar spiritual* în 12 foiletoane. Radu Dragnea ne saluta, pe noi, „tinerii", cam aşa : „Ferice de voi, că vă puteţi dedica *spiritualului,* dar ferice şi de mine că am trăit să văd minunea asta în România noastră Mare..." Avea dreptate : eram cei dintîi care culegeam roadele atîtor generaţii mai mult sau mai puţin sacrificate. Imperiile Habsburgilor şi al ţarilor se prăbuşiseră — şi în acei 15 ani care au precedat pactul Stalin-Hitler, noi am putut respira liniştiţi. Cred că am fost singurii români care s-au bucurat de un răgaz atît de lung. Generaţia care se ridica prin 1940, deja tulburată de tensiunile politice care începuseră după 1934, a plecat în Rusia, şi cei care s-au mai întors, s-au întors cu ruşii după ei. Culturaliceşte, a fost o generaţie pe de-a întregul sacrificată. Noi am cunoscut singurul miracol care a fost posibil în istoria politică : „neutralismul" sau, mai exact, dialogul liber între oameni de credinţe politice opuse. A fost fenomenul „Criterionului" unde, la „Fundaţia Carol" şi sub preşedinţia unui profesor universitar, discutau pe Lenin comunişti ca Belu Silber şi Lucreţiu Pătrăşcanu, legionari ca Mihail Polihroniade şi Alexandru Tell, burghezi ca Mircea Vulcănescu şi Mihail Sebastian — şi simpozionul acesta era posibil. Începînd din 1934, dialogul a fost rupt. În acel an tipăream *Întoarcerea din Rai.* „Raiul" ţinuse exact trei ani: într-un fel sau altul am avut toţi sentimentul că am fost izgoniţi dintr-un „paradis atemporal" şi zvîrliţi brutal în *Istorie.* Ceea ce s-a şi întîmplat curînd după aceea.

Am avut norocul să aparţin singurei generaţii „non-condiţionate" istoriceşte şi am profitat cît am putut de acest noroc. Ceea ce Petru Comarnescu numea „experienţialismul" meu nu era decît traducerea într-un barbarism strident (aşa cum numai el avea talentul să inventeze) a nevoii mele lăuntrice de a cunoaşte cît mai mult şi cît mai repede. Mai ales asta : *cît mai repede* — pentru că presimţeam de mult că *nu vom avea timp,* că libertatea de care ne bucuram e provizorie, iar siguranţa — iluzorie, că, foarte curînd, *Istoria* ne va confisca din nou. Cît ar părea de ciudat, mi-a fost teamă de cataclismul istoric încă din 1927. Am scris atunci în „Cuvîntul" un patetic foileton : *Anno Domini,* care a impresionat, între alţii, pe Simion Mehedinţi şi Perpessicius. Evocam acolo spectrul războiului apropiat şi, adresîndu-mă (ca de obicei !) „generaţiei tinere", spuneam că fiecare din noi trebuie să-şi repete în fiecare zi că *va mai trăi numai un an* şi să încerce să *facă tot* în acest ultim an de viaţă. Încă din universitate eram obsedat de timp şi de istorie. Mi se părea că dacă românul se arăta atît de indiferent faţă de timp, este şi pentru motivul că niciodată n-a avut timp destul *ca să facă ceva.* Istoria îl îndrăgise într-atît, încît nu-l mai lăsa din braţe. Il tot strîngea aşa,de vreo mie de ani, de nu mai apuca să respire. Noi, privilegiaţii, cunoşteam bucuria de a respira liber şi, cel puţin în ce mă priveşte, tremuram că o vom pierde într-o zi...

În afară de acest noroc — care a fost al generaţiei mele — am mai avut alte nenumărate noroace, asupra cărora nu e locul să mă opresc aici. Dar aş vrea să notez doar atîta : bucurîndu-mă de foarte tînăr de ceea ce se numeşte „succes literar", nu l-am mai dorit şi n-am făcut nimic ca să-l întreţin. Dimpotrivă, după primejdiosul succes al lui *Maytreyi,* am publicat o seamă de cărţi dure (una din ele ilizibilă : *Lumina ce se stinge),* ca să-mi descurajez admiratorii. Şi încă ceva : plecînd în 1940 din ţară, am avut prilejul să urmăresc, pînă în 1945, cam ce soartă *post-mortem* aşteaptă pe un scriitor ; vedeam, bunăoară, cum absenţa mea prelungită din publicistica literară bucureşteană sfîrşeşte prin a mă împinge în umbră — şi asta mi-a fost cea mai bună lecţie : am înţeles de ce poate depinde *actualitatea* literară : depinde, în primul rînd, de o prezenţă fizică. Ziarele şi revistele vorbesc mai ales de cei ce sînt *acolo :* cînd nu mai eşti, cel mult ţi se citesc cărţile, dar nu mai răzbeşti în „actualitate". Or, tocmai situaţia aceasta din urmă îmi convenea : să fiu citit pentru meritele cărţilor, nu pentru actualitatea pe care le-o dădea prezenţa mea. De foarte mulţi ani mă consider un scriitor *român* postum ; viu n-a rămas decît autorul cărţilor care apar în limbi străine.

Paris, 24 martie 1953

Cuprins

Partea a patra

CÎND MOARTEA ÎȘI CAMUFLEAZĂ MITOLOGIA

XV. Enigma „morții colective" 7
XVI. Șansa de a fi bolnav 23
XVII. Am treizeci și trei de ani — o săptămînă înainte de moartea lui Nae Ionescu . . . 40
XVIII. De la Camoëns la Salazar 55

Partea a cincea

INCIPIT VITA NOVA

XIX. Paris, 16 septembrie 1945 81
XX. Christinel 99
XXI. Succesul cărților mele de istorie a religiilor și de orientalistică nu mă consolează să-mi sacrific creația literară 115
XXII. Din fericire, *Forêt interdite* nu are succes: voi înțelege mai tîrziu semnificația acestui eșec 133

Partea a șasea

RECOLTELE SOLSTIȚIULUI

XXIII. Încep să descopăr America... 157
XXIV. ...Și Japonia 177

ANEXE

Format carte 16/54×84. Coli tipar 15
comanda 173/10281

Regia Autonomă a Imprimeriilor
Imprimeria CORESI, București
ROMÂNIA

Vol. I + II : 348 lei + 2 lei timbrul literar = 350 lei